

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧, મૂલ્ય રૂ. ૧૥

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૨, મૂલ્ય રૂ. ૧૫

સ્નેહમુદ્રા, મૂલ્ય રૂ. ૧

ઉપર લખેલાં પુસ્તકો નીચે લખેલે ઠેકાણે ત-
પાસ કર્યેથી મળશે.

મુંબાઈ:—કાલકાદેવી રોડ ઉપર અગીઆરીને રસ્તે
મદહારરાવ વાડીમાં
કર્તાની ઑફીસમાં.

” ” એન. એમ. એન્ડ કંપની.

” ” પંડિત જીજ્ઞારામ મુકુંદજી.

સુરત:—એમ. જે. પોસ્ટવાળા, નાણાવટ.

ભરૂચ:—જીના બજારમાં રા. રા. સંતોકભાઈ જીવણરામ.

અમદાવાદ:—ખાડીયામાં સાકરલાલ બુલાખીદાસની કું.

VISIT...

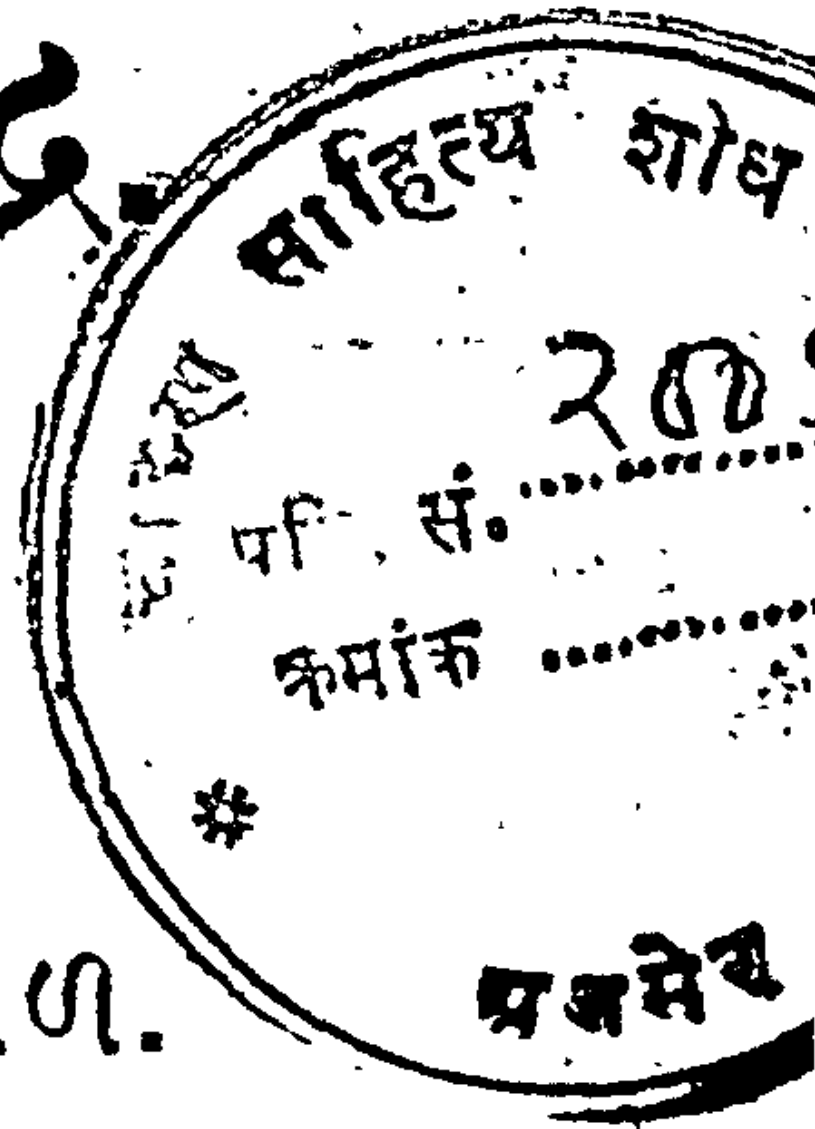
LANZAROTE
Caliente.COM

સરસ્વતીચંદ્ર

નવલકથા.

ભાગ ૨.

ગુણસુંદરીનું કુટુંબજી.

કર્તા

ગોવર્ધનરામ વિ. માધવરામ ત્રિપાઠી,

બી. એ., એલ્. એલ્. બી., વકીલ, મુંબાઈ હાઈકોર્ટ.

“Shalt show us how divine a thing

“A woman may be made.”—

Wordsworth, To a Young Lady.

સર્વ અધિકાર સ્વાધીન.

મુંબાઈ;

નિર્ણયસાગર મુદ્રાયંત્રમાં મુદ્રાંકિત.

સંવત્ ૧૯૪૮. ઇ. સ. ૧૯૯૨.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.

પૃષ્ઠ.

૧ મનોહરપુરીની સીમ આગળ.	...	...	...	...	૧
૨ ખડારવટિયું મંડળ...	...	...	...	...	૫
૩ ધાસના ખીડમાં પડેલો	...	...	...	...	૧૫
૪ ગુણસુંદરી...	...	...	...	...	૨૫
૫ ગુણસુંદરી—(અનુસંધાન)...	...	...	...	...	૭૨
૬ મનહરપુરીમાં એક રાત્રિ	...	...	...	...	૧૩૬
૭ જંગલ, અંધારી રાત, અને સ્વરસ્વતીચંદ્ર	...	...	...	...	૧૫૫
૮ કુમુદસુંદરી સુવર્ણપુરથી નીકળી	...	...	...	...	૧૬૬
૯ પ્રાતઃકાળની તૈયારિયો	...	...	...	...	૧૭૧
૧૦ ખડારવટિયાઓનો ભેટો	...	...	...	...	૧૭૮
૧૧ હોલાયલી આગનો બાકી રહી ગયેલો તનખો...	...	...	...	...	૧૮૧

સરસ્વતીચંદ્ર.

ભાગ ૨.

ગુણસુંદરીનું કુટુંબજાળ.

Fast News By Rikesh

public channel

Fastet News, News Chenal Vedio, And Live News In Gujarati

- આ ચેનલ માં આપને તાજા સમાચાર, લાઈવ ન્યુઝ, બ્રેકીંગ ન્યુઝ, ન્યુઝ વિડિઓ મિનિટે મિનિટ ના તાત્કાલિક સમાચાર મેળવવા માટે નીચેની લિંક વડે જોડાવ.. અને આપના ગ્રુપ માં અને મિત્રો ને પણ શેર કરો. 👉👉👉

@fast24news
t.me/fast24news

Notifications	On
Shared Media	3010
Subscribers	822

Master of PDF News Paper

public channel

●આ ટેલિગ્રામ ચેનલ પર રોજના 120 થી વધુ ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી ન્યુઝ પેપર શેર કરવામા આવે છે.

●જોઇન થવા માટે આ લિંક પર ક્લિક કરો. તમારી પાસે જેટલા ગ્રુપો છે તેટલા બધા જ ગ્રુપો માં આ મેસેજ શેર

<https://telegram.me/Pdfnewspaper>

[@Contectforhelp_bot](#)

[@Pdfnewspaper](#)

[t.me/Pdfnewspaper](#)

Notifications

On

Shared Media

178

Subscribers

2644

Master Of Books And Mag

public channel

ગુજરાતી,હિન્દી અને અંગ્રેજી ભાષા માં બુક્સ અને મેગેજીન વાંચવા માટે એક માત્ર ચેનલ.. આપના જ્ઞાન જિજ્ઞાસું મિત્રો ને મોકલો.

आपके सुजाव या एडमिन से संपर्क की लिंक
http://telegram.me/Contectforhelp_bot

@booksmag
t.me/booksmag

- Notifications On
- Shared Media 1471
- Subscribers 1891

Hi Tech 4U

public channel

Join Our Channel For free Android Premium Apps , Computer Software, Movies, Tech News And More.... No West Time Join Now

आपके सुजाव या एडमिन से संपर्क की लिंक 📌
http://telegram.me/Contectforhelp_bot

Channel Joining Link 📌 📌 📌

@HiTech4U

t.me/HiTech4U

Notifications

On

Shared Media

1099

Subscribers

1779

સરસ્વતીચંદ્ર.

ભાગ ૨.

ગુણસુંદરીનું કુટુંબજાળ.

પ્રકરણ ૧.

મનોહરપુરીની સીમ આગળ.

મનોહરપુરી સુવર્ણપુરથી દશેક ગાઉને છેટે છે. પુરાતન કાળમાં એ એક મહાન નગરી હતી. વિદ્વાન, સ્વતંત્ર, અને પ્રતાપી રાજાઓનું તે રાજનગર હતું. કાળખળે તે રાજાઓને મ્લેચ્છ લોકે જીતી લીધા અને મનોહરપુરીની અવદશા થઈ જતાં ત્યાં આગળ માત્ર એક ગામડું રહી ગયું અને મનોહરિયું, મનોરિયું વગેરે ક્ષુદ્ર નામોથી ઓળખાવા લાગ્યું. આજ એ ગામ રત્નનગરીના રાજાના પ્રદેશમાં હતું, અને ઇતિહાસપૂજક ચિત્તવાળા કારભારી વિદ્યાચતુરને તે પ્રિય હોવાથી તેની સવિશેષ સંભાળ લેવામાં આવતી હતી. વિદ્યાચતુરનો જન્મ પણ એ જ ગામમાં હતો. વળી ખીજાં પણ ઘણાંક કારણોને લીધે તેને મન એ ગામ પ્રિય લાગતું. વિદ્યાચતુરનું મોસાળ અને ગુણસુંદરીનું પિતૃર આ જ ગામમાં હોવાથી, તેમ જ બાલ્યાવસ્થા તથા યુવાવસ્થાનો આરંભ આ દમ્પતીએ આ જ ગામમાં ગાળેલો હોવાથી, મનોહરપુરી ઉભયને મનોહર લાગતી અને “મનોહરપુરી” નામનો તેમણે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો.

સર્વ કૃત્રિમ વૈભવ નષ્ટ થવા છતાં ઈશ્વરે આપેલી સુંદરતા આ ગામને છોડી ગઈ ન હતી અને તેને લીધે તેમજ ખીજાં કેટલાંક કારણોથી ઘણાંક લોકને એ સ્થળ પરિચિત અને પ્રિય હતું. સુવર્ણપુર, રત્નનગરી, અને ઇંગ્રેજ રાજ્ય, એ ત્રણેના અધિકાર નીચેના પ્રદેશનું તે મધ્યસ્થાન હતું અને ત્રણે રાજ્યોની સીમ મનોહરપુરીની સીમ સાથે ભેટતી હતી. આ રાજ્યોની તેમજ ઈશ્વરરચનાની સીમનું પણ તે મધ્યસ્થાન હતું. પશ્ચિમમાં અર્ધ ગાઉને છેટે સમુદ્ર હતો તેથી પ-

શ્રિમ પવનની દહેરો શીતળ તથા રમણીય થંધ ઉન્હાળાની દુઃસહતાને મનોહરપુરીમાંથી દૂર કરતી. ઉત્તરમાં સુંદરગિરિ નામના ન્હાના પણ સુંદર પર્વતનો આરંભ થતો. ખીણ બે પાસ મ્હોટાં વન હતાં. પૂર્વમાં આંખાનાં વન, અતિ વિસ્તારી અસંખ્ય વડની ઘટાઓ, શેરડીનાં ખેતર ઇલાદિથી આ ન્હાના ગામડાની દક્ષિણીમાં રોકાઈ ગઈ હતી. ઉંચાં અને લીલાંસુકાં તાડનાં વન દક્ષિણ દિશામાં સુંદરતાની ધળઓ-પહે ફરકતાં હતાં અને તેમનાં લાંબાં તથા ઢાટચાંત્રુટચાં પાંદડાં પટાવાળા ધ્વજપટથી જુદી જાતનાં ન હતાં. ભદ્રાનદીની સુભદ્રા નામની શાખા પૂર્વમાંથી દક્ષિણમાં આવી વાંકીચુકી ગતિથી ચાલતી સર્વ વનોમાંનાં પાંદડાં તથા ફળપુષ્પોને પોતાની છાતી ઉપર વહેતી વહેતી મંદ પણ સ્થિર ઝીણો સુસ્વર કરતી કરતી તાડના મૂળ આગળ આવી સમુદ્રમાં ભળતી હતી. આ નદીને લીધે તાડના વનમાં ખીણ વનસ્પતિ પણ ગુંથાઈ ગઈ હતી. ચૈત્રના શુક્લપક્ષના આ સમયમાં ઉતરતા વસંત તથા આવતા ગ્રીષ્મનો સંધિ થતો હતો તે પ્રસંગે સુરંગિત મ્હોર તથા સુવાસિત ટેરિયોથી ઉભરાતું આંખાનું વન અને ભરતી પામતો સમુદ્ર મનોહરપુરીની પૂર્વ પશ્ચિમમાં સુંદરતાના ત્રાજવામાં તોળાતાં હતાં.

આંખાના વન અને તાડના વનને જુદાં પાડી સુવર્ણપુરથી નીકળતો રસ્તો નદીની પેઠે ઉભય પાસનાં વનના તટ વચ્ચે વહેતો હતો અને મનોહરપુરી ભણી વળતો હતો.

ચારેપાસનાં વનોમાં સંતાઈ રહેલી સંધ્યાકાળે જ્યારે, ભય માત્ર તણ બંદાર નીકળી પડી, ગોળ સૂર્યને તાડના વનની પાછળ ગરજાડાવી પાડ્યો અને તે જ્યોતિનું તેજ અસ્ત થતું થતું પણ ઉંચાં તાડના શિખર ઉપર ટપી રહેલું દેખાયું ત્યારે સંધ્યાકાળે શીતળ ફરી દીવેલા રસ્તા ઉપર રગશિયું ગાડું ઘસડાતું હતું અને વિશ્રામસ્થાન પાસે આવ્યું જાણી થાકેલા બળદને જોર આવતું હતું. જે ગાડામાં બેસી સરસ્વતીચંદ્ર નીકળ્યો હતો તેજ આ ગાડું હતું. ગાડાવાળો એનો એજ હતો, પણ અંદર સરસ્વતીચંદ્ર અથવા એના સાથમાંનું કોઈ પણ માણસ ન હતું. ગાડાની સાથે ચાલનારો દંડી સંન્યાસી માત્ર અંદર ચઢી બેઠો હતો. એનેલા બનાવ ન સમજનાર બળદને માથે માત્ર આ બે જણનો જ ભાર હતો.

ગાડાવાળો અને સંન્યાસી ગમત કરતા ગપાટા મારતા હતા અને

ગાડું ખખડતું. ખખડતું જે વન વચ્ચેની ખીણ જેવા રસ્તાપર દોડતું હોય એમ ચાલતું હતું. સંન્યાસીના હાથમાંનો દંડ નિર્ભય સ્થિતિમાં ગાડાના પાંજરાપર આડો પડ્યો હતો અને તેની આકાશ ભણીની અણી લોહીવાળી થઇ હતી. ગાડાવાળો સ્વસ્થ હતો પણ સંન્યાસીના મનમાં કાંઈક શંકા હોય તેમ તેની આંખ સાવધાન રહેવાનો પ્રયત્ન કરતી ચારપાસ કીકી ફેરવતી હતી.

ગાડાની પાછળ જે ત્રણ સ્વાર સુવર્ણપુર આગળથી ચાલતા હતા તે અંતારે દેખાતા ન હતા. સરસ્વતીચંદ્ર ચાલ્યો જતો જોઈ કુમુદસુંદરીએ પોતાને તેડવા આવેલા સ્વારોમાંથી એ ત્રણ જણને કેટલીક સૂચના આપી સરસ્વતીચંદ્રની પાછળ મોકલ્યા હતા. અખંડુલા, કૃતેસંગ, અને હરભમણ એવાં એ ત્રણ સ્વારનાં નામ હતાં.

ગાડું ચાલવા માંડ્યું ત્યારે તેની આગળ જે સ્વર તથા હોંકારા આવતા હતા તે હવે શાંત થઈ ગયા હતા અને તે સ્થળ ગાડું ક્યારનું વટાવી ચુક્યું હતું. આંખાનું વન ઇંગ્રેજ સીમમાં હતું, તાડનું વન સુવર્ણપુરના રાજ્યની સીમમાં હતું, અને જેની વચ્ચેના રસ્તાનું મુખ મનોહરપુરીની સીમમાં હતું. તે સીમમાં એક પૂર્વપશ્ચિમ રસ્તો હતો અને ત્યાં આગળથી દક્ષિણ ભણીનો રસ્તો બંધ થતો હતો—ભણી જતો હતો. ત્રણ દિશાના માર્ગ મળતા હતા ત્યાં આગળ આમ ત્રિભેટા થતો હતો, ગાડું ત્રિભેટા આગળ આવી અટક્યું તે સમયે અંધકાર આકાશમાંથી ઉતરી પડ્યો અને રાત્રિ પણ વિશ્વને ભેટી પડી. ચંદ્રમા ડોકિયું કરી જતો રહ્યો. ત્રિભેટાને મધ્યસ્થાને એક વડનું ઝાડ હતું તેની નીચે સંન્યાસીની ઇચ્છાથી ગાડાવાળાએ બળદ છોડ્યા અને જે જણ ગુપચુપ અંધારામાં વાતો કરવા લાગ્યા.

ગાડાવાળો:—“હાકોર, હવે મને જવા દો. આ તરભેટામાં ત્રગણો ભો, તમે તો છુટા, પણ મહારાં તો ધરખાર જશે.”

સંન્યાસી:—“હવે જાનો—જાનો, ! પેલા હરભમનો મારથી મહારા જન મણા પગનું હાકડું કળે છે તે મહારાથી ચલાય એમ નથી ને મહારે આ આંખાવાડિયાની પેલી પાર વીરપર જવું છે, તારા ગાડાવિના ત્યાં નહીં જવાય.”

ગાડાવાળો:—“તે વીરપરમાં કિયો બાપ તમને સંધરવાનો હતો જે ?
“ રાણો ખાચર તમને ને મને બેને બાંધી સોંપી દેશે.”

સંન્યાસી:—“ભા, દીદા નથી હજી સુરસંગના હાથ. આ હાથ આજ
 “ભૂપસિંહની ગાદીને હલમલાવે છે ને યુદ્ધિધનને ઉભ-
 “ગરા કરાવે છે. એ દિવસમાં જોઈ કે નહી ઉથલપાથલ
 “કરી છે તે ?”

ગાડવાળો:—“ત્યારે વીરપર જઈ શું કરશો ?

સુરસંગ:—“રાણા ખાચરની અમારે મ્હોટી ઓથ છે. ત્યારે એમના
 “ભણીની ખીંક રાખવી નહી. સરકારમાં એ ગમે તે બો-
 “લશે, કાગળમાં ગમે તે લખશે, પણ સુરસંગનો વાળ
 “વાંકો નહી થવા દે.”

ગાડવાળો:—“ત્યારે પેલા વાણિયા બ્રાહ્મણ ગાડમાં બેઠા હતા તેનું શું
 “કરશો ?”

સુરસંગે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉડાવ્યો એટલામાં છેટે અંધકારમાં
 રણુશીંગ વાગ્યું, સુરસંગે ઉત્તરમાં શિયાળના જોવો વિચિત્ર સ્વર ક્યો,
 થોડી વારમાં કેટલાક પગનો ઘસારો સંભળાયો, સુરસંગ વડવાઈઓના
 મુખ આગળ ઉભો રહી ચલમ ફુંકી તેમાંથી ભડકા ફૂટાડવા લાગ્યો, અને
 થોડાંક માણસ આવ્યાં તેને સાથે લેઈ વડનીચે, અસલ જગાંએ આવી
 પાછો બેઠો. આવેલામાંથી એક માણસ ગાડવાળાને લેઈ આવતું જતું
 માણસ સાચવવાને નિમિત્તે વડવાઈ આગળ જઈ બેઠો એટલે બહારવ-
 ટિયાઓ અંતઃકરણ ઉઘાડાં કરવા લાગ્યા.

તેમની પાસે હવે કોઈ પારકું માણસ ન રહ્યું. માત્ર સઉનાં
 માથાં ઉપર ડાળોનાં પાંદડાંમાં કોઈ બેઠું હોય તેમ જરાક ઘસારો થયો.
 સુરસંગે ચલમ સળગાવી ઉંચું જોયું અને કાન માંડ્યા. પણ તરત
 પાછો વાતોમાં ભળ્યો.

ચલમમાં ભડકો થતો ત્યારે ઉપરની ડાળોમાં તે તેજતું પ્રતિબિંબ
 પડતું હોય તેમ આગિયા ટીકાની પાંખના જોવો ચમકારો સ્પષ્ટ થતો
 હતો પણ તેપર કોઈનું ધ્યાન ખેંચાયું નહી, અને ચારપાસના અંધકા-
 રની પેઠે નિષ્કંટક પરંતુ પવનથી હાલતાં ઉપરનાં પાંદડાંના સ્વરની પેઠે
 ધીમે સ્વરે બહારવટિયાઓની વાર્તાનો રસ કણોપકણ છાનોમાનો જ-
 મવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૨.

ખહારવટિયું મંડળ.

થોડે થોડે વડનીચે પચાશ પોણોસો માણસ એકઠું થઈ ગયું. પણ કોઈ કોઈની સાથે બોલતું ન હતું. માત્ર પગના ઘસારા અને હથિયારોના ખડખડાટ સંભળાતા હતા. એવામાં એક જણ એક મસાલે સળગાવી ચારેપાસ ફરી વળ્યો અને સઉનાં મહોં તપાસી સુરસંગપાસે આવ્યો અને તે નીચે બેઠો એટલે સઉ મંડળ બેસી ગયું. ચારપાંચ માણસો મસાલો સળગાવી સઉ મંડળની આસપાસ લક્ષ રાખતા ઉભા રહ્યા, અને ચાર માણસો વડની ચારે દિશા જોતા હાથમાં બંધુકો રાખી ઉભા. સર્વ માણસ મજબુત બાંધાના હતા. કોઈ ઠોંગણા ગાંઠા જેવા, કોઈ લાંબાપ્હોળા, કોઈ એકલા ઉંચા પણ તરી આવતી ન સોવાળા, પણ સર્વ શૂરવીર દેખાવના હતા અને જુનાં તથા નવાં જુદી જુદી જાતનાં હથિયાર તેમના હાથમાં હતાં. સુરસંગની આસપાસ ચાર વૃદ્ધ અને બે જુવાન ગરાસિયા અને એક બ્રાહ્મણ એટલા કુંડાળું વળી બેઠા.

“બાપા,” બે જુવાનમાંનો નહનો માથું ઉંચું કરી બોલ્યો, “હવે બુદ્ધિધન જાપ મારે છે! એના દીકરાની વહુ ભદ્રેશ્વર જવા નીકળી છે અને અંબા સહાય થઈ તો આજ વડપાસે આપણા હાથમાં સવારે આવશે, પછી એ ધીરપુર પચાવી પડ્યો છે તે જીવતી માખ ગળ્યા જેવું થશે.”

બ્રાહ્મણ જરા પાસે આવ્યો અને બોલ્યો. “હાકોર, પરતાપસંગ બાપુ બરાબર કહે છે, પણ મહારું બ્રાહ્મણ ભાઈનુંજે જરા સાંભળ્યું નેહએ. એ બાઈને પકડ્યાથી બીજો શત્રુ થશે. રતનનગરીવાળાને વેરી કરવાથી હાંસલ નહી થાય. પછી તો તમે જાણો. અમે તો પશ્ચિમબુદ્ધિવાળા બ્રહ્મબંધુ.”

પ્રતાપસિંહનો નહનો પણ બુદ્ધિવાળો ભાઈ વાઘજી બોલ્યો. “બાપા, શંકરમહારાજ ઠીક કહે છે. વળી સ્ત્રી અને બાળક બેને હેરાન ન કરવાં એ આપણો નિયમ છે તેથી તો આપણને બધી વસ્તીની મદદ છે તે પણ ભાઈના કલા પ્રમાણે કર્યાથી બંધ થશે.”

પ્રતાપસિંહ ક્રોધમાં આવી બોલી ઉઠ્યો: “વાઘજી, હજી તમે ખરો વિચાર કરી શકતા નથી. રાણા ખાચરને ભૂપસિંહ કરતાં રાણા મણિરાજપર વધારે વેર છે. આ જ કોરણથી સામત મુળને

“આચર આપણા કરતાં વધારે મદદ આપે છે. સામત અને આ-
“પણ એક થઈ જઈએ તો આચરની મદદ વધારે થશે.”

વાધજી પોતાના ભાઈના સામું ગુંથવારા ભરેલી નજરથી જોઈ રહ્યો. મણિરાજ રત્નનગરીનો રાજા હતો અને સામત મુળુ એની સામે બહારવટે નીકળેલો હતો. કુમુદસુંદરી વિધાયતુરની દીકરી એટલે એને પકડવાથી સામત અને સુરસંગ એનો સંબંધ ઘાડો થાય એ સ્પષ્ટ હતું. પરંતુ પ્રતાપની સૂચનાનું ખરું કારણ આ ન હતું. તે વિપરીત હતો અને કુમુદને પકડવામાં પિતાનો સ્વાર્થ પૂરવા કરતાં પોતાની વાસના પૂરવાની ઇચ્છા તેને વધારે હતી. સુરસંગ વાધજીનું મન સમજી ગયો, પરંતુ તેનો પોતાનો વિચાર કંઈ જુદોજ હતો.

સુરસંગ એ જડસિંહનો ભાયાત હતો પણ શહેરાયે એના કબજામાંથી ધીરજુર લેઈ લીધું અને સુરસંગને ન્યાયનું દાર ન જડવાથી બહારવટું લીધું હતું. ભૂપસિંહને અને સુરસંગને મૂળ સ્નેહ હતો અને ભૂપસિંહ ગાદીપર બેઠા પછી પોતાના ગ્રાસની આશા રાખી હતી. પરંતુ શહેરાય ભૂપસિંહ અને સુરસંગનો મેળાપ થવા ન દેતો. ભૂપસિંહને ખાનગી સંદેશો ગયેજ વર્ષે દ્વિધાવતાં સુરસંગને ઉત્તર મળ્યો હતો કે ‘તમે ધીરજ રાખો, હળવે હળવે સઉ થશે.’ આથી શાંત રહી સુરસંગે કંઈ તોફાન કર્યું ન હતું. ભૂપસિંહના મનમાં એવું હતું કે શહેરાયનો કારભાર બદલાયા પછી આ કામ કરવું. આ કારણ જાણતો ન હોવાથી સુરસંગ ધીરજ રાખી શક્યો નહીં અને શહેરાયનાજ તરફથી સંદેશો આવતાં હુટકાટ કરવા મંડ્યો હતો. પણ તેના મનમાં એમ હતું કે આમ કરી ભૂપસિંહને ડરાવી બંધી બાબતનો નીકાલ આણવો. કુમુદસુંદરીને પોતાનાં માણસો પાસે કેદ કરાવવી, પોતે છુટાં રહેવું, ઉપકાર કરતો હોય એમ બુદ્ધિધનને પાછી સોંપવી, અને એ ઉપકાર સંપૂર્ણ થઈ રહે તે પહેલાં બુદ્ધિધનને ઉપકારવશ તેમ જ ભીતિવશ રાખવો અને પોતાનું કામ દ્વિધાડી લેવું એવો તેના મનનો બેઠ હતો. પ્રતાપ તામસી વૃત્તિવાળો અને બાપની પરવા ન કરે એવો હતો. તેની ઇચ્છામાં હાલ દેખીતું વિઘ્ન પડશે તો તે વિવાહનું વર્ષા કરી બેસશે એમ પણ હતું. બે દીકરા શાંત રહે એવો માર્ગ તેણે શોધ્યો. તેણે એની વાત ઉઠાવી અને પાસે બેઠેલા વૃદ્ધોને પુછવા લાગ્યો:

“શ્રેષ્ઠ ભીમજી, તમે શા સમાચાર આણ્યા? ચંદનદાસ, તમે
“પણ તમારી હકીકત બોલો.”

ભીમજી વૃદ્ધ ગરાસિયો હતો અને સુરસંગની સાથે નિઃસ્વાર્થી પ્રીતિને લીધે ખહારવટે નીકળ્યો હતો અને સર્વ મંડળમાં અત્યંત વિશ્વાસનું પાત્ર હતો. રજપુત લોહીના પ્રવાહને વૃદ્ધાવસ્થાએ કાંઈક શાંત કર્યો હતો અને અનુભવે તેમાં ડહાપણનો પટ ભેળવ્યો હતો. ખહારવટિયા સુરસંગની એક ખાસ ટોળીનો તે નાયક હતો. રત્નનગરી અને સુવર્ણપુરની સીમ તેને સોંપી હતી. ચંદ્રકાંતના રથ ઉપર તેણે હુમલો કર્યો હતો અને તે બાબતના સમાચાર તેની પાસે હતા.

ચંદનદાસ એક વાણિયો હતો અને તે છતાં કદાવર તથા લહરવ-ધ્યો હતો. રજપુતોના પરિચયથી તેમનો પટ તેને ઘેરો હતો. જતિશુ-ણનો તેનામાં માત્ર એટલોજ અંશ હતો કે સામ દામ અને ભેદથી કામ થાય ત્યાંસુધી દંડસાધન ઇચ્છતો ન હતો અને સ્વાર્થવિના લહરી પડવું એ તેની પ્રકૃતિ ન હતી.

સરસ્વતીચંદ્રને લેઈને સુવર્ણપુરથી નીકળેલું ગાડું આંબા અને તાડનાં વન વચ્ચેના રસ્તાના આરંભ આગળ આવી પહોંચ્યું ત્યારે પા-છલા પહોરના ત્રણ વાગવા આવ્યા હતા અને આંબાઓની ઘટામાં ચં-દનદાસ ખહારવટિયાઓનું એક ટોળું લેઈ પડાવ નાંખી રહ્યો હતો અને સંન્યાસીને વેશે સુવર્ણપુરની સ્થિતિ તપાસી આવતા સુરસંગની વાટ જોતો હતો. સુરસંગ જેલમાં જઈ શઠરાયને મળી આવ્યો હતો, ગરબડદાસસાથે ખહારોખહાર સંબંધ રાખવા ટપાલ ગોઠવી મુકી હતી, સરસ્વતીચંદ્ર બુદ્ધિધનના ઘરનો માણસ છે એ તપાસ કરી હતી, રાણાના મહેલમાં પહેલીજ રાત્રે તે ગયો હતો એ ખબર મેળવી હતી, અને તેને પકડ્યાથી લાભ સમજી તેના ગાડા જોડે ચાલતો હતો.

આંબા અને તાડના વનના મુખ આગળ ગાડું આવ્યું અને ઉ-ઘાડું મેદાન બંધ પડ્યું એટલે સુરસંગ ગાડાથી આગળ નીકળ્યો. ચં-દનદાસ ઝાડીમાંથી ખહાર આવ્યો અને સુરસંગે કરેલી સાન ઉપરથી ચેતી આઠેક માણસો હથિયારબંધ લેઈ ગાડાઉપર ત્રુટી પડ્યો. એક જણે તરવારવડે જોતરાં કાપી બળદનો કબજો લેઈ લીધો. ગાડાવાળો રાશ લેઈ એકપાસ ઉભો અને ધ્રુજતો ધ્રુજતો ફેલા લાગ્યો. “બાપુ “બ્રાહ્મણ વાણિયાં કાંઈ સામાં થાય એવાં નથી. અમસ્તી હોય ન “કરશે—પાસે હશે તે આપશે અને ફેરશે તે કરશે. હું તો મહારે “ગાડીવાળો છું.”

ગાડીમાંથી વાણિયાને એક જણે ઉચકી હેઠે નાંખ્યો અને તે

નીચે પડી પોકે પોકે સુપી રોવા લાગ્યો; જુવાન વાણિયણ ગભરાઈ ગઈ અને એક જણે નીશાની કરી તે પ્રમાણે પછડાં ઉપરથી ઉતરતાં ઉતરતાં નીચે પડી ગઈ અને તેના શરીરપરથી દાગીના એક બે સરી પડ્યા તે લેવામાં બે જણ ગુંથાયા. બાકીના બે ભારે થઈ પડી—તેનાથી બોલાયું નહીં—ચલાયું નહીં—અને આંખમાંથી માત્ર પાણી ખરખર ચાલ્યું. તેનું ભાન ખસી ગયું અને બોલવાનો યત્ન કરતી જીભ દાંત-વચ્ચે અટકી. બીચારીની બોચી ઝાલી એક જણે તેને પકડી રાખી.

સડમાં અનુભવી ડોસી નીકળી. એક નહાતી સરખી પોટલીમાં થોડાક રૂપિયા રાખ્યા હતા તે પોટલી લુગડામાં સંતાડવી કહણુ ન પડી. સામાન માત્ર ગાડામાં રહેવા દેઈ હળવે રહી ડોસી બહાર નીકળી પડી અને છોટે ઉભી ઉભી બોલી: “ભાઈ, આ હું તો મહારે લુગડાભેર ગાડા બહાર નીકળી. મહારો સામન બધો માંલ છે. જોઈએ તે લેઈ લ્યો. “બ્રાહ્મણી છું—તમારી પાસેથી માગવા લાયક છું. પછી તમને ખપે “તો તમે લ્યો.”

“હવે, બેસ, બેસ, બુઢી” કરી એક જણ તેને ઘોલ મારવા આવ્યો. ડોસી આંધી ખસી ગઈ અને ઘોલ ચુકાવી દયામણું મહોં કરી બોલી; “ભા, મારૂં મારવી હોયતો. વર્ષે બે વર્ષે મોતનું મહોં તો મહારે “છે સ્તો, તે એમ જાણીશ કે આજે જ આવ્યું! તનેયે ઘડપણુ આ- “વળે—સો વરસનો થલે—ભા!—મહારા જોવો!” બહારવટિયો છક થઈ ગયો અને આંધો ખસી ડોસીને એમને એમ સુપી, પણ દૃષ્ટિ તેના ભણી જ રાખી ગાડા ભણી ગયો. “નાસવાતું કરીશ તો બહીક છે— “અંહી જ ઉભી રહીશ તો મને શું કરનાર છે?” ગણી ડોસી ગાડા આગળનો તમાસો જોતી જોતી એક પથરા ઉપર રસ્તાની બાજુએ બેઠી.

સરસ્વતીચંદ્ર ગાડામાં પગથી માથાસુધી ઘોતિયું હોડી સુધ ગ- ચેસો હતો તે આ લોકનો ગરબડાટ સાંભળી સદ્રાજો ઉઠ્યો અને વા-ણિયાને મુકાવા વિચાર થયો ન થયો એટલામાં તો બીજા પાસ વાણિ-યણની અવસ્થા જોઈ તે પાસ કુદી પડ્યો. તેને સામે થતો જોઈ અ-ન્દનંદાસ અને તેના માણસ એની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યા. હથિયાર વિનાનો અને સુક્રમાંર પુરુષ આ લોકો સામે શું કરી શકે એમ હતું? આખા દિવસના ધૂળ અને તાપ વચ્ચેના પ્રવાસથી તેના શરીરમાં તાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. કુમુંદસુન્દરીના વિચારથી તેનું મસ્તિક (મગજ) ઉકળેલું હતું. સ્વપ્નોથી ભરેલી પણ નિદ્રા ભોગવવાથી તે કાંઈક શાંત થયે

હતો તે આ અણુધાર્યા પ્રસંગથી ખીન્ન વ્યાપારમાં ગુંથાયો, અને નિદ્રા છુટતાં અકસ્માત્ વાણિયણુને બચાવવા કુદી પડ્યો હતો. તેને પોતાની અશક્તિ અને શસ્ત્રહીનતાનું ભાન આવ્યું, તો પણ વાણિયણુને હસ્ત બળથી છોડવી અને એક હાથે તેને ઝાલી ભમ્મર ચઢાવી હડી ગયેલા બહારવટિયા સામું જોઈ રહ્યો. આ જોઈ સુરસંગ અત્યાર સુધી છેટે ઉભો હતો તે હસતો હસતો આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો.

“ચંદનદાસ, આ ભવાઈ હવે જવા દે. આ બધરાંને જવા દે
“અને મરદોને સાથે લેઈ જા. ચંદરભાઈ, હું તમને ઓળખું છું—
“જાવ આમની સાથે.”

કોપાયમાન મુખવાળો પણ શું કરવું તે ન સમજનાર વિચારમાં પડેલો સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો પણ નહી—ખસ્યો પણ નહી—માત્ર સુરસંગસામે દાંત પીસી ઉભો રહ્યો.

“ચંદરભાઈ, તમને લુટવા નથી. હું તમને ઓળખું છું. મહારે
“તમારું કામ છે—આમની સાથે જાવ—”

સરસ્વતીચંદ્ર ન જ ખસ્યો. સુરસંગે પાછળથી આવતા ત્રણ સ્વાર દીઠા અને હોંકારો કર્યો. તેની આંખ ફરી ગઈ.

“જા! જાવ છે કે નહીં? ચંદન, ખેંચી જા આ જીવાનને!
“સખત જાપતો રાખજે! એકદમ ચલાવ હથિયાર, ન માને તો. સાળી
“બ્રાહ્મણની જાત!—માર વગર માને જ નહીં ને!”

ચંદનદાસ અને તેના માણસોએ હાથ ઉગામ્યા અને સરસ્વતીચંદ્રને ખેંચી ગયા. ખેંચતા હતા તેવામાં પાછળના સ્વારો આવ્યા. તેમને આડીવાટે દોરવા સુરસંગ તેમની સાથે દહડવા લાગ્યો અને સરસ્વતીચંદ્ર ખેંચતાણુ કરતો પાછો નહાસવા જતો હતો તેને ડાંગવતે ગોઘો એવો માર્યો કે તે લોહીવાળો થઈ પડી ગયો. સ્વારોની દૃષ્ટિ તો સરસ્વતીચંદ્ર ભણી જ હતી. તેને ધવાયેલો તથા બેભાન લેઈને દોડનાર મંડળની પાછળ તેઓ પણ દોડ્યા. પગના નળામાં વાગવાથી ચાલેવાને અશક્ત સુરસંગ ગાડામાં બેસી વડતળે આવ્યો તે આપણને ખબર છે.

પણ સરસ્વતીચંદ્રનું શું થયું? વડતળે ચંદનદાસ આવ્યો ત્યારે તેના સાથમાં એ ન હતો. કુમુદસુંદરિયે મોકલેલા સ્વારો તો ત્રણ હતા પણ તેઓ શૂરવીર અને ઉંચી જાતનાં હથિયારો લેઈ ઘોડે ચઢેલા હતા અને પૂર વેગમાં બહારવટિયાઓની પાછળ દોડતા હતા. ચંદનદાસના

માણસોની સંખ્યા વધારે હતી, પણ તેઓ સર્વ પાળા હતા, ત્રણ ત્રણ દિવસના અપવાસી હતા, તેમનાં હથિયાર સારાં ન હતાં, દશ દશ વર્ષના નિષ્ફળ ખેડારવટાંથી કંટાળેલા હતા, અને માત્ર વટને ખાતર જ સુરસંગના પક્ષમાં ધસડાતા હતા; તેમાં અત્યારે પાછળ આવા સ્વારો આવે અને એ માણસોને સાથે ખેંચી ચાલવું ભારે પડ્યું તેમ જ નિર્ચરક અને પોતાને વાસ્તે હાનિકારક લાગ્યું. અંદનદાસે પણ વણિ-ગુણિ જ ગ્રહી. આ મુસાફરોને પકડવામાં તેમની પાસે દ્રવ્ય હોય તો તે લુટવા શીવાય ખીજો અર્થ સુરસંગના મનમાં હોય એવી તેને કલ્પના પણ ન થઈ, અને “આ માણસો તો ભીખારી છે—મુકો ને પડતા” એ વિચાર કરી, એક ઉંચા ઘાસવાળી જમીનમાં ઘાસ વંચ્યે તેમને સુવાડી દઈ પડતા મુકી, પોતે ભારવિનાના થતાં સ્વારોની નજર ચુકાવી નહાસી ગયા. સરસ્વતીચંદ્રને આમ પડતો મુક્યો તેની સ્વારોને ખખર ન પડી અને થોડેક સુધી દોડી નિરાશ થઈ મનહરપુરી ભણી વળ્યા.

અંદનદાસે આ સર્વ સમાચાર વડતળેની સભાના અધ્યક્ષ સુરસંગને ખેંચીતે ખેંચીતે કહ્યા. સુરસંગ માત્ર એટલું જ બોલ્યો: “અંદન-
“દાસ, તું ગમે તેવો શૂરવીર છે, પણ વાણિયો છે; રાજકુળનાં કામ
“સમજે પણ આખરે ત્હારી નજર વેપારીની. હશે. ત્હેં ત્હારા
“ગજ પ્રમાણે કર્યું. કામ સોંપતા પહેલાં કામ કરનારનું ગળું જોવું
“અને તેનાથી કેટલું ઉપડી શકશે એ ક્યાસ કરી જોવો—એ રાજનું
“કામ છે, ત્હેં થયું તે કર્યું—ત્હારો દોષ નહી, દોષ મ્હારો કે તને કામ
“સોંપ્યું. ખરી વાત. દશ દશ વર્ષ થયાં રાજ મટી ઘાડપાડુનો ધંધો
“લેઈ બેસનારમાં રાજગુણિ ક્યાંથી રહે? જો બુદ્ધિ હોય તો તમારા જેવા
“શૂરવીર અને વટવાળા સાગ્રીતો સાથે હોવા છતાં શું શું બનવું ન
“જોઈએ?” સુરસંગનું મોઢું લેવાઈ ગયું—કરણ તેને મનથી હાથમાં
આવેલું એક મોઢું સાધન જતું રહ્યા જેવું થયું. “વારુ, ભીમજી, ત-
“મારે પણ એવી જ કથા કરવાની છે કે કાંઈ ખીજી? ભા, મ્હડતાનું
“નસીબ મ્હડતું, ઉતરતાનું ઉતરતું. બોલો, બોલો, જે હોય તે.” વૃદ્ધ
ભીમજી આગળ આવી ભૂકુટી મ્હડાવી તાકી જોઈ બોલ્યો; “સુર-
“સંગ, ત્હારા બાપને માથે ત્હારાથી વધારે દુઃખ પડ્યું હતું પણ
“તેની છાતી આવી ન હતી—ત્હારા કરતાં જળરી હતી. આટ-
“લાથી તું ત્હારી જાય છે ત્હારે હવે ખીજું શું કરશે? ત્હારું કામ
“તો જો છે કે આ બધાને હીમ્મત આપવી. ચાલ, ચાલ, આમ
“નબળા બોલ બોલતાં રજપુતના દીકરાને શરમ નથી આવતી? થોડે

“ચહડે તે પડે—ખીજને કંઈ પડવાનું હતું? ત્હારો આવો શત્રુ શઠરાય
 “તે આજ ત્હારી મદદ માગે છે—કંઈ મ્હારી માગે છે? ત્હારો ખાપ
 “કોણ? ત્હારી મા કોણ? ત્હારું કુળ કોણ? તું કોણ? જા, મ્હારા
 “ભા! દશને કેકાણે પચાસ વર્ષ આવાં થાય!—જંગલમાં તો ખાવાનું
 “યે મળે છે—પણ કદાચ પ્હાડની ખોમાં બે વરસ ભરાઈ રહેવું પડે!—
 “તેમાં શું થયું જે? વાણિયા બ્રાહ્મણને કંઈ એમ થવાનું હતું—રજપુતનું
 “રજપુતપણું તરવાર મારવામાં ને તરવારના ધા સૂહેવામાં જ પૂરું નથી
 “થતું. રજપુત! રજપુત બધી જાતનાં દુઃખ ખમતો ખમતો હસે છે
 “ને ઈશ્વર ધા ઉપર ધા કરે તેમ તેમ રજપુતનું લોહી વધારે વધારે
 “ઉકળે છે—તેનું લોહી વધારે વધારે બળવાળું થાય છે! રજપુતને તો
 “પોતાની જ ચિંતા હોય છે—પણ રજપુત રાજને તો પારકી
 “ચિંતા પણ હોય છે. ખાપુ, તું જીવે છે કતી કે આ વાદળાં આખા
 “વાદળને કાળું બલક કરી મુકે છે અને વરસવાને સાટે ગાજવીજ
 “કરી મુકે છે તારે ઝાડીમાં અંધારી રાતે એકલું ઉભેલું પણ સાવ-
 “જનું બચ્ચું ખીજ ખીજને ફાળ ભરે છે ને સામું ગાજે છે! સુર-
 “સંગ! તું સાવજનું બચ્ચું છે—જ્યાંસુધી આ વાણિયા બ્રાહ્મણનો વેશ
 “છોડી ત્હારી જાત ઉપર—ત્હારા કુળ ઉપર—નહી આવે ત્યાંસુધી હું
 “કંઈ તેને સમાચાર ફેલાવતો નથી. ત્હાં મન આવું થાય તારે તો
 “સુરજ આથમણે ઉગવો જોઈએ—તને રજપુત કોણ કહે?—ત્હારી
 “સાથે બોલું તો હું બ્રહ્મ થઈ—ધરડો પણ રજપુત છું. ત્હારા ખા-
 “પની, અને તું રજપુત હતો. તારે ત્હારી, નોકરી કરી છે. ગાજ
 “ઉઠ અને જણાવ કે હજી તું એ તો એ મ્હારો શરો સુરસંગ છે.
 “ત્યાંસુધી હું નહીં બોલું.”

આટલું બોલી ભીમજી એકદમ સુરસંગ ભણી પુઠ ફેરવી બેઠો.

“ભીમજીભા!”—સુરસંગ ડોસાને ખભે હાથ મુકી તેને મનાવવા લાગ્યો.

“ભા એ નહીં ને બાએ નહીં. હું રજપુતનો સંગો છું—ખી-
 “જનો નહીં! બોલ કે સુરસંગ હજી નાહીમ્મેત નથી થયો.”

સુરસંગ ભીમજીના સામો આવી ઉભો અને તેનો હાથ ઝાલી
 “તેને ઉઘાડી ગાજ ઉઠ્યો: “ભીમજીભા, ઉઠો, ઉઠો! વાણિયાસાથે
 “વાણિયાનો વેશ ફેલાવો મારે હું વાણિયો થયો ન સમજશો. અં-
 “દનદાસ, ત્હારામાં ઉકળતું લોહી ન હોય તો બોલ ત્હારી નસ ને.

“મહારી નસ યોલી મહારુ લોહી થોડું લે. ખરુ છે કે સેનાધીશે ઘેર્ય
 “જોયું એટલે સેનાનો નાશ થવાનો જ. સેના એ યુદ્ધ કરનાર અંગ
 “છે અને સેનાધીશ એ અંગમાં વસનાર આત્મા છે. સેનાધીશનું શ-
 “સ્ત્ર એ અંગને ઉકાળનાર અને કુદાવનાર લોહી છે! એ લોહી મહા-
 “રામાં છે. ભૂપસિંહના વાયદા હવે હું સાંભળનાર નથી. તેનો કા-
 “રભારી શાહરાય હો કે યુદ્ધિધન હો—મહારે તેની સાથે શો સંબંધ
 “છે? ધીરપુર પાછું મેળવવું એ મહારો પુરુષાર્થ છે. આ મહારુ
 “મંડળ દશ દશ વર્ષ થયાં રખડે છે. તેનો અંત હવે આવશે એવું
 “મહારો આત્મા મને કહે છે. કહે, ભીમજીભા! ખીજી વાત પડતી
 “મુટી, હવે શું કરવું અને આપણું બળ ક્યાં અજમાવવું તે બતાવો.
 “જીવાન લોહી લહડે ખરું પણ માર્ગ ઘડપણુ જ બતાવી શકે.”

ભીમજી સુરસંગનો ખભો થાબડતો ઉઠ્યો અને તેને આનંદથી
 ભેટી પડ્યો. જીદો પડી આખરે બોલ્યો. “શું કરવું?” એ પ્રશ્નના
 ઉત્તરના વિચારે અનુભવી રજપુતના લોહીને કંઈક લહડું પાડ્યું.

“ભા, લહડું એટલે અમસ્તકાં બળતામાં કુદી જ પડવું એમ
 “નથી. રત્નનગરીથી કેટલાંક માણસ સુવર્ણપુર જતાં હતાં તેને
 “સાંઝે—ખરેખર રોળી કાળીને સમે લુટ્યાં છે. પણ મહારવટાનું નસીબ
 “પણ મહારવટે જ હોય. આ પેટિયો શિવાય તે માણસો પાસે કાંઈ ન
 “હતું એ એ પેટિયોમાં તો આ સાહેબલોકશાહી લુગડાંના ચીથરાં
 “અને આ કાગળિયાં છે. લુટેલાં માણસ સામન નાંખી દેઈ પાછાં
 “ગયાં અને સામનમાંથી આ નીકળ્યું! જાણ્યું તું કે પંદર દિવસનું
 “ભાથું મળશે—પણ કાગળ ને કપડાં તે પણ એવાં કે વાણિયો વે-
 “ચાતાં પણ ન લે! મહારી નજરમાં તો હવે એમ આવે છે કે આ
 “હવાતિયાં મારવાનું આપણે છોડી દેવું. આપણું બળ એવું નથી કે
 “દેશ લુટીને રાજતે કાયર કરિયે. માણસો છે પણ પછસા વગર પ-
 “ગમાં જોર ન હોય અને હથિયારવગર હાથમાં જોર ન હોય. હવે
 “આપણે જીદા રસ્તા પકડવા.”

“હવે તો શાહરાયની મદદ મળે તે લેવી પણ એના પછસા લુટ
 “કરીને લેતા હતા તેને સાટે એની ગરજે આપ્યા લેવા અને ખજાર
 “આપે તે સંભાળીને લઈ લેવી. ભૂપસિંહ ગમે તેટલા કોલ આપે
 “પણ એ ગાદીપર બેસે એટલે આપણાં ને એનાં પેટ જીદાં થયાં. હવે
 “તો ગમે તો એકદ રાત્રે શાહરાયની મદદથી રાણાના મહેલમાં જઈ

“તેની પાસેથી માગ્યું લેવું—પણ આ સાહસ હજી કરવા જેવું નથી.”

“મહારી તજરમાં પ્રતાપબાપુએ ખતાવેલો રસ્તો બહુ બાજબી
“લાગે છે. વાઘજી ફેરે તે ખરું છે પણ બુદ્ધિધનની ચોટલી આ-
“પણ હાથમાં આવી એટલે પછી એ ભૂતને ધુણાવવું હશે તેમ ક્યાં
“ધુણાવાતું નથી? વિદ્યાચતુરથી પણ આપણું માગ્યું અપાવવામાં
“પછી કેમ પાછાં પડશે? એની દીકરી સારી રીતે જાળવજો એટલે
“છુટ્યા પછી એ આપણું સારું જ બોલશે અને તેમ થશે એટલે હ-
“રમનાઇનો અંત આવ્યો સમજવો.

“કેમ વાઘજી ભા? એમાં કાંઈ વાંધો છે? બોલી જાને બધા-
“માંથી જેને કાંઈ બીજી વાત સુઝતી હોય તો. હા, પછી વખત નથી.”

વાઘજીએ ઉત્તર ન વાળ્યો. બીજું મંડળ પણ શાંત આતુરતાથી
બેસી રહ્યું.

સુરસંગે ભીમજીના કાનમાં કહ્યું: “શઠરાય હાલ કામમાં લાગે
એમ નથી એ મહે કાલ નક્કી કર્યું છે.”

ભીમજી મ્હોટે સાદે બોલ્યો: “ત્યારે તો ધાર્યું તે નક્કી કરવુંજ,
“હવે વેળા વીતાડવી નહી.”

સુરસંગ ટટાર થયો, છાતી ફાડી અને તેની સાથે બધું મંડળ
ઉઠ્યું. સુરસંગે બુમ મારી કહ્યું.—“મ્હોટા મળસ્કામાં આ તાડો વચ્ચે
“સુભદ્રાનદીની આણીપાર આપણે મળવું—ભીમજી, તમે નદીનાં કાંત-
“રોમાં રહેજો. ચન્દનદાસ ત્હારે બે વન વચ્ચેના રસ્તાપર ફરવું અને
“માણસો આઘેથી આવતાં જણાય એટલે સાન કરવી. નદીના પુલ
“આગળ કોઈ મ્હોટા જટાળા ઝાડમાં એક જણને ઢાલ આપી બેસા-
“ડવો અને તેની ઢાલ બોલાવે તે પ્રમાણે બધાયે ચાલવું. પરતાપ,
“તું રસ્તાની પેલી બાજુએ આંખાના વનમાં રહેજો ને વખત પડ્યે
“આવજો. વાઘજી, તું આ વડની બાજુ સાચવજો. હું ત્યારે પાસ ફર-
“તો રહીશ. સહજે પોતપોતાનાં માણસ લેઈ છુટાં છુટાં ફરવું અને
“વખત આવ્યે ભેળા થવું—હવે શંકર સહાય થશે અને આટલા વ-
“રસનાં દુઃખનો છેડો આવશે એ નક્કી.”

“ચન્દનદાસ, હું આજો દિવસ સુવર્ણપુરમાં જ હતો, આપણું
“ધાર્યું થશે. એ લોકના સાથમાં માત્ર રતનગરીના દશેકે સ્વાર જ
“છે, પણ ફેર એટલો છે આપણે ચીથરે હાલ છિયે અને તે લોકો
“સારા સરંજામવાળા છે. બુદ્ધિધનનાં પણ માણસ હશે. માટે સં-

“ભાળીને ચાલવું. જે કાસે લાગ ન ફાળ્યો તો જન્મારો ન ફાળ્યો
 “સમજવો—પછી ધીરપુરની આશા સુકવી. મહારા શરોઓ !
 “મહારા આટઆટલા વખત થયાં સુખદુઃખના સાથિયો ! મહારી સાથે
 “તમે ઝાડોમાં ને જંગલોમાં આથડ્યા છો; મહારે માટે તમે કાંટા-
 “ઓમાં ચાડ્યા છો અને નદીના કાદવમાં કળતા કળતા દહડચ્યા છો.
 “આ ઉઘાડા આકાશ તજે શિયાળા ઉન્હાળાના તહાડતડકા ખમવામાં
 “કસર નથી રાખી. ઉપર વરસાદ મુસળધાર અને નીચે કીચ કા-
 “દવ તેમાં તમે ભમ્યા છો. સાવજની ગર્જના સાંભળી કંપ્યા નથી
 “અને તેના ભયંકર પંઝાને તમારાં બાળકો વશ થયાં છે. પંદર પંદર
 “દિવસ ભુજે રહ્યા છો અને વગર દુકાળે દુકાળ વેઠ્યો છે. નહી ધ-
 “રના, નહી ખંદારના; નહી સ્ત્રીના—નહી માખાપના—એમ આટલાં
 “વર્ષે ફલાડ્યાં છે—તેનો બદલો હું શી રીતે વાળનાર હતો ? પણ એ
 “બધી દશામાંથી છુટવાનો વખત આવ્યો છે, તે કાણ નથી સમજતું ?
 “આટલું કંઈ તો હવે એટલું જ વધારે કરો કે એક પળમાં શત્રુ
 “વશ થાય અને તમને સુખ આપવાનો મહારે વારો આવે ! ! ! જે
 “અમ્મે ! જોગણી માયા ! આજ તારે અમારી ઓથ કર્યા વિના
 “ચાલે એમ નથી. જોગણી ! અંઆ ! ભવાની ! બોલો, જે ! ”

“અમ્મે માત કી જે”—ચારે પાસ યુમ ઉઠી અને અંધકાર
 વીંધાઈ ડંપવા લાગ્યો.

આ યુમની સાથે સર્વ મંડળ હર્ષવાર્તાનો ગણગણાટ કરતું ખંદાર
 નીકળ્યું અને ચારે પાસ વેરાઈ ગયું. મનહરપુરીની ગરીબ અસાની
 વસ્તી ઘણી વખત આ મંડળને અંહી મસાલો સાથે મળતું ને હોંકારા
 કરતું. જેતી પણ જુના કાળમાં પોતાની નગરીની કોઈ સેના આ ભૂ-
 તાવળીરૂપે મળતી હશે એમ વાતો કરી અદ્ભુત આશ્ચર્ય પામતી. આ
 કારણથી આ ખંદારવટિયા ભૂતાવળીમાં લેખાતા અને તેઓ જ ત્યાં મ-
 ળતા હશે એવી કોઈને શંકા થતી ન હતી.

થોડી વારમાં વડતળે અંધકારનો તંબુ હતો તેવો પાછો પથરાઈ
 ગયો. માત્ર વાઘજી અને શંકર મહારાજ અંધકારમાં ભૂત પેઠે
 ઉભા રહ્યા.

“વાઘજીઆપુ, ભાઈની યુક્તિ ફાવી. હુમુદસુંદરીથી એમની દાદ
 “સગદી રહી છે તે બાપા જાણતા નથી.”

“શંકર, એ હું સમજ્યો છું. મહારાથી ધીંગાણાને ઠેકાણે હવે

“નહી જવાય—નીકર હું સંભાળી લેત. હશે. પણ હવે તો સૌખ્યું
“કામ કરવું. તું જા. હું આપાને મળું છું.” વાધજી ગયો.

“બુદ્ધિધનભાઈ, આ લોક હજી તમને ઓળખતા નથી. પણ હું
“અત્યારે જઈ કુસુમસુંદરીના સાથને મળું છું. આ લોક ઉદારતા
“નહી આપે—શિક્ષા આપશે—ઠીક, એ તો ઉપાય સુઝ્યો જ !” અં-
ધકારમાં હરણુની પહે ફલંગો ભરતો રસ્તાનો ભોમિયો શર આજ્ઞાણ ચાલ્યો.

ઝાડ ઉપરથી કોઈક હળવે રહીને ઉતર્યું.

પ્રકરણ ૩.

ધાસના બીડમાં પડેલો.

“વિયોગોને યોગી કરવાનો છે આ પ્રયત્ન મોજ્યો;

“જુવે તું તે સઉ, લ્હોય મૂર્ખ બનો આમ રુવે છે પાછો !

“માયાગ્રહથી મુકાવો વિભુશું મેળવવા કર રહાયો;

“જુવે તું તે સઉ, લ્હોય મૂર્ખ બનો આમ રુવે છે પાછો !”

—ચિતા.

અન્દનદાસનાં માણસ સરસ્વતીચંદ્ર અને વાણિયાને ધાસમાં પ-
ડતા નાંખી ચાલ્યાં ગયાં હતાં. તે સમયે સરસ્વતીચંદ્રના હાથમાંથી
લોહી વૂટેલું હતું અને એ મૂર્છાવશ હતો. પણ પક્ષા વાણિયાનો વાળ
વાંકો થવા પામ્યો ન હતો.

એ વાણિયો રત્નનગરીનો રૂહેવાસી હતો. મૂળ તેને ઘેર ગાં-
ધીનું હાટ હતું, પણ સટ્ટો કરવામાં પ્રથમ લાભ મળ્યાથી તે જ
બાબતનો ચડસ પડ્યો હતો અને તેમાંથી ચાળીસ પચાસ હજારનો
જીવ થયો હતો. દિવસ ફર્યો એટલે મેળવેલું ગયું અને કરજ થયું.
મુંબાઈમાં નસીબ અજમાવ્યું પણ ફાવ્યું નહી. બીજે ઘણે ઠેકાણે
ઘણી ઘણી જાતના પ્રયત્ન કર્યા તે વ્યર્થ ગયા. એનું નામ અર્થદાસ
હતું અને શ્રીમંતાઈ એ દિવસ આવી એટલે ધનકોર નામની કાળી
કન્યા સાથે લગ્ન થયું. પોતાનું કુળ ઉંચું નહી એટલે આઠેક હજાર
ધનકોરના બાપને આપવા પડ્યા; અને ઘણીને ફાલી ફાસલાવી, છેતરી,
માગી, ચોરી તથા હજાર યુક્તિઓવડે ધનકોરે આઠેક હજારનો માલ
એકઠો કર્યો હતો. તેમાં અર્થદાસની આંગળી સરખી પેસવા પા-

મતી ન હતી. અધુરામાં પૂરું આજ તો ધનકોર શેઠાણી પણ ખો-
વાયાં—તે પણ શરીરપર દાગીના સાથે ! ત્યારે સરસ્વતીચંદ્ર મૂર્છાવશ
હતો ત્યારે અર્થદાસ આ બધું સંભારી હજાર સુખદુઃખના વિચારમાં
લીન થતો હતો. ધનકોર તેને પરણી ત્યારે સાત આઠ વર્ષની હતી;
તેને ઘેર આવી ત્યારે અગિયારેક વર્ષની કાચી વયની હતી. ન્હાનપ-
ણમાંથી તે વગદી અને વલકુડી હતી. ધણી પણ યોગ્ય જ હતો.
બાપ દોકડો ખાવા ન આપે ત્યારે બાપ બે દોકડા સંતાડે. અર્થદાસને
તેની ખખર પડે ત્યારે ધમકાવે પણ મનમાં રાજી થાય કે “રાંડ હો-
” શિયાર ખરી. મને હેતરે એવી ખખડદાર નીકળી. હો રાંડ ચોરતી
“ને સંતાડતી. લેણુદાર બધું જમ કરશે ત્યારે એ માલ રૂદેશે.” પણ
ધનકોર તો એવી ખખડદાર નીકળી કે ધણીને મરવા વખત આવે
ત્યારે ધનકોરપાસેથી પુરી બદામ કેવી નીકળે જે ? અર્થદાસ ધણું ધણું
કેસલાવે—પણ આખરે હારે અને હારતાં હારતાં સંતોષ માને કે
“રાંડ માયાની મળી—જેવી જોઈએ તેવી—જોડ-મળી.” દરકસરમાં
પણ ધનકોર એવી જ ચતુર હતી. ઘરમાં પણ સઉને એ કાપર ક-
રતી. સાસુને રોવડાવે, નણંદને ઉમ્મર ન દેખાડે, જેઠાણીને ફજેત
કરે, દેરાણી પાસે દળણું દળાવે, જેઠ દિયરને જોઈને હડકાઈ કુતરી પેકે
ભસે, ધણીની આગળ પોશ. આંસુ પાડી રુવે, અને મનમાં ને ઘરમાં
મુકાદમ. ધનકોરનામાં એક ગુણ હતો. તેનામાં કચાલ ન હતી. વ-
ગદાપણને લીધે છેક ન્હાનપણમાં તેની ચાલ બગડે એવો વખત
આગ્યો હતો, પણ એ વગદાપણને વધવાનો રસ્તો અર્થદાસે ઘરમાં જ
એટલો બધો સવડ ભરેલો ને મોકળો કરી આપ્યો હતો કે હળવે હ-
ળવે આખો દિવસ ઘરમાં જ ગુંથાઈ રહેવાની તેને ટેવ પડી હતી અને
એમ કરતાં કરતાં વિપયવાસના ધનના કોલ આગળ નિર્મળ જેવી થઈ
ગઈ હતી. આથી ધનકોર ખીણ રીતે કંઈશા જેવી હોવા છતાં ઘરમાં
તેનો મોભો રહ્યો હતો અને સહ કોઈ તે ફૂલે તે વેઠતાં. કારણ ખ-
રખરી ખાખતમાં ધનકોરવડુ કોઈને નમ્યું આપે એમ ન હતું. “મોઈ
“રાંડ, કોણ જાણે ક્યાંએ હશે ને શરીરપર દાગીના છે ! ” “મનહ-
“રપુરી પાસે છે એટલે હરકત નથી; ” “બાઈડીની જાત—કાયા ને
“માયા એનો ભો; ” “રાંડ, આજ દીક પાંશરી થશે; ” “ક્યાં આ
“ખડારવટિયાઓમાં રેતી રખડતી હશે ? ” “બધાને પૂરી પડે એવી
“છે; ” “કાચી માયા છે ? ” “મોઈ રાંડ ” “એનું શું થશે ? હું—મને એના
“જેવી ખીણ નહી મળે ! ” “હો રાંડ અથડતી—ગાંઠ કરીને બેઠી છે તે

“ મને ઝેર આવેને યે કામમાં નથી લાગતી; ” “ હશે, એના તો એના—
 “ પણ એ દાગીના એટલા રહ્યા છે તે યે જશે ! ” “ ગમે તેવી લેણે
 “ આઠ માણસ તે બાળક જ કેની ? ” “ ઓ મહારા બાપરે ! ”—એમ કરી
 કરી અર્થદાસ રોતો—રોતો ચારે પાસે જોતો જોતો ઉઠ્યો અને એ
 હાથને છેટે સરસ્વતીચંદ્રને પડેલો દીઠો. એની કાંતિ તથા દશા જોઈ
 દયા આવી અને ઉઠાડવા તથા સ્વસ્થ કરવા ધાર્યું. વળી વિચાર થયો—
 “ સુષો હશે કે શુભતો હશે ! ઘેર જ ન જાઉં ? બીજા લુટારા આવશે !
 “ હું ક્યાં બધા બહાર ? ” ધનકોરની બહાર કરતાં સરસ્વતીચંદ્રની આ
 દશા થઈ હતી તે સાંભરી અને ઉપકારને દૃષ્ટાંતે સ્વાર્થવૃત્તિને છૂતી.
 વાણિયો બ્રાહ્મણપાસે ગયો અને તેના અંતઃકરણમાં શુદ્ધ દયા વસી.

સરસ્વતીચંદ્રને લોહી ઘણું નીકળ્યું હતું, પણ કંઈક કારણથી બંધ
 થયેલું જણાયું. થોડેક છેટે તળાવ હતું ત્યાંથી અર્થદાસ પાણી લેઈ
 આવ્યો અને સુતેલાના મોંપર છાંટી તેને જગાડ્યો. સરસ્વતીચંદ્ર
 જાગ્યો, ચારેપાસ નવીન સ્થળ જોવા લાગ્યો; ચક્રિત થયો; તાવ, ધાની
 નાખણાઈ, થાકે, ભુખ, અને સ્થળ તથા સમયની ઉપજાવેલી વૃત્તિઓથી
 દીન દેખાવા લાગ્યો. પિતાના વચનથી ઓછું આવ્યું હતું; કુમુદસુ-
 ન્દરીની નિન્દા સહી શકાઈ ન હતી; ચંદ્રકાન્તપાસે રોવું આવ્યું હતું;
 અઢળક દ્રવ્ય અને વૈભવ એક ઘડીમાં છોડી દેતાં કંપારીસરખી ખાંધી
 ન હતી; કુમુદસુન્દરીના રણકારાથી કમ્પી રૂહેતો પ્રેમસતાર તોડી નાં-
 ખતાં પોતાનું આખું હૃદયતન્ત્ર ચીરાયું—ચુરા થયું અને તે છતાં વૈ-
 રાગ્યના શિખરભણી દોડતા વિચારે તે જોયું પણ નહીં હતું, ઈશ્વરપ-
 રની આસ્થાએ ‘ કુમુદસુન્દરીનું શું થશે ’ એ વિચાર કર્તવ્ય સરખો
 પણ ગણ્યો ન હતો અને બાલ્યાવસ્થામાં જન્મ પામેલો વૈરાગ્ય આર્થ
 વિદ્યાથી દૃઢ થઈ અને પાશ્ચાત્ય વિદ્યાથી વિધિવિહીન બની સ્વતંત્રમાની
 થયો હતો. આ વૈરાગ્યને તેની ગર્ભશ્રીમંતાઈએ એવો તો ઉત્કટ બ-
 નાવ્યો હતો કે એના અનુભવવિનાના જગતને તે ઉદ્ધત લાગ્યા વિના
 રૂહેતો નહીં. મોટા દ્રવ્યવાન શેઠિયાઓ અને મોટા તેમજ વિસ્તારી
 પક્ષવાળા ગૃહસ્થો, તેને મન, મોટા મહેલોની ચોકી કરનાર અથવા તો
 મોટા ઇંત્રેજોપાસે વાતચીત કરવાનો હક ધરાવનાર સીપાઈઓ જેવા
 વસતા. ગણિકાઓ પાસે દ્રવ્ય અને પક્ષ ઉભય જોઈ, તે પોતાના દ્રવ્યથી
 કે પક્ષથી પોતાને તસુ પણ મોટો થયો માની શકતો ન હતો. મોટા
 મોટા ઇંત્રેજ અમલદારો—ગવર્નરો અને રાજકુમારો સહિત—“ કા-
 ણબજનાં બનાવ્યાં ” પુતળાં ” છે એવું તે લેખતો. વર્તમાનપત્રો અને

અન્યકરેને તે “સુધારના ભાટચારણો”ની ઉપમા આપતો અને તે-
 મનું ઉપયોગીપણું છે તેવું જ સ્વીકારતો, પરંતુ કોઈ પણ સામાન્ય મા-
 નુષ્ઠ અથવા મિત્ર અથવા વાતો કરનારના મતને જોટલું માન ધરે તેથી
 જરી પણ વધારે માન આપવાની સ્પષ્ટ ના રહેતો. જગતની દૃષ્ટિએ સાહસ
 લાગનાર પોતાના કૃત્યનો ન્યાય જુના તથા સુધરેલા સર્વ વર્ગ કેવો કરશે તે
 તેણે સ્પષ્ટ જોયું હતું—ચંદ્રકાંતે સમજાવ્યું હતું—તે છતાં તેણે પોતાનો વિ-
 ચાર જ કાયમ રાખ્યો હતો તે આપણે જાણિયે છિયે અને એ પણ જા-
 ણતો હતો. પરંતુ કાળ-કુંભારની ઘડેલી સમ વિષમ અવસ્થાઓ ભિન્ન ભિન્ન
 માનવીમાં ભિન્ન ભિન્ન ન્યૂનતા ઉત્પન્ન કરે છે અને તે ન્યૂનતાના પ્રમા-
 ણમાં ન્યૂનદૃષ્ટિ યાદ્ય સંસારના ભિન્ન ભિન્ન પરિમાણનું ભાન ધરે છે—
 આવું સરસ્વતીચંદ્રનું ધારવું હતું. આ જગતમાં કોઈ પણ ઠેકાણે—કોઈ
 પણ અવસ્થામાં “હું અવસ્થિત છું” એ ભાન ન હોય ત્યાં પોતાની
 ન્યૂનતાનું અથવા પારકાના પરિમાણનું ભાન થવા વારો રહેતો નથી
 અને મ્હારે પણ એવું છે: જે એકથી મ્હોટો તે બીજાથી ન્હાનો, જેનો
 કોઈ પણ રીતે અવચ્છેદ તેમાં ન્યૂનતા; મૂળથી તે અંત સુધી જેનું
 મન પોતાની મેજેજ ભરેલું હોય તે ગર્ભશ્રીમાન; આ વિચાર સરસ્વતીચંદ્રે
 ન્હાનપણમાં કલ્પ્યા હતા અને વય તથા વિદ્યા વધતાં વધાર્યો હતા. “જ્યાં
 ન્યૂનતાનું ભાન હોય ત્યાં ગર્ભશ્રીમત્તા સંભવેજ નહી” એ વિ-
 ચાર તેની વિદ્યાએ—તેના કવિસ્ત્રે—તેના કુલસંસ્કારે—અને તેની સ્થિ-
 તિએ વણી દૂહાડ્યો હતો. “જગતના પદાર્થને, પ્રાણીઓને, અને બના-
 વોને મ્હોટા ન્હાના ગણવા એ જ ન્યૂનતા, અને ભાન તથા આનંદનો
 પોતાના જ તેજમાં સમાવેશ કરવો તેનું નામ ગર્ભશ્રીમત્તા”—આ વ્યા-
 ખ્યાએ સરસ્વતીચંદ્રની આંખ આંછ હતી અને તે જ અંજનને બળે
 આ કાળીચઉદ્દશ જેવી વિપત્તિમાં તે જાતે ધસકાઈ આવ્યો હતો. આ-
 પ્રણી શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ આમ કેવાં કેવાં અને કેટલાં કેટલાં
 અંજન આંજે છે તેની કલ્પના કરાવનાર અવતાર પ્રકટ થવાને હજી વાર છે
 અને તેટલા કાળમાં પડદા ખુલારના લોકને પડદામાં આવજીવ કરના-
 રની કાંખી છાયાથી ચમત્કાર લાગે તો તે કાંઈ નવાઈ નથી. આ-
 જની રાત્રિરૂપ સૂત્રધારે આવતી કાલના પડદા પાછળ કેવા વેશ ભજ-
 વનાર ગોહવી રાખ્યા છે તેની કલ્પના પણ રાત્રે ઉંઘતું જગત શી રીતે
 કરે? એ વેશધરેના વર્ણનને તેઓ કલ્પનિક ગણે નહી તો જ નવાઈ.
 પડદો ઉપડે અને રંગભૂમિ ઉપર નવો ખેલ જામે ત્યાંસુધી તો જોનારની
 કલ્પનામાં સર્વ કલ્પનિકજ! જે જે દેશમાં આ પડદાઓ ઉપડ્યા છે ત્યાં

ત્યાં વિચિત્ર વેશ દેખાયા છે અને આ દેશમાં પણ તેમ જ દેખાશે. સંસ્કૃત અને ઇંગ્રેજી વિધાના વિજ્ઞાતીય લક્ષ્યથી આ વિચિત્ર અનુભવવાળા દેશમાં કેવું બાળક જન્મશે અને કેવું થશે તે તો ઈશ્વર જાણે પણ સરસ્વતીચંદ્ર આત્મપરીક્ષા કરતાં પોતાને એક આત્મ જ બાળક કહ્યો. એની વિચિત્ર ગર્ભશ્રીમત્તાને બળે એણે વિચિત્ર કામ કર્યું. પ્રથમ જેને એ વૈરાગ્ય કહેતો તેને પાછળથી “ગર્ભશ્રીમત્તા” કહેવા લાગ્યો હતો. વૈરાગ્ય છતાં રસમાં પડોટાવું, રસમાં પડોટાઈ ત્યાગી થવું, ત્યાગી થઈ પોતાના વૈરાગ્યબળની પરીક્ષા કરવા—“ચંદ્રવિરહી કાળ રાત્રિરૂપ તજી સૂર્યના કિરણયોગે દિનરૂપ ધરશે” અર્થાત્ કુમુદ નવી અવસ્થાને અનુકૂળ બની ભૂતકાળ વીસરી સુખી થશે એ પોતાની કહ્યના ખરી પડી જોવા અને સુસ્થ થવા સુવર્ણપુર આવવું:—એ સર્વ છતાં પોતાની ગર્ભશ્રીમત્તા રૂહે છે કે નહીં થાય છે તેનો એ અનુભવ કરતો હતો. સુવર્ણપુરમાં આવી કુમુદસુંદરીની દૃષ્ટિએ પડી તેના દુઃખનું સાધન થવું એ તેનો હેતુ ન હતો—એ તો અકસ્માત થયું. “મહે આટલાં માણસને દુઃખી કર્યો,—મદન આટલો દુર્જય છે,” ઇત્યાદિ અનુભવથી તેના મનમાં એટલું વસ્યું કે “હું મૂર્ખ છું—મહારી ગર્ભ-શ્રીમત્તામાં ન્યૂનતા છે—માનવ નિર્બળ છે.” ઘર છોડતી વખત ઘણાક વિકારોનો અનુભવ થવા છતાં, રાગદ્વેષ હોવા છતાં, ક્રોધ અહંકાર છતાં, સરસ્વતીચંદ્રનો અંતઃસંન્યાસ જ તેના બાહ્યસંન્યાસનું મૂળ હતું અને તેથી જ અત્યાર સુધી શોક છતાં દીનતા તેણે અનુભવી ન હતી. મૂર્ખા જતાં તે દીનતા અત્યારે તેણે અનુભવી અને ઉપર આકાશ ને નીચે ધરતી બેની વચ્ચે જડ ઝાડો વિના કાઢતો સાથ ન દેખાતાં, કુમુદસુંદરી સાંભરી આવતાં, જન્મમાં પ્રથમ વિયોગ એને જણાયો—વિયત્તિનું પ્રથમ દર્શન થયું. શરીરચંત્રનાં સર્વ ચક્ર આર્તનાદ કરવા લાગ્યાં અને “મનની ગર્ભશ્રીમત્તા” ધૂમાડા જેવી લાગવા માંડી.

“એ તો જ્ઞાન મને ગમતું નથી, ઋષિરાયજી રે

“લાવો, બાળક માગે અન્ન, લાગું પાયજી રે”

સુદામાની સ્ત્રીનું આ બોલવું ખરેખરું સમજાયું અને પોતાના ઘા ભણી દૃષ્ટિ ફેરવતો, ક્ષુધાર્ત, તાવવાળો, નબળો, થાકેલો, દુઃખી પુરુષ દીન વદનથી અર્થદાસના સામું જોઈ રહ્યાં અને

“હાથનાં કર્યો તે વાગ્યાં હૈયે”

એ શબ્દ વાણિયો કહેતો હોય એવો ખાલી પડી ગયેલા મસ્તિકને આભાસ

થયો. પોતાના ઉપર કોઈને દયા સરખી પણ શી બાબત આવે અથવા આવવી જોઈએ એ વિચારથી મસ્તિક ફરી ગયું અને આટલા મોટા આકાશમાંથી મને ઉગારવા કોઈ આવી શકે એમ નથી એ વિચારથી ઈશ્વર જે કોઈક ઠેકાણે હોય તો તે પણ મારો નથી એ વિચારે શોકસીમા ઉત્પન્ન કરી.

આ જ સમયે ઇંગ્રેજ કવિનું મર્મચ્છેદક વાક્ય^૧ સાંભરી આવ્યું:

“પલટાતો દશા વસો જાતો ઉરે !

પલટાય દશા, દૈન ઉર ઝુરે !

નહો પાસ સખાં પ્રણુ^૨ રૂઝવવા—

જડતા ન ઉરે પ્રણુ ભુલવવા !

કવિ કોણ શક્યો સહ એ કથવા ?”

કુબેરના નેટલો ભંડાર, ઇંદ્રના જેવો વૈભવ, વિદ્વાનોમાં માન અને મુંબાઈનગરીમાં પ્રતિષ્ઠા; અન્દકાંત જેવા મિત્રનો સતત સહવાસ અને કુમુદની દિવ્ય મુગન્ધ; વૈરાગ્યનું દૃઢ બળ અને પ્રીતિરસનું ઉત્કૃષ્ટ કોમલ ગાન; આ સર્વ વચ્ચે જે એક વાર હતો તે અત્યારે કેવો હતો ? માર્ગવાનું પણ હામ નહીં તેથી ભીખારીથી પણ ભીખારી; બાવાની પણ ત્હાડતડકાથી રક્ષણ કરનારી વિભૂતિ વિનાનો; મૂર્ખમાં પણ માનહીન અને જંગલમાં પણ પ્રતિષ્ઠાહીન—કે મરેણા શિયાળની પહે અંહી નંખાવું પડ્યું; મિત્રને સ્થળે વાણિયો અને કુમુદને ઠેકાણે વિયોગથી ભરેલું અનુકંપાહીન ઘોર અરણ્ય; વૈરાગ્યને ઠેકાણે તન અને મન ઉભયની અનાયતા અને પ્રીતિરસને ઠેકાણે લદ્દય ચીરતો પશ્ચાત્તાપ; આ સર્વ વિષય-યના વિચારે સરસ્વતીચંદ્રનું મસ્તિક ચક્રકોળે ચ્હડાવ્યું. “કીદસ! કીદસ! હું ખરું કહ્યું છે ! તને આ અનુભવ ક્યાં મળ્યો ?” આ સ્વર મોઢાંથી થઈ ગયો અને વાણિયો હબક્યો.

વાણિયો ધીમે રહી સરસ્વતીચંદ્રને ઉઠાડવા લાગ્યો અને ઉઠાડી બેઠો કર્યો. “તમને આ બહારવટિયા ઓળખે છે કે શું ?—પેલો સંન્યાસી જેવો તમને તમારું નામ દેઈ બોલાવતો હતો”. આમ કહેતો કહેતો અર્થદાસ સરસ્વતીચંદ્રના ધા તપાસવા લાગ્યો અને ત્યાંથી લોહી વહેતું બંધ થયું હતું ત્યાં આગળથી રૂ જેવું કાંઈ હાથમાં લેઈ આંખો ચળકાવી મુરસંગે ચંદરભાઈ નામ કહ્યું હતું તે સંભારી, વધારે અપભ્રંશ કરી બોલ્યો.

“આંદાભાઈ, જુવો તો ખરા આ દાકોરજીની માયા! તમારો ધા રૂઝી ગયો સમજવો—હ્યો આ.”

રૂઝતા ધાની કલ્પનાથી જ બળવાન થઈ ગયેલા મનવાળો બની પોતાનું ત્રીજો અપભ્રંશ પામેલું નામ સાંભળી ચમકી સરસ્વતીચંદ્ર દાર થયો: “એ શું છે, ભાઈ?”

વાણિયો બોલ્યો; “આનું નામ ધાબાજરિયું; તમે આ ધાસમાં પડ્યા હતા તે ધાસ ભેગું ઉગેલું તમારા લોહીથી ધામાં એ વળગી ગયું અને લોહી બંધ થઈ ગયું.”

“તે એમાં કાંઈ ગુણ છે?”

“હા, એથી ધા રૂઝે છે. આ તમારો ધા રૂઝ્યો હવે તમારો સમજવો; તમેજ જુવો ને—હવે કાંઈ દરદ છે?”

“ના, છે તો નહીં.” સરસ્વતીચંદ્ર પળવાર નીચું જોઈ રહ્યો, વિચારમાં પડ્યો, અને ગળગળો થઈ, છાતીપર હાથ મુકી ભીંની આંખવડે આકાશભણી જોઈ મનમાં બોલ્યો.

“પ્રભુ, આમ જ આપદ તું હરતો!—

“અમ મૂર્ખપણું ઉર ના ધરતો.

“વનમાં વણુ-ભાન પડી હું રહ્યો—

“તૃણદાર વૌશે, પ્રભુ, આં તું ઉભો!!”

આ સ્તવન જાતે જ થઈ ગયું અને નેવા ઉત્કંપમાં, અચિંત્ય રોમાંચમાં, દુઃખી આંખમાં, દીન લલ્લકમાં, અને ઉશ્કેરાયેલા મસ્તિકમાં, ઈશ્વર પ્રત્યક્ષ થતો લાગ્યો.

આ પ્રથમ ઈશ્વરદર્શન કરાવનાર વિપત્તિનો અર્થ એના મનમાં આજ સાકાર થયો; કારણ પુસ્તકોમાં, સમાજોમાં, અને મન્દિરોમાં, પ્રાર્થનાઓ તેને કેવળ શુષ્ક અને નિર્ચક લાગી હતી. આર્દ્ર લલ્લક અને લોચનથી તે વાણિયાના સામું ઉપકૃત દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો, તૃણનું ભાન કરાવનાર તે વાણિયો હતો એ સાંભળ્યું, અને આ ઈશ્વરોપદેશ કરનાર મહારો ગુરુ આ વાણિયો છે એ નિશ્ચય સર્વાંગે આ દત્તાત્રેય જેવાને ચિત્તવશ થયો. વાણિયા ભણી જોઈ તે બોલ્યો: “ભાઈ, તમારું નામ શું?” તાલીમપિ ન દયાત્ એ સંપ્રદાયના વણિકને આ પ્રશ્ન વસમો પડ્યો. “પેલો સંન્યાસી આનું નામ બાણુતો હતો—મહારો બહાલો આયે બહારવટિયો હશે ત્યારે? નામ બામ આપે એવો કાંઈ

અર્થદાસ કાચો નથી,” એ વિચાર મનમાં કરી વાણિયો હસી પડ્યો, અને ઉત્તર ઉઠાવી સામે પ્રશ્ન પુછવા લાગ્યો: “હૈં! હૈં! હા! ચાંદા-
“ભાઈ, વારુ, તારે તમે આ લોકમાં ક્યાંથી આવી પડ્યા, તમે શો
“ધંધો કરો છો? તમારું ગામ કિયું ને ક્યાં જવાનું છે?—હવે તો ત-
“મને જરૂર કરાર વળશે—જરા વાર તો લાગશે સ્તો.”

“હું ક્યાંથી આવું છું તે તમે જાણો છો અને આ લોકમાં શાથી આવી પડ્યો તે તમે જાતે નજરે જોયું છે.”

“પણ તમે ધંધો શો કરો છો?”—

“ધંધો?—ખાવું, પીવું, ને ફરવું.”

“એમ કે?”—વધારે જહેમમાં પડેલો અર્થદાસ તદ્દયમાં ધ્રુજતો વળી પુછવા લાગ્યો. “ને જવ છો ક્યાં?”

“ભાગ્ય લેઈ જાય ત્યાં—તમે લેઈ જવ તો તમારે ત્યાં આવું—
“ભુખ મને ને તમને સરખી લાગી હશે.”

અર્થદાસ મનમાં બોલ્યો: “જે બહારવટિયો ખરો! મહારે ઘેર આવવું છે, તારે પેલીને બચાવવા શું કરવા લહડ્યો ને ધવાયો? કાણ
“જાણે. બહારવટિયાઓનો ભેદુ થઈ એમ ક્યું કેમ ન હોય?” સ્વા-
ર્થજાળના માછલાએ પરમાર્થબુદ્ધિની કલ્પના ન કરાઈ.

સરસ્વતીચંદ્રે ફરી પુછ્યું: “ભાઈ, તમારે ઘેર મને લેઈ જશો?
“હું તમને કામ લાગીશ. આ દેશનો હું ભોમિયો નથી ને તમે સઉ
“રસ્તાના ભોમિયા હશો.”

“મહારે ઘેર તે મરવાને લેઈ જાય?—અર્થદાસ પણ ખરો કે
“તને પણ અપટ્ટીમાં લે!” એટલું મનમાં બોલી મહોટેથી બોલ્યો;
“હા—શા વાસ્તે નહીં? પણ એટલી સરતે જે કે મહારી ધરવાળી
“પાછી આપવી!”

“ભાઈ, તે તો હું શી રીતે કરું? પણ તમારે ઘેર ચાલો એટલે
“હું તપાસ કરવા લાગીશ.”

“જે લુચ્ચો!” અર્થદાસ આટલું મનમાં કહી વળી મહોટેથી બોલ્યો,
“વારુ ભાઈ ચાંદાભાઈ! આપણે અંદિયાં ક્યાં મુઘી પડી રહીશું?
“ચાલો ગામભણી જઈએ!”—મનમાં બોલ્યો:—“પોલીસમાં પહો-
“ચાલું—પછી એ તો રતનગરીની પોલીસ છે ને વાણિયા સાથે કામ છે.”

જે જણુ હજ્યા અને મનહરપુરી ભણી ચાલવા લાગ્યા. ચાલતાં

ચાલતાં અર્થદાસે ખેલ માંડ્યો. અર્થિત્યો રસ્તાવચ્ચે બેઠા અને રોવા લાગ્યો:

“ઓ મહારી મા રે! તારું શું થશે? ઓ”—

સરસ્વતીચંદ્ર અચકી આભો બની આસનાવાસના કરતો બોલ્યો;
“શું છે?—તમારી માને શું થયું?”

“અરે મહારી બાયડીને પેલા લેછ ગયા—બીચારી રવડી મરશે—
ઓ મહારી મા રે—બાયડી રે!”

“ધીરજ ધરો, ભાઈ, ગામમાં ચાલો અને રસ્તો કરીશું.”

“પણ એની પાસે દાગીના છે તે!—એ તો મહારું સર્વસ્વ! હવે
“હું ખાઈશ શું? મહારા ઘરમાં તો ઝેર ખાવા જેટલી પુટી બદામ
“નથી! ઘરવાળાને ભાડું ક્યાંથી આપીશ! મહારાં તો હાંધ્યાં ને લાકડાં
“એ વેચાશે!—ને હું મોદીને શું આપીશ ને બાયડી બોળવા સરકા-
“રમાં શું આપીશ?—ઓ ચાંદાભાઈ, હું તો અંહિયાં જ મરીશ.”

ઘણું સમજાવ્યો પણ અર્થદાસ ઉઠ્યો નહી. આખરે આંખો
ફાડી રોઈ બોલ્યો; “હું તો હવે ફાંસો ખાઈ મરવાનો. દૈવે મને આ-
“જ્ઞાણ પણ ને ધણો કે લોટ માગી પેટ ભરું. મહારા તો પેટમાં
“ગુંચળાં વળે છે—ઉઠાતું એ નથી ને બોલાતું એ નથી. ઓ ચાંદા-
“ભાઈ!—અબબબબ!”—જીભ અટકી હોય એમ અર્થદાસ લાંબો
થઈ સુઈ ગયો, આંખો ચગાવવા લાગ્યો, ને મહોમાંથી શીણના પરપોટા
ફાડવા લાગ્યો.

સરસ્વતીચંદ્રને અત્યંત દયા આવી ને વિચારવશ થઈ ગળગળો
થઈ ગયો. “ઓ ઈશ્વર, હું બીચારાને દુઃખથી છોડવવા શું કરું? આના
“દુઃખમાં મહારી ભુખ તો મરી ગઈ. આને સ્ત્રીનું દુઃખ નથી પણ
“પંધસાતું દુઃખ છે. એનું દુઃખ ભાગવા જેટલો પંધસો તો મહારી પાસે
“હતો, તે મહેં છોડ્યો. દ્રવ્યનો આવા પ્રસંગે ઉપયોગ હશે તેનું મને
“ભાન ન રહેતું. આને ઈશ્વરે વિદ્યા આપી નથી—ગર્ભશ્રીમંત પણ
“નથી! મહારી ગર્ભશ્રીમત્તાપર ધુળ વળી! આનું ઔષધ દ્રવ્ય તે હું ક્યાંથી
“આપું? દ્રવ્ય છોડ્યું ન હત તો આ પ્રસંગ ન આવત!” વળી અર્થ-
દાસના સામું જોઈને શાંત પડી વિચાર્યું; “દ્રવ્ય છોડ્યું ન હત તો અ-
“ર્થદાસના દુઃખ જેવાં દુઃખ લોકને થતાં હશે એ હું કેમ જાણત?”

શાન્તિએ સ્મરણને સ્પુરવા દીધું અને પોતાને જનોઈએ ખાંધેલી
મણિમુદ્રા સાંભરી આવી. સાંભરી આવતાં મુખપર આનંદ અને ઉ-

ભાઈ દીપવા લાગ્યા; “હા! આના ઉદારનો માર્ગ સુઝ્યો.” મણિમુદ્રા
 છોડી હાથમાં લેઈ તેપર નેઈ રહ્યો: “મણિમુદ્રા! કુમુદસુંદરીની લ-
 “લિત આંગળિયે વસવા—તેના ચિત્તને આનંદ આપવા મ્હેં તને આટલા
 “મોહથી ઘડાવી હતી! તે સર્વ હવે વ્યર્થ થયું. આ દીન વણિકને
 “આનંદનું સાધન તું હવે થા! આ ક્ષિતિજરેખા ઉપર સૂર્યમંડળ
 “શોભે છે તેમ તું કુમુદની આંગળી પર દીપત! સૂર્ય હવણું ક્ષિતિ-
 “જથી ભ્રષ્ટ થશે!—હું અને તું કુમુદથી ભ્રષ્ટ થયાં! તું હજી ગરીબનું
 “ઘર ઉઘાડશે!—એ તારું ભાગ્ય!—પણ ક્યાં કુમુદ અને ક્યાં આ
 “વણિક?—પણ હું તો તારા યોગ્ય નથી જ! દુષ્ટને છોડી ગરીબનું
 “ઘર ઉઘાડ! મણિમુદ્રા! લક્ષ્મીના છેલ્લા અવશેષ! પ્રિય કુમુદની
 “સ્મારક એકલી એક મહારી નેડે રહેલી છેલી બહેન! મહારા પિતાના
 “વિભવના છેલ્લા પ્રસાદ! પ્રિય કુમુદના આજ ચીરાઈ જતા અંતઃકર-
 “ણમાં રસળતો મહારો દુષ્ટ હાથ તારે યોગ્ય નથી! મહારું જનોઈ
 “ભ્રષ્ટ છે—મહારું શરીર દુરાત્માનું ઘર છે! મણિમુદ્રા! લક્ષ્મીના છેલ્લા
 “અવશેષ! પ્રિયતમ પિતાના વિભવના છેલ્લા પ્રસાદ! પ્રિયતમ કુમુદની
 “પ્રિયતમ બહેન! મહારા સ્નેહની સ્મશાનવિભૂતિ! મહારા આંસુથી
 “કલંકિત ક્યાં શીવાય તને તનું છું! જા! ગરીબનું ઘર દીપાવ!”
 સરસ્વતીચંદ્ર અર્થદાસની પાસે બેઠો—તેની આંગળિયે મુદ્રા પહેરાવી;—
 અને લુખથી, દુઃખથી, દયાથી, વિરહથી, નબળો પડેલો વિકલ અને
 ગદગદ બનતો તરુણ ઢળી પડ્યો.

સરસ્વતીચંદ્રને બહારવટિયો કલ્પતો, ઘડીકમાં તેને રત્નનગરીની
 પોલીસને વશ કરવા યુક્તિ શોધતો, ઘડીકમાં તેની પાસેથી છુટો થવા
 ઇચ્છતો અને આખરે છેલ્લી ઇચ્છાને વશ થતો અર્થદાસ નિર્ધનતા
 અને દુઃખનો દોગ લેઈ પડ્યો હતો તે એવું ધારી કે એને નિર્માલ્ય
 ગણી બહારવટિયો પોતાની મેળે પોતાને રસ્તે પડે. તેમ કરતાં આ
 તો નવું નાટક નીકળ્યું. ચગાવેલી દેખાતી આંખોવડે તે મુદ્રા નેઈ,
 મુદ્રામણિની પરીક્ષા કરી, નજર આગળનો દેખાવ સમજ્યો નહી,
 અને મુદ્રા આંગળીમાં બેઠી અને સરસ્વતીચંદ્ર ઢળી પડ્યો કે એકદમ
 વીજળીની ત્વરાથી ઉભો થઈ ચોર ચિત્તવાળો પોતાને સમયસૂચક ગ-
 લતો, પાછું નેચા વગર અને વિચાર કરવા ઉભા રહ્યા વગર, મુઠી
 વાળી નાંચે.

પ્રકરણ ૪.

ગુણસુંદરી.

જે દિવસે ખહારવટિયાઓએ મનહરપુરીની પાડોશમાંના ત્રિભે-
ટામાં આટલી ધામધુમ મચાવી મુકી તે દિવસે એ ગામડામાં પણ
કેટલીક ધામધુમ મચી રહી, થોડીક સરખી વસ્તીમાં ઉમેરો થયો અને
તેને લીધે ગામના લોકને એક નવો ધંધો ભગ્યો.

ખહારવટિયાઓએ ત્રિભેટામાં સંકેતસ્થાન રાખ્યું હતું તેનાં કેટલાંક
કારણ હતાં. ત્રણ રાજ્યની સીમ આગળ એ લોકોને પકડવા, એ કામ
કઠણ પડતું હતું, કારણ આ રાજ્યનાં માણસ પકડવા આવે તો આ
રાજ્યની સીમમાં જવાતું. એ કેકાણે ઘણાક રસ્તાઓનો સંગમ હતો
એટલે એ લોકોને પોતાને પણ વેરાઈ જઈ એકઠા થવામાં ઘણી સવડ
પડતી હતી. મનહરપુરીના ગામડામાં વસ્તી પણ આછી અને નિ-
દોષ હતી અને ખહારવટિયાઓ તેને કનડતા ન હતા. પાસે સમુદ્ર,
પર્વત, આંબાવાડિયું, તાડનાં વન, ઉંચાં ઘાસનાં ખીડ, નદી, વગેરે હો-
વાથી નાસવામાં, એકઠાં થવામાં, સંતાઈ જવામાં, ભરાઈ રહેવામાં, હુમલા
કરવામાં, અને બચી જવામાં બહુ સવડ પડતી હતી.

જે સાયંકાળે લુટાયલા સરસ્વતીચંદ્રે લુટાંતાં આખર બાકી રહેલી
મણિમુદ્રા અર્થદાસને પહેરાવી દીધી અને અર્થદાસ પોતાના મનમાં
ચોરી કરી નાસી ગયો, તે જ સાયંકાળે ખહારવટિયાઓએ ચંદ્રકાંતને
લુટ્યો હતો તે આપણને ખબર છે. રતનગરીથી સુવર્ણપુર આવવા
ચંદ્રકાંત નીકળ્યો ત્યાર પછી તેને રસ્તામાં અચિંત્યો વિદ્યાચતુરભણીથી
સંદેશો મળ્યો કે સુવર્ણપુરના કેટલાક ખહારવટિયા સર્વ રસ્તાઓ રોકી
તોફાન કરે છે માટે હું તમારી જોડે ખીજા સ્વાર મોકલું ત્યાંસુધી
આગળ ન જશો. ગુણસુંદરીને ભદ્રેશ્વર જવું હતું અને તે રસ્તે ખડીક
ન હતી માટે એ પણ ત્યાં જવા પોતાના કુટુંબને સાથે લેઈ નીકળી
હતી અને કુમુદસુંદરીની વાટ જોવાના વિચારથી મનહરપુરીમાં પોતાના
બાકીના કુટુંબ સાથે રોકાવાની ધારણાથી આજ જ બપોરે આવી
પહોંચી હતી.

રતનગરીના સ્વાર આવી પહોંચતાં ચંદ્રકાંતને ખીજા સમાચાર મળ્યા
કે ખહારવટિયાલોક ઘણા પાસે ભમે છે તે છતાં સરસ્વતીચંદ્રને મળ-
વાની આતુરતાથી ભયને ન ગણી તે નીકળ્યો, લુટાયો, અને સારે
ભાગ્યે સ્વારોની મદદથી બચવા પામ્યો. સ્વારોની શીખામણથી અને

પણ મનહરપુરી જવું પડ્યું અને સાયંકાળે પાછો ગુણસુંદરીનો અતિથિ થયો.

મનહરપુરીમાં ગુણસુંદરી અને ચંદ્રકાંત એના તથા એ ગામના થાણાના સહ મળી આળીશેક હથિયારબંધ સ્વાર ભેગા થયા.

કુસુમસુંદરીએ મોકલેલા ત્રણ સ્વાર સરસ્વતીચંદ્રને ખોવાથી ખેદ પામી મનહરપુરી ભણી વળ્યા. ત્રિભેટાના વડનીએ ખહારવટિયા મંળવાના છે એવો કંઈક સ્વર માર્ગમાં કાને પડવાથી હુરભમણ આખી રાત વડપર ગાળવાનું માથે લેઈ વડની ડાળોમાં રહેડી સંતાઈ રહ્યો અને ખીન્ન એ જણ મનહરપુરી ગયા.

વિધાયતુર અને તેનું કુટુંબ આ ગામની વસ્તી ઉપર બહુ મમતા રાખતું અને વસ્તી પણ તેમના ઉપર મમતા રાખતી હતી. ગામની ગરીબ વસ્તી પોતાના પ્રિયપ્રધાનની ગુણિયલ પત્નીની ખાતર કરવા ઉપરનીએ થઈ રહી હતી. તેને પોતાની વચ્ચે જોઈ ઉત્સાહમાં આવી હતી. વિધાયતુરનો એવો સખ્ત નિયમ હતો કે ગામના લોક પાસેથી વેઠ વૈતરું કે કાંઈ ચીજ ગમે તે થાય તોપણ અમસ્તી લેવી નહી. હાથનીએના અધિકારીઓને પોતાના કુટુંબની જ વર્તણૂકથી દુઃખાંત આપતો. આથી આ કુટુંબ વસ્તીને ઘણું પ્રિય થઈ પડ્યું હતું. ગુણસુંદરીની પાસે પોતાનાં સુખ-દુઃખની વાતો કરી જવી, ગુણસુંદરીના પોતાના ઘરની નહાની નહાની વીગત જાણી આશ્ચર્ય પામવું, પોતાની નહાની મોટી ઇચ્છાઓ ખુલાદીલથી જણાવવી, આવાં આવાં અનેક કાર્યથી ગુણસુંદરીનો વખત ગામની સ્ત્રિયો રોકતી. ગરીબ અને ધર્મિષ્ઠ બ્રાહ્મણિયો, ઉદાર ગરાસિયણો, કરકસરથી ઘર ચલાવવાની આવડતેવડવાળી વાણિયણો, અને ઉલોગી કણુળણો ગુણસુંદરી આવ્યાની ખબર પડતાં જ નિત્ય પેઠે તેના ઉતારા ભણી ચોમાસાની નદીના પૂર પેઠે વળવા લાગી. ખીચારી ભંગિયણો પણ એના ઉતારાની પછીતની ખારી પાછળ છેટે ઉભી ઉભી કંઈ કંઈ આનંદના કોલાહલ કરવા લાગી.

ગામમાં વસ્તી ત્રણચાર હજાર માણસની હતી. વધારે ભાગ કણુખી વર્ગનો હતો. તે લોક ઉદ્યમી અને હીમ્મતવાન હતા. થાણદારો તથા વહીવટદારો તેમની સાથે હેતભાવથી વર્તતા અને પ્રમાણિક રહી ઘણી મૂંચનાઓ કરતા. આથી એ લોક હમેશ ઉત્સાહમાં રહેતા અને મનહરપુરીના જમીનદારો તથા ખેડુઓનો ઘણું કેડાણું દાખલો લેવાતો. અધિકારીયોના સહવાસથી આત્મપ્રતિષ્ઠા તેમની ખુદ્દિમાં દાખલ થઈ

હતી, અને તેથી તેમની નીતિ પણ ઉંચા પ્રકારની બની હતી. ગામમાં એક ન્હાની સરખી નિશાળ સારી રીતે ચાલતી હતી અને એક બે છોકરા તો એક મુંબાઈની પાઠશાળા સુધી અભ્યાસ કરવા ગયા હતા. આ સર્વ લોકને વિદ્યાચતુરઉપર કુટુંબપ્રીતિ હતી અને ગુણસુંદરી સાથેના ચાળીસે સ્વારો સાથે કણબી લોક રસભેર આનંદમાં પડી વાતો કરતા હતા. પછસા મળતા તે તો લેતા પણ ઉંચામાં ઉંચી ચંદી સ્વારોના ઘોડાઓ સારુ આપી, ઘોડાને થાબડી, ઘોડાઓના ઇતિહાસ પુછી, કોઇ કોઇ સ્વારના ધરનાં સુખદુઃખની વાતો ફહાડી, વિદ્યાચતુરના રત્ન-નગરીમાંના ચાકરોની ખબર પુછી, સાદા અને ભલા કણબીઓ ગાતા, ગવરાવતા, અને ચૈત્રી બીજની રમણીય સંધ્યાકાળે ગામને પાધરે ગો-રજની ઉડતી ધુળમાં ભળી જઇ ગરબગટ મચાવી મુકતા; તે ગામને છેવાડે આવેલા પોતાના ઉતારામાં ઉંચી ઓસરિયે ઉભી ઉભી ગુણસુંદરી લાંબી નજર નાંખી જોતી હતી અને ઓસરી નીચે આવતી સ્ત્રિયોની ઠઠને આવકાર દેતી હતી.*

વાણિયા બ્રાહ્મણની પણ થોડીક વસ્તી હતી. ખેતીની પેદાશ પા-સેના બંદરમાર્ગે અથવા જમીનમાર્ગે થઇને પરદેશ જતી હતી અને તેથી કેટલાક વાણિયા વ્યાપારીયો ગામમાં આવી વસ્યા હતા. આ ગામમાં પ્રથમ તો આસપાસના ગામેના વાણિયા સાહુકારો ખેડુઓને દ્રવ્ય ધીરતા અને માત્ર ઉધરાણી સારુ જ જતા આવતા રહેતા. ખેડુઓમાં વિદ્યા કાંઇક દાખલ થવાથી, અધિકારીયોની શીખામણથી, પ્રધાનના ઉત્તેજન-થી, અને ઉંચી નાતોની દેખાદેખીથી, ખેડુ તેમજ જમીનદાર વર્ગ મરણપરણનાં ખરચ કમી કરતાં શીખ્યા હતા તેમજ પોતાના ધંધામાં ઉઘોગ, કરકસર, વેતરણ, અને વિચાર દાખલ કરતા હતા. ગામમાં કર માત્ર જમીનનો જ હતો અને તે પણ ઘણો જુજ હતો. આથી આ લોક પછસો એકઠો કરતાં શીખ્યા હતા અને પ્રધાનની સૂચનાથી કણબી લોક અરસપરસ ધીરધાર કરતાં પછસાની કીમ્મત સમજવા લાગ્યા અને તેમાંથી પોતે પોતાના નાણાવટી થતાં થતાં દેવાદાર મટી ધીરનાર થવા લાગ્યા હતા. આનાં મુખ્ય પરિણામ ઘણાં થયાં. ખેડુઓનો ધંધો સ્વતંત્ર અને હોંસ ભર્યો બન્યો. નવાં પ્રયોગ કરવા અને બુદ્ધિ અજ-માવવી એ એક સારો ચેપ આખી વસ્તીમાં ફેલાયો. ખેડુઓના દીકરો પોતાના માબાપની સ્થિતિ ઉંચ જોઇ તેમના ધંધામાં પડવાનું અભિમાન રાખતાં શીખ્યા અને તેમની વિદ્યા ખેતીના સુધારામાં ખરચાવા લાગી.

* આ લાગતું અનુસંધાન પ્રકરણ ૬ સાથે છે.

તેમના ઉપર કરે ધણો જીજ્ઞાસુ હોતો તેથી પ્રધાનનો તેઓ ઉપકાર માનતા અને આસપાસનાં ઇંચિજી ગામો કરતાં પોતાના ગામને ભાગ્યશાળી ગણતા. તેમનો કર ઓછો કરવાથી સંસ્થાનને લાભ એ થયો કે દુકાળ અને એવા હરકતના પ્રસંગમાં મનહરપુરની વસ્તી સંસ્થાનના આશ્રયવગર સુખી રહેતી. એ જોઈ વિદ્યાચતુર અતિસંતોષ પામતો. ગામ અને ગામની સીમના લોકોપયોગી ખરચ લોકો ખુશીથી કરતા અને રાજ્યને માથે ભાર અને ગાળ રહેતાં નહીં. આર્યદેશમાં કુવા, ધર્મશાળાઓ, ચોતરા, તળાવો, અને એવી હજારો વસ્તુઓ પ્રજાએ ધર્મનિમિત્તે કરી છે અને એ ધર્મવાસનાને ઉત્તેજન આપવામાં ચતુર પ્રધાન પોતાના પ્રધાનપણાની એક સાર્યકતા માનતો હતો. મનહરપુરની પ્રજા પોતાના પ્રધાન ઉપર આથી પ્રેમ રાખે તો કાંઈ નવાઈ ન હતી. તેના બદલામાં તેને પોતાને કાંઈ ખપે એમ નહતું; બદલામાં એ એટલું માગી લેતો હતો કે રાજ્યને જરૂર પડે અને કર વધારવો પડે ત્યારે કોઈએ મન ચોરવું નહીં અને આખ્યાવગર તો છુટકો નથી તો તે ખુશીથી આપવું. તેમનો નિઃશ્વાસ રાજ્ય જમ થાય તે કરતાં વધારે ભયંકર છે અને તેમનો આશીર્વાદ એ પોલીટિકલ એજન્ટની કૃપાના કરતાં અને સરકારના કીતાબો કરતાં વધારે કલ્યાણકારક છે એવું વિદ્યાચતુર માનતો અને મણિરાજના મનમાં વસાવતો. રાજ્યના ભંડારમાં ખરચ કરતાં ઘણું વધારે પડી રહે એ પ્રજાના ભંડારમાંથી ઓછું થયા જોવું છે. એવા સંચયનો દુરુપયોગ કરવાને રાજા લોભાય છે અને અધિકારિયો ચોર બને છે. રાજા લોભાય છે તો આ દ્રવ્ય તેની વિપયવાસના પૂરી પાડવા, તેની મૂર્ખતા સંતોષવા, તેના છોકરાવાદીપણાને જળવવા અથવા તો તેની કીર્તિનું પોલાણ વધારવા સ્ત્રિયોમાં, ઢોંગસોંગમાં, રમતગમતમાં, કારીગરોમાં, પરદેશમાં અને પરદેશિયોમાં ઢોળાય છે. એ દ્રવ્યથી દેશના રાજાનું મન ચમકે છે અને પરદેશના રાજાનો ડોળો ચમકે છે. પ્રજાના ભંડારમાં રહું હોય તો પ્રસંગ પડે થોડા દિવસ કર વધારી ક્યાં લેવાતું નથી? અર્થ સર્વે એ કર ઓછો થાય તો પ્રજા કેમ વિશ્વાસ નહીં રાખે? આપણા ભંડાર કરતાં પ્રજાના ભંડારને ઓછો ભય છે માટે એ ભંડારનેજ આપણી “જેક” કરી રાખવી. આવા આવા પાક વિદ્યાચતુર મણિરાજને ભણાવતો અને ઉદાર અને નિતેન્દ્રિય રાજા સ્વતંત્ર અને શાણા પ્રધાનનું કહ્યું ચથાર્ય સમજતો. એના રાજ્યમાં ઘણાંક ગામ ખીજા અધિકારિયોની દેખરેખ નીચે મનહરપુરની જેવાં બન્યાં હતાં અને મનહરપુર પ્રધાનની પોતાની દેખરેખ નીચે

હોવાથી દૃષ્ટાંતરૂપે રૂઢેતી અને એ દૃષ્ટાંત જોઈ ખીજા અધિકારિયો રાજ્યપ્રધાનની ઇચ્છા શી છે અને પોતે શું કરવું તે સમજતા. ગુણસુંદરી રાજ્યકાર્યમાં માથું ધાલતી ન હતી, પરંતુ મનહરપુરી તે પોતાની ગણતી અને રાજ્યકાર્યમાં માથું ધાલ્યા વિના અકેલી મનહરપુરમાં સ્વામીનું કામ કર્યા જેવું કરતી.

વિધાયતુરે ઇંગ્રેજ અને દેશી રાજ્યનો અનુભવ કરી એક સિદ્ધાંત એ બાંધ્યો હતો કે, પોતાનામાં સરસ્વતી, બુદ્ધિ, નીતિ અને વૃત્તિ હોય તો દેશી રાજ્યના તંત્રિયો પોતાની પ્રજાનું કલ્યાણ અને રાજ્યની ઉન્નતિ એટલે સુધી કરી શકે કે ગમે એટલા પરમાર્થો હોવા છતાં પોતાના પેટઉપર અચુક લક્ષ્ય આપનાર ઇંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓને વશ થયેલી દેશી પ્રજા સ્વપ્ને પણ દેખી ન શકે. માથે અનીતિ અને અન્યાયનો જીલમ હોવા છતાં ઘણાંક દેશી રાજ્યોની પ્રજા દ્રવ્યનું સુખ ભોગવે છે એવું ઇંગ્રેજ અને દેશી હદનાં ગામડાં સરખાવનારના મનમાં આવ્યા વિના રૂઢે એમ નથી—તો જીલમવિનાની પ્રજા દેશી હદમાં કેવી ઉન્નતિ પામી શકે તે જગતને દેખાડી આપવું એવો વિધાયતુરનો ઉત્સાહ હતો. તેના મુખથી આવી આવી વાતો ઘણીકવાર ગુણસુંદરી સાંભળતી અને પતિના ઉત્સાહનું વીર્ય સ્વાભાવિક રીતે પ્રતીના તદ્દયમાં ઢોળાતું અને ગર્ભજેવા પ્રતિધ્વનિરૂપે અંતરમાં ને અંતરમાં સ્ફુરતું. આવી સગર્ભાનું દોહદ મનહરપુરીની પ્રજાના કલ્યાણના ઉપભોગથી પુરાતું. આવું આવું જોઈ પ્રધાન પોતાની સ્ત્રીને આપેલી વિદ્યા સફળ થઈ માનતો અને પુત્રપ્રાપ્તિનાથી અધિકતર આનંદ પામતો. તેને આનંદ પામતો જોઈ પત્ની વધારે ઉત્સાહી બનતી. પતિપત્નીનાં તદ્દય એક જ રસથી ઉભરાય, એક જ વિષયથી આનંદ પામે, પરસ્પર આનંદને વધારે અને ભોગવે. આ પરિણામથી ગુણસુંદરી પોતાનું લક્ષ્ય સફળ થયું માનતી.

જેમ મિત્રો એક બીજાની છાતી વાતો જાણી ખરી મિત્રતા બંધાઈ સમજે છે; જેમ શેઠના દ્રવ્ય અને વ્યાપારનો મંત્ર જાણી સદ્ગુણી મુનીમ પોતાને શેઠનો ખરો વિશ્વાસપાત્ર સમજે છે; જેમ રાજાના અત્યંત વિશ્વાસનું પાત્ર બનતાં સત્પ્રધાન પોતાની સદ્બુદ્ધિ વાવરવામાં સ્વતંત્ર બને છે અને રાજ્યસેવાનો ઉત્સાહી થાય છે; જેમ ધર્મિષ્ઠ અને બુદ્ધિમાન રાજાના પાલનથી પ્રજા ખરેખરી રાજભક્ત થાય છે; જેમ શુદ્ધ અંતઃકરણ સાથે ઉચ્ચ સંસ્કારનો યોગ થતાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપે પરમાનંદ ઉદ્દીપ્ત થાય છે; તેમજ વિધાયતુરનાં સુખદુઃખ સમજવાની ઇચ્છારૂપ

ખીજ વિકાસ પામતાં વધવા પામેલું ગુણસુંદરીનું સ્નેહી હૃદય પતિના હૃદયની સર્વ છાની વાતો જાણવા અને સમજવા પામ્યું, પોતે તેના પૂર્ણ વિશ્વાસનું પાત્ર છે તે અનુભવવા લાગ્યું, પોતાના અભિલાષ પુરવામાં સ્વતંત્ર અને પતિના સ્નેહનું ઉત્સાહી બન્યું, પતિભક્ત થયું, અને શારીર વાસનાઓથી ભિન્ન રહેતા ઉચ્ચ અને માનસિક પ્રેમના આનંદના ચમકારાથી ચમકવા લાગ્યું. અશિક્ષિત પણ બુદ્ધિશાલી સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ જેવી રીતે ધરકામમાં અને સંસારવ્યવહારમાં આગળ પડી આવે છે તેમ જ આખી મનહરપુરીને પોતાના ઘર જેવું માનતી ગુણસુંદરી ન્હાના સરખા ગામડામાં વારે ઘડિયે આવી જતી અને ત્યાંની ગરીબ અને અજ્ઞાની વસ્તીને પોતાના ગળ પ્રમાણે સુખી કરવા પ્રયત્ન કરતી તે જણાઈ આવતું. મ્હોટી વયનાં માણસનું અનુકરણ કરવા જતાં ન્હાનાં બાળકો પોતાનાં રમકડાંને જીવતાં કંઈપી તેમાં ખરા સંસારના જેવો સંસાર ચલાવવાનું ભાન પામી પ્રપુલ્ક-હૃદય રહે છે તેમ જ રાજ્યવ્યવહારમાં બાળક જેવી પત્નીને મનહરપુરીમાં જુદા જુદા પ્રયોગ કરી આનંદમાં રહેતી જોઈ, એ પ્રયોગનાં સૂક્ષ્મ અવલોકન કર્યાથી વિનોદ પામી, કદી કદી સ્મિત કરી, ને કદીક સૂચના પામી વિઘાયતુર ગુણસુંદરીના સામું જોઈ રહેતો, તેનો હાથ પોતાના હાથમાં હોય તો જોરથી દાખી દેતો અથવા તો પોતાના અધરપુટ ઉપર મુકતો, કોઈ પ્રસંગે તેનો વાંસો થાળડતો, અને એકાંત હોય ને અત્યંત ઉમળકો આવે ત્યારે હૃદયદાન કરતો. મનહરપુરીમાં આવ્યાથી આજ ગુણસુંદરીમાં આ સર્વ સંસ્કારનું સ્મરણ આવ્યું અને પવનથી મોરનો કલાપ ફરફર થઈ ચમકે તેમ આ સ્મરણથી તેનું હૃદય થવા લાગ્યું.

ગુણસુંદરીનું વય આજે પાંત્રીશેક વર્ષનું હતું, પરંતુ તેને સંતતિમાં માત્ર બે જ પુત્રિયો હોવાથી અને તે પણ ઘણાંક વર્ષઉપર જન્મેલી હોવાથી તેનું શરીર સુંદર હોવા છતાં નબળું પડ્યું ન હતું અને માત્ર છવ્વીશ સત્તાવીશ વર્ષની તે દેખાતી હતી. હોયે ચતુર જોનાર તેની મુખમુદ્રાઉપરથી ખરું વય કહી આપતાં. એ શરીરે મધ્યમ કાદાની એટલે જાડીએ નહીં અને દુબળાએ નહીં એવી હતી. એનો વર્ણ છેક સોનેરી નહીં તેમજ છેક રુપેરી પણ ફેલાય નહીં એવો હતો. મ્હોં ભરેલું હતું. વાળ કાળા, સુંવાળા, ચળકતા, ઝીણા અને અંગોડો છુટો હોય ત્યારે છેક દીંચણ મુઘી આવે એટલા લાંબા હતા. કપાળ મ્હોંકું હતું. આંખો ચળકતી ચંચળ અને ચક્રાર હતી પણ બહુ મ્હોટી ન હતી. તેનો સ્વર છેક કુમુદસુંદરીના જેવો ન હતો.

તોપણ તેમાં સ્ત્રીસ્વરની કામળતા શુદ્ધ સ્પષ્ટ હતી અને ગાનસમયે કુમુદના જેવોજ સ્વર ક્ષુદ્રાડી શકતી. ઉંચાઈમાં પણ તે એના જેટલી જ હતી. તેનું મહોં હમેશ હસતું રહેતું અને ઘણાંક માણસ પ્રાતઃકાળે એનું મહોં પ્રથમ જોતાં અને આજનો દિવસ ખરા આનંદમાં જશે એવી શ્રદ્ધા રાખતાં. તેનો સ્વભાવ પોતાના પતિના જેવો કાર્ય-ગ્રાહી હતો તેથી તેનું મન ઘણું સુખી રહેતું. “કામ સાથે કામ” એવું જ તે સમજતી. કુમુદસુંદરીમાં જે સહનશીલતા અને સુશીલતા હતી તે પણ ગુણસુંદરીની જ હતી. તેનો ઉત્સાહ નહાના બાળકના જેવો સપક્ષ હતો અને નહાની કુસુમસુંદરીમાં તેનો આ ગુણ ઉતર્યો હતો. પિયર તથા સાસરાની ડોસિયોના પ્રસંગથી તેનું હૃદય કુટુંબવત્સલ અને ક્ષમાધર^૧ થયું હતું, પરંતુ પતિના સહવાસથી આખા પરિચિતમંડળને આ ગુણનો અનુભવ કરાવતી. આખી મનહરપુરી એમ કહ્યપતી કે ગુણસુંદરીની અમારાપર અમીદષ્ટિ છે. તોપણ કાંઈ તેની આર્દ્રતાનો દુરુપયોગ કરી શકતું નહી, કારણ એને ખેદ થતો તે સામું માણસ ખમી શકતું નહી. આ શિક્ષાપ્રભાવ તેના પુરુષગુણી પતિમાં ન હતો, કારણ પ્રજ્ઞની ન્યાયતુલા હાથમાં રાખનારને પ્રત્યક્ષ શિક્ષાનો દંડ રાખવો પડતો હતો.

ગુણસુંદરીનું પિયર આ જ ગામમાં હતું, વિધાયતુર તેનાથી માત્ર પાંચ સાત વર્ષે મહોટો હતો અને મોસાળમાં ઉછર્યો હતો. એનું મોસાળ અને ગુણસુંદરીનું પિયર ઉભય પડોશમાં સાખોસાખ હતું. ગુણસુંદરીની મા પોતાની દીકરીના જન્મ પહેલાં બાળક વિધાયતુર ઉપર બહુ હેત રાખતી, તેને રમાડતી, તેનું માથું હોળતી, ખાવાનું આપતી, અને લડાવતી. પોતાને પેટ દીકરી થતાં જોષીને પણ પુછવાની વાટ ન જોતાં વિવાહ કરી દીધો. નહાનો જમાઈ મસ્તીખોર, લડાક, અને બોલકણો હતો અને સાસુ વરકન્યાને સાથે બેસાડી જોઈ રહેતી અને લજ્જા ન સમજનાર બાળકોને મુગ્ધવચન બોલાવી વિનોદ પામતી. એમ કરતાં કરતાં વિધાયતુર જરી મહોટો થતાં તેના સંતાનહીન મામાએ તેને રત્નનગરીમાં વિદ્યાભ્યાસ સારુ બોલાવી લીધો. મુંબાઈ જઈ ત્યાંની પાઠશાળામાં ઠેઠ સુધી અભ્યાસ કરી ત્રેવીશેક વર્ષની વયે એ પાછો રત્નનગરી આવ્યો તે પ્રસંગે ગુણસુંદરીને સોળસત્તર વર્ષ થયાં હતાં, અને સાસરે ત્રણેક વર્ષ થયાં જતી આવતી થઈ હતી. પતિને વિદ્યાસારુ પરદેશ રહેવું થયું તે પ્રસંગમાં તેની સાથે પત્રવ્યવહાર રાખતી અને પત્રોમાં દુહા, સાખિયો, ગરબિયો, વગેરે લખતી અને અતિ આનંદ

પામતી. પોતાના પત્રો પોતાની સહિયોમાં વંચાવી આનંદને વધારતી પણ ખરી. પાઠશાળામાં શૃંગારરસ અને પ્રીતિરસનાં ભરેલાં ઈંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત કાવ્યોનો રસિક અભ્યાસી પતિ આવાં પત્રોનો રસ ભોગવતો અને આવાં સાધનદ્વારા અભ્યાસસમયની વિરહાવસ્થાએ પતિપત્નીનો સ્નેહ ઘણોક વધાર્યો. બાળલગ્નથી હાનિને બદલે આવી રીતે સુખ અનુભવતો અને તે સુખનું મૂળ પોતાના આલ્સ્યપરિચયનેજ ગણતો પતિ ઘણી વાર એવું વિચારતો કે બાળલગ્ન સામેનો મહારો વિરોધ નિર્મૂળ તો નહીં હોય? આપણા વિધાનિકપ સમાજે^૧ આપણા જુવાનિયાઓના હાથમાં શૃંગારાદિથી ભરેલાં પુસ્તકો મુકેલાં છે તેનું ફળ એક એ થાય છે કે તેઓમાં એક જાતનું કૃત્રિમ દાક્ષિણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આ દાક્ષિણ્ય નહાનપણથી સહચારિણી બનેલી ઉપર સ્વાભાવિક રીતે ઢોળાય છે. આપણી અભણ પણ ભણેલાઓને પરણેલી સ્ત્રિઓના સુખનું મૂળ આવી રીતે રોપાય છે અને ગુણસુંદરીને પણ તેમજ થયું હતું. પતિપત્નીને એકલાં રહેવાનો પ્રથમ સમય આવ્યો તે પ્રસંગે અભણ ગુણસુંદરી કેવી રીતે ભણી તે આ પુસ્તકના પ્રથમ ભાગમાં વાંચનારને વિદિત કરેલુંજ છે.

પતિના અભ્યાસના સમયમાં જુદાં રહેવા પડવાથી ગુણસુંદરીના શરીરે પત્નીપણું મોટી વયે અનુભવ્યું અને તેથી તેના શરીરનો બાંધો પણ યોગ્ય વયે પામવા બેઠતા વિકાસને પામી શક્યો.

પાઠશાળા છોડી કે તરત વિધાયતુરને રત્નનગરીમાં શાળાના માસ્તરની જગા મળી અને તે જ પ્રસંગે સંસારમાં પડેલાને સારુ પત્નીનાં તનમન પણ આવી રીતે તેના નવીન સંસારનું વાહનપણું કરવા યોગ્ય બન્યાં. “અડોઅડ કપોળ લાગ્યો રહેલ” ઇત્યાદિ ન સમજનારી મુઠ્ઠા આ પ્રસંગે સર્વ સમજવા શક્તિમતી બની અને બેત્રણ વર્ષ લગી સંતતિ ન થઇ અને વિધાયતુર માત્ર શાળાના માસ્તરની નિશ્ચિન્ત અને નિઃસ્પૃહી નોકરી પર રહ્યો સાંસુધીના કાળમાં આ યુવાન દમ્પતીએ શૃંગાર અને સ્નેહની પરિસીમા ભોગવી.

ઘણીવાર રાત્રિના દશ વાગતાં સુધી આ સમયમાં વાળુ પછી દમ્પતી સાથે બેસી અનેક પુસ્તકો વાંચતાં; રાજકીય અને સાંસારિક વિષયોપર વાર્તા ચાલતી, તરુણી ન્હાના ન્હાના પણ સૂચક પ્રશ્નો પુછતી, તરુણ તે સર્વઉપર ચર્ચારૂપે બ્યાખ્યાન કરી પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરતો, અને પોતાના કરેલા સિદ્ધાન્તોમાં નવીવિધાની મુઠ્ઠા શં-

કોઓ ઉત્પન્ન કરતી અને તે શંકાઓ ઉપરથી કોઇ કોઇ પ્રસંગે સિદ્ધાન્ત ફેરવવો પડતાં પત્નીની બુદ્ધિનું ઉચ્ચપણું મપાતું; અને આ સર્વ માનસિક સ્નેહભોગને અંતે માનસિક વિહારની શિખરકીડા થતી હોય તેમ શ્યાખંડનાં દાર અંધ કરી પાછળના એકાંત ઉદ્યાનમાં પડતી મોટી બારી ભણી તરુણ તરુણીને ખેંચી જતો જતો. બહાલની ઊર્મિ ઉછળતાં અધરે અધરદાન કરતો કરતો ધીમે રહી ગાતો.—

“ નિદ્રાતણા કર સુકોમળ તુંજ જેવા,

“ તેનાજ સ્પર્શથી મોહિત વિશ્વ સુતું;

“ આ શાંતિઉપર ક્ષપાંપતિ? સ્મિતભોગી—

“ જો ફેરવે મૃદુ અનેક કરો ધોંમેથી !

“ જો ! જો ! પ્રિયે ! ધોંમો ધોંમી વિકસાવ આંખ્યો !

“ તેજસ્વી ચન્દ્ર નભકણ્ડશું બાઝો ચાલે !

“ રૂહે ઉભો, પ્રિય ! ધર કાન ચક્રોર તહારા—

“ શી વાત ચંદ્રશ્રવણે કરતી સુતારા ? ”

ધણા દિવસ લાગટ આ રમણીય પ્રસંગ અનુભવતી અને ધણા દિવસ આ ગાન પતિમુખે સાંભળતી ગુણસુંદરી તેનો અર્થ જ સમજી એટલું નહી, તે ગાનરસ પીતી હતી એટલું નહી, પણ તેના હાર્દનો દૃદ્યમાં ઉપભોગ કરવા લાગી. કવિતાના શબ્દાર્થ અથવા વાક્યાર્થ સમજવા, કવિતાનો મર્મ સમજવો, કવિતામાં રસિક બની કવિતાના રસથી આનંદ પામવો—એ સર્વથી કવિતાનો ઉપભોગ એ એક જુદો જ અનુભવ છે. ગાનથી ચિત્ત લય પામે છે—જેમ સર્પ પણ ગાન સાંભળી ડાલે છે અને ભાન ભુલી જાય છે; શૃંગારવશ માનવી તક્ષીન થઇ જાય છે—જેમ ગોપિયો વાંસળીના સ્વરથી ઘેલી બનતી હતી; સ્નેહવશ માનવી અભેદયોગ અનુભવે છે—જેતું જયદેવ અને પદ્માવતીની આખ્યાયિકા એ દૃષ્ટાન્ત છે; ભક્તિરસમાં નિમગ્ન માનવી સંસારને ભુલી જ જાય છે—જેનાં દૃષ્ટાંત અનેક ભક્તરાજનાં ચરિતમાં રહેલાં તે આર્યલોકને સુપરિચિત છે; બ્રહ્માનંદ પામતા આત્મા પાસે સંસાર અંધકારજેવો અભાવ બને છે અને શુદ્ધ જ્યોતિ એ એકજ અદ્વિતીય પદાર્થ બને છે તે સહ અને તેવો જ કવિતાનો ઉપભોગ છે—આવાં આખ્યાન રસીલી સ્ત્રીની પાસે વિદ્યાચતુર ધણી વાર કરતો. ધણીવાર ફરી ફરી સાંભળ્યાથી, વધેલી વિદ્યાએ ઉઘાડેલાં લોચનથી, મહાકવિયોએ તેના દૃદ્યમાં નવા

સળગાવેલા રસદીપથી, શૃંગારવયની પરિપક્વ અવસ્થા પામવાને લીધે, શય્યાનો સમય અને શય્યાનું સ્થાન એ ઉભયના કરેલા ઉદ્દીપનથી, અને અંતે ઈશ્વરપ્રસાદથી, પતિમુખમાંથી નિલ પડતા ગાનસ્વરોમાં આજ નવો હવ આવ્યો હોય અથવા તો પોતેજ અહુણું નવી જન્મી હોય તેમ પતિએ ગાયેલી કવિતાનો ઉપભોગ ગુણસુંદરીને એકદમ અચિન્ત્યો થયો, તેનું મુખ મલકાઇ ગયું, રોમોત્કમ્પ થયો; નેત્ર વિકાસ પામ્યાં, અંતર્માં વળી રહ્યાં, અને અંતે સ્નેહનાં ઉદ્દાસને બળે પતિનેત્ર સામું અનિમિષ જોઇ રહ્યાં. જાતે ચળકતાં અને ચન્દ્રિકાથી પ્રકાશિત થયેલાં એ સ્ત્રીનેત્રની કાળી કાઢિયોની વચ્ચેવચ પોતાના આકારનું પ્રતિબિમ્બ પડેલું હતું તેના ઉપર સ્નેહસમાધિસ્થ વિદ્યાચતુરની દૃષ્ટિ પડી. પત્નીની ન્હાની કાઢિયોમાં પોતે ન્હાને રૂપે સંકાત થયો જોઇ—“આજ તારા “હૃદયમાં પણ હું ન્હાને રૂપે—કવિતારૂપે—સંકાત થયો છું, અને તારી “કાઢિયોની પેઠે—તારા સર્વોગ પેઠે તારું હૃદય પણ અનિમિષ બની મારા “પ્રતિબિમ્બનું ધારણ કરે છે” એવું સૂચવતો હોય તેમ પતિ પણ ગમ્ભીર આનન્દમય વદનથી પત્નીસામું જોઇ રહ્યો. માનસિક સ્નેહનો આજ પ્રથમજ ઉભયને અનુભવ થયો. નવો ગર્ભ ધરનારીની પેઠે પત્નીએ બીજો દિવસ પ્રપુલ્ક વિચારમાં ગાળ્યો અને અંતે અભણ અવસ્થામાં ગરબીએ રચનારીએ આજની અવસ્થાએ પહોચી પતિના શ્લોકના પ્રતિધ્વનિરૂપ—પ્રત્યુત્તરરૂપ—નવી કવિતા વાલ્મીકિની પેઠે ઈશ્વરપ્રેરણાથી રચી કૂહાડી. પાછો રાત્રિએ એજ પ્રસંગ આવતાં શુદ્ધ-સ્નેહના નવા આખેલા રસના લોહુપ વિલાસી પતિએ એજ શ્લોક ફરી ગાયા—એજ હૃદયસંયોગ ફરી ભોગવ્યો; પણ ગઇ કાલનાથી આજ અધિક અનુભવ મળવા વારો આવ્યો. મુગ્ધજેવી પત્ની પતિઉત્સાહનો પ્રતિધ્વનિ કરવા ધૂટ બની.^૧ પતિએ ગાયેલા ગાનને અંતે થયેલું તારા-લસે દહતર ફરી, ઉદયમાન ચંદ્રકલા પોતાના કર સામા ઉભેલા અને નવા તેજથી ચલકતા મેઘ ઉપર ટેકવે તેમ પતિના સ્કન્ધ ઉપર મુકુ-માર અને ગૌર કર ટેકવી, ચન્દ્રતેજના સ્પર્શથી ચંદ્રકાંત રસ ઝરવા લાગતો હોય, પતિના સ્પર્શે પોતે જ શૃંગાર ઝરવા લાગી હોય, તેમ નવરસિક લલના પોતાની નવી કવિતા એકદમ આરંભી ધીમા મૃદુ

૧ અન્યદા મૂષણં પુંસાં ક્ષમા લજ્જેવ યોષિતામ્ ।

પરાક્રમઃ પરિભવે વૈયાત્યં સુરતેજ્વિત્વ ॥ માઘ—

(તે ઉપરથી સૂચિત.)

સ્વરથી ગાવા લાગી અને ગાતી ગાતી ચંદ્ર અને તારા ભરેલા આકાશનો સમક્ષ નવી શશિકલા જેવી ખીલવા લાગી:—

“ચમક ચમક તારા થાય આ વ્યોમમાં આ—

“મુજ ઉર સ્વર થાતા પ્રિયના આજ જેવા;

“શશૌતણું ધોમું રેલે તેજ આ વ્યોમમધ્યે—

“તમ ઉરથપી મહારે જેમ આનંદ રેલે.

“શશૌપદઅંકે એહો આ શાંતિ કરે સ્મિત, નાથ!

“જુવો! જુવો! પ્રિય! ગોઠી કેવો એ એ કરે એકાંત!

“એવી ગોઠ મુજશું કરોની!

“શશૌઉરમાં લપટાઇ આ શાંતિ ધરે પ્રકાશ!

“જુવો! જુવો! પ્રિય ગોઠ એ એનો કેવી પડી આ આજ!

“એવી ગોઠ મુજશું રચોની!”

આ સાખિયો ગવાઇ તેટલી વાર તો વિદ્યાચતુરે તેનો ઉપભોગ કર્યો. ગવાઇ રહેતાં, તેના હાદનો વિચાર થતાં,—અચિન્તી કાંઈ નવી શોધ થઇ ગઇ હોય, શુદ્ધ કન્યાઉપર મદનાવસ્થાનો પ્રથમ અવતાર પ્રથમ જ વ્યક્ત થયો હોય, મુગ્ધાનું લજ્જાદ્વાર ઉઘડતાં તેના અંતર્માં વસતા દેવતાનું નવલ દર્શન થયું હોય, તેમ પત્નીનું ગૂઢ રહેલું કવિત્વ પુષ્પપેઠે સહસા વિકાસ પામેલું જોઇ વિદ્યાચતુર અદ્ભુત આશ્ચર્ય, ઉત્સાહ, અને આનંદનો ભોગી થયો. પોતાની કવિતા કરતાં પણ સ્ત્રીની કવિતા વધારે કોમળ અને વધારે ઉત્સાહી લાગી અને તે ભાનથી તદ્દય આનંદગર્વમાં ઉછળવા લાગ્યું, અને તેનો હાથ પોતાને ઓઠે મૂક્યો.

સાત્વિક આનંદના પ્રસંગ વિરલ હોય છે. આ બનાવ વિદ્યાચતુરને પહેલો તેમ જ છેલ્લો થયો. આવી રાત્રિ વીતતાં બીજે દિવસે તેના મામા જરાશંકરે તેને બોલાવ્યો. રત્નનગરીના હાલના રાજા મહિરાજના પિતા મહારાજપાસે જરાશંકરે આનગી મન્ત્રીનું કામ કરતો હતો. આજક મહિરાજને ઇંગ્રેજી શીખવવા અસ્કિન્સાહેબ તરફથી તાકીદ આવતાં વિશ્વાસુ માણસ જોઈતો હતો અને તે કામ ઉપર જરાશંકરની ભલામણથી વિદ્યાચતુરની નીમણુક થઇ. તેના મનમાં એવું હતું કે આ જગાનું કામ પણ માત્ર પુસ્તકશિક્ષકનું હશે; પરંતુ એ કામ તો માત્ર ગૌણપક્ષનું જ નીવડ્યું. મહારાજને ઇંગ્રેજી વિદ્યામાં પ્રવેશ ન હતો એટલે તે વિદ્યાનું મૂલ્ય પણ ન હતું. મહારાજ શરીરે તેમ

સ્વભાવે શુદ્ધ ક્ષત્રિય હતો. આખા રજવાડામાં શુદ્ધ રાજપીજના દર્શન-
 તમાં સહ તેને પ્રથમ ગણતા. ઇંગ્રેજ સત્તાના આરંભમાં થયેલાં યુદ્ધ,
 સામદામ આદિથી ભરેલી રાજનીતિ, રાજ્યખંડારના અને રાજ્યમાંના
 શત્રુઓ, ઇલાદિનો તેને ન્હાનપણમાંથી અનુભવ હતો. પોતાનું અન્ય
 સાધ્ય શું છે તેનો વિચાર કરતો અને પછી સાધન ખોળતો. રાજવિ-
 ધાને ચતુરંગ (શેતરંજ) ની બાજુ જેવી ગણી ખેલ રમ્યાં કરતો
 અને તેમાં સર્વ સાર માનતો. ઇંગ્રેજ વિધાને તે એક સાધન ગ-
 લતો અને મણિરાજને તે સાધન પ્રાપ્ત થાય તેમાં તેને બાધ ન હતો.
 મહારાજ તરફથી વિધાયતુરને પ્રથમ મૂચના એ થઇ કે ભલેઆને ભ-
 ણાવો પણ તમારું કામ ચુકશે માં. “ મહારા કુંવરપાસે તમને રાખું છું
 “ તે કંઇ એની બુદ્ધિ ઇંગ્રેજ કરવા નથી રાખતો. એનું વય આજ
 “ કામળ છે માટે બહુ સંભાળથી એને ઉછેરજો. સરત રાખજો કે
 “ એને મહારે તમારા જેવો બ્રાહ્મણ નથી કરવો કે વૈશ્ય નથી કરવો.
 “ બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય, મ્લેચ્છ, ઇંગ્રેજ અને એવા એવા સર્વ લોકની વિદ્યા
 “ એ સમજી જાય અને સર્વની કળા જાણી જાય, સર્વની સાથે પો-
 “ તાના ધર્મ પાળવા સમજે, એવું એવું સર્વ એને શીખવજો. પણ
 “ યાદ રાખજો કે ઇંગ્રેજ, બ્રાહ્મણ, કે બીજા કોઇનો કે તમારો પોતાનો
 “ કંઇ પણ ગુણ એનામાં આવ્યો દીઠો તો તમારી નોકરીમાં કસુર
 “ થઇ ગણીશ. તમારું એક કામ એ કે એનામાં શુદ્ધ રજપુતના ગુણ
 “ ભરવા. એ કુમાર મહારી વૃદ્ધાવસ્થામાં મહારે ટેકવાનો દંડ છે,
 “ મહારા રાજ્યની આશા છે, મહારા વંશનું ભવિષ્ય છે, મહારા કુલની
 “ પ્રતિષ્ઠા છે, અને તમે એના શિક્ષક છતાં નોકર છો, અને એ પ્રજા
 “ નહી પણ રાજા થવા સરજેલો છે, તે સર્વ ધર્મને યોગ્ય એને કરજો.
 “ એનું શરીર ખીલવવા, એનું શૌચ વધારવા, મહારા ક્ષત્રિય યોદ્ધાઓ
 “ હું તમને સોંપું છું. એને રાજવિદ્યા શીખવવા તમારી મરજી પડે
 “ તે સગવડ માગજો. એને રાજા કરજો. બ્રાહ્મણને હાથે રજપુત સ્વ-
 “ ધર્મ શીખે એ આપણા દેશમાંની જુની પ્રનાલિકા છે અને તે પ્ર-
 “ માણે હું એને તમારા હાથમાં મુકું છું. તમારા બીજા વખતમાં શું
 “ કામ કરવું તે તમને જરાશંકર બતાવશે. તમારું કામ અંહી નિ-
 “ શાળના માસ્તરનું નથી. સ્ત્રીને કેટલાં કામ કરવાં પડે છે તે જુવો.
 “ છોકરાંને ઉછેરવાં, કુટુંબનાં વડીલોનું કામ ઉપાડવું, આકરોઉપર સત્તા
 “ રાખવી, ઘરઘંધામાં પ્રવીણ રહેવું, ઘરની અને ઘરના સામાનની સં-
 “ ભાળ રાખવી, ઘરમાં આવતાં જતાં માણસ આગળ ઘરનું નાક રા-

“ખવું, અને તે બધું જાતે મર્યાદા પાળી કરવું ! અને દિવસ વીત્યે
 “શૃંગારશાળામાં પતિના ઉપર રાજ્ય ચલાવવું ! આટલું તો એક સા-
 “માન્ય સ્ત્રી કરે છે; અને તેની સાથે લોકના બોલ સહી જવા, ધરમાં
 “જીવન અને અપમાન ખમતાં ગમ ખાધ જવી, પોતાના દુઃખને
 “ગણવું નહી, મન અને પેટ બે મહોટાં રાખવાં; એ બધું પણ સ્ત્રીને
 “કરવું પડે છે અને તેટલું જો તે કરે તો જ સ્ત્રીને સ્ત્રી કહેવી. ન
 “કરે તો તે પુરુષ તો નથી જ ને સ્ત્રી પણ નહી જ—તેને તો જેમ
 “અનંગરંગમાં શંખણી કહી છે તેમ આપણે સંસારરંગમાં શંખણી
 “કહેવી. કહો—હવે એક સ્ત્રીને માથે આટલા ધર્મ છે તો સ્ત્રીના
 “ધણી પુરુષના કેટલા ધર્મ હોવા જોઈએ ? જે પુરુષને આટલું સ્ત્રીનું
 “કામ આવડે નહી તે સ્ત્રીના કરતાં પણ નપાટ ને મહારા રાજ્યમાં
 “નોકરી કરવા નાલાયક. સ્ત્રી અને પુરુષ બેનું કામ આવડે તે મહારી
 “નોકરીને યોગ્ય અને એ યોગ્યતા તમારે મેળવવી. જેનામાં આ સહ
 “યોગ્યતા વધારેમાં વધારે હોય તે મહારો કારભારી થવા લાયક છે.
 “ખીજું. લોભ ન કરવો એમ હું નથી કહેતો પણ સહામાનું ધર સા-
 “ચવી લોભ કરવો. અમારા પુરાણી એક શ્લોક કહે છે કે વાછડાને
 “ધવરાવી ગાયને દહોવાની છે તેમજ રાજાએ પણ પ્રજાને સંતોષ
 “આપી રાજભંડાર ભરવાનો છે. હું તમને તેજ રીતે કહું છું કે રાજા-
 “પ્રજાનો સ્વાર્થ સંભાળી તમારા સ્વાર્થના વિચાર રાખજો, નીકર મહારે
 “તમારે સગાઈ નથી તે સરત રાખવી. તમે પ્રમાણિક છો તે હું
 “જાણું છું, પણ પ્રમાણિકપણું પધસા ન ખાધામાં જ આવી જાય છે
 “એમ નથી, પણ ખીજી ઘણી બાબતોમાં જોઈએ છીએ તે તમને અ-
 “નુભવ શીખવશે. તમને એ પ્રમાણિકપણું હાલ વાત કરતાં સહેલું
 “લાગશે પણ અધિકારે મહડતાં “માયા દેખી મુનિવર ચળે” એ તમે
 “હળવે હળવે જોશો. મણિરાજને કાચી અવસ્થાને સમયે તમારા
 “હાથમાં મુકું છું તેથી છલકાઈ કે છેતરાઈ ન જશો ને હમેશ યાદ
 “રાખજો કે એ મણિ છે પણ નાગને માથે છે ને તમારે નાગની
 “સાથે કામ છે. નાગ પ્રસન્ન થાય તો રતનો ભંડાર ઉઘાડો મુકે પણ

૧ રાજન્ દુધુક્ષસિ યદિ ક્ષિતિધેનુમેનામ્ ।

તેનાય વત્સમિવ લોકમમું પુષાણ ॥

તસ્મિન્ન સમ્યગ્નિશં પરિપુષ્યમાણે ।

નાનાફલૈઃ ફલતિ કલ્પલતેવ ભૂમિઃ ॥

“તે ક્રોધે તો તેની દાદમાં યમનાં દૂત નિરંતર સજ્જ છે તે યાદ રા-
ખજો. મહારાજ એ નાગના જેવો છે.”

રાજકુમારના શિક્ષક ધનારના અંતર્માં શબ્દેશબ્દ જડાઈ ગયા, પ્રત્યેક શબ્દમાં ઉપદેશના અન્ય ભરેલા લાગ્યા, પ્રથમ જ જાતે મ્યાન ઉઘાડનારને તરવારનું મૂળ નીકળતાં જ આંગળિયો સંભાળવી પડે એવો અનુભવ થયો, અને ઘેર ગયા પછી પણ આ નવા સંસારે તેના તા-
દિક મંસ્તિકને એવું તો ચક્રોળે રહડાંવું કે તે દિવસથી ગુણસુંદરી સાથેના સાત્વિક પ્રસંગો સ્વપ્ન જેવા થઈ ગયા, કવિતા કરવી ભુલી ગયો, અને રાજસંસારના તીવ્ર અમણમાં પડેલી આંખ સ્નેહ-સંસારને નિત્ય ખરતા તારા પેઠે પળવાર જ જેવા પામતી.

આ જ પ્રસંગે ગુણસુંદરીને પણ તેને યોગ્ય વિષમ સંસારજા-
ળમાં લપટાવું પડ્યું અને પૂર્વાવસ્થામાં વિદ્વાન પતિ અને વિદ્યાએ આ-
પેલી કળા તે જાળ ઉદ્દેશવામાં ઉપયોગી થવા લાગી. વિદ્યાચતુરે મ-
હારાજના શબ્દ અમૂલ્ય ગણી એક પુસ્તકમાં ઉતારી રાખ્યા હતા તે
વાંચી ગુણસુંદરીએ પણ પોતાના નવા વ્યવહાર સંબંધી ઘણો બોધ
લીધો. બુદ્ધિવાળાના અનુભવ વિદ્વાનોને પણ બોધ આપે છે; એટલુંજ
નહી પણ સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં વિદ્વાનો તે અનુભવમાંથી વધારે
બોધ લે છે. વિદ્યાનું સાધન પુસ્તકભંડાર માત્ર અનેક બુદ્ધિમાનોના
અનુભવનું રહસ્ય શીખવે છે અને આ રહસ્ય ગ્રહી લેનારને જ વિદ્વા-
ન ગણવા અને બીજાને કેવળ પુસ્તકચંડિત ગણવા એવો વિદ્યાચતુરનો
મત હતો અને તેથી બુદ્ધિવાળાના અનુભવને તે પુસ્તક જેવો જ ગ-
ણતો. અભણ પણ અનુભવી મહારાજની પ્રથમ આજ્ઞામાં વસેલો ક્ષાત્ર
ઉદ્દેક તેને અતિપ્રિય લાગ્યો, તેમાંનું રાજ-અભિમાન તેને નમવા યોગ્ય
લાગ્યું, અને આવી સુંદર લાગતી આજ્ઞામાંથી સર્વને માત્ર સુંદર લાગતા
પુષ્પમાંથી મધમાખી મધ લે તેમ—તેણે અનુભવબોધ લીધો અને
એ બોધથી તેનું પોતાનું નીતિબીજ બંધાયું એટલુંજ નહી પણ ગુણ-
સુંદરીએ પણ તે બીજ સ્વીકાર્યું. માત્ર એકને એ બીજ રાજકાર્ય
આદિ અનેક સ્થળે કામ લાગ્યું અને સ્ત્રીને તે ગૃહકાર્યમાં કામ લાગ્યું.

પોતાના મામાં જરાશંકરને સંતતિ ન હોવાથી વિદ્યાચતુર મોસાળમાં
ઉછર્યાં હતો. એ જન્મ્યો ત્યારે તેના આપ માનચતુરનું વય પાંત્રીશેક વર્ષનું હતું
અને તેને ઇચ્છે રાજ્યમાં એક નહાના ગામમાં મામલતદારના કારકુનની
નોકરી હતી. તે સાધારણ ભણેલો હતો પરંતુ બુદ્ધિશાળી ગણાતો અને જ્યા

ખુદ્ધિ સતેજ હોય છે ત્યાં યુવાવસ્થાનું ઉત્કટપણું પણ તેવુંજ હોય છે એ વાત સાચી માનનાર વર્ગ માન્યતુરનું દૃષ્ટાંત બતાવતા. વૃદ્ધાવસ્થા પર્યંત ન છુટેલી લંપટતામાંથી મહાન અને અસાધ્ય રોગને વશ થઇ નોકરી છોડી ઘેર આવવું પડ્યું. વિધાયતુર શીવાય માન્યતુરને ખીજે પણ કુટુંબ-વિસ્તાર પુષ્કળ હતો. વિધાયતુરના પહેલાં માન્યતુરને ખીજા એ પુત્ર અને એ પુત્રિયો થયાં હતાં, સઉથી મોટો પુત્ર સુંદરગૌરી નામની રૂપવતી બાળવિધવા મુકી ગુજરી ગયો હતો. સુંદરગૌરી પોતાને પિયર રહેતી હતી પરંતુ તેનાં માઆપ ગુજરી ગયાં અને ભાઇભાભીના ઘરમાં એ વધારે પડી. એક દિવસ તો તેને મારી ફાડી મુકી આખી રાત્ર ભુખી તરસી બારણે ઓટલે બેસાડી મુકી. ગુણસુંદરીને આ વાતની ખબર થતાં ત્યાં ગઇ અને ચોધાર રોતી નિરાધાર જોદાણીને પોતાને ઘેર લેઇ આવી. ખીજા જેઠનું નામ ગાન્યતુર હતું તે વિધાયતુરથી દશ બાર વર્ષ મોટો હતો અને એને ભણાવવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો હતો; કારણ નહાનપણમાંથી મોજશોખમાં પડેલા બાપે લડાવ્યો અને બાપના જેવી સોબત વળગી. આખરે મામલતદારને ત્યાં ઘણી કડાકુટ કરતાં તેને એક તલાટીની જગા મળી. પણ જાતે વ્યસની તથા ખરચાળ હોવાથી કોડી બચતી ન હતી. વળી ગામના મુખીની સ્ત્રી સાથે એની ચર્ચા ચાલતી હતી તેથી મુખી વેર રાખતો. એમ કરતાં કરતાં એક દિવસ એક ખેતરના ઘણી પાસે ચાર પાંચ આના પાનસોપારીના લીધા હશે તે બાબત મામલતદારપર 'રીપોર્ટ' કરી મુખીએ એને બરતરફ કરાવ્યો અને ચંડિકા નામની પોતાની સ્ત્રી તથા ચાર છોકરાંના વિસ્તાર સાથે રત્નગરી આવ્યો અને ગુણસુંદરીભાભીનો અતિથિ થયો. વિધાયતુરની મોટી બહેન દુઃખબાના પતિ સાહસરાયને વ્યાપાર કરતાં દેવું થયું, દેવામાંથી મુટવા લોભનો માર્યો સદામાં પડ્યો, તેમાંથી છુટાય નહીં એટલું ઝગણ થયું, અને દુઃખને લાજનો માર્યો છાનોમાનો ગામપરગામ નાસવા લાગ્યો અને ન ચાલ્યે દુઃખબાને એના ભાઇને ત્યાં મોકલી દીધી. દુઃખબાને સંતતિમાં માત્ર એક કુમારી નામની કુમારી કન્યા વયે પહોંચવા આવેલી હતી. જેવું પતિનું દુઃખ મોટું હતું તેવુંજ કુમારીને ક્યાં પરણાવવી અને શાવતે પરણાવવી એ દુઃખ પણ ખીચારી દુઃખબાને થોડું ન લાગતું. એ દુઃખ ભાઇભાભીને ન ફેલાવતું અને કન્યાવસ્થા સજતી કુમારીને જોઇ તેની મા રાતદિવસ સોસાઇ જતી. વિધાયતુરની ખીજા બહેન ચંચળબા આ અરસામાં વિધવા થઇ. તે કામકાજમાં નામ પ્રમાણે ચંચળ હતી.

પણ તેનામાં અભિમાનનું પાસું હતું તેમજ ગુહુંસાયું કરવાની ટેવ હતી. આથી તે સાસરિયામાં સમાય એમ ન હતું પણ સાસરામાં ખીછ કાઢ આધેર સ્ત્રી ન હોવાથી તેની ત્યાં ગરજ હતી. આખરે એની દેરાણી ઘર ઉપાડે એવી થઈ એટલે દિયરને ભાભીની ગરજ ના રહી. ચંચળખાનું નિત્ય અપમાન થવા લાગ્યું અને આખરે થાંપીને અને દેરાણીનાં મહેણાં ન ખમાતાં ભાભીની બોલાવી ભાઈને ત્યાં રૂહેવા આવી. એને પંદરેક વર્ષનો યશપ્રસાદ નામનો દીકરો હતો તેની વધુ સાલ-સખા નહાતીઘાતી થઈ હતી પણ ચંચળખા ભાઈને ઘેર આવી એટલે સાલસખાને સાસરે રાખવાનું બંધ રહ્યું.

જે વર્ષમાં વિદ્યાચતુર મણિરાજનો શિક્ષક થયો તે જ વર્ષમાં થોડા થોડા દિવસને અંતરે માનચતુર, સુન્દરગૌરી, ગાનચતુર, ચંડિકા, દુઃખખા, અને ચંચળખા પોતપોતાના પરિવાર લેઈ વિદ્યાચતુરને ઘેર ઉભરાયાં. એ સહ ભાર એકંદમ અને અચિંત્યો ગુણસુંદરીને માથે પડ્યો. સહનાં જુદી જુદી જાતનાં દુઃખની સંભાવના કરવી, સહના જુદા જુદા સ્વભાવની સાથે પાલવવું કરવું, અને સહની કટેવો વેઠવી:— આ સહ કારભાર તે આ સહ ચિંતા ઉપાડતાં શુદ્ધ યુવાવસ્થામાં ખીલવા લાગેલી ગુણસુંદરીને ભોગવિલાસનો ત્યાગ કરવો પડ્યો અને વૃદ્ધાવસ્થાનું ધૈર્ય અને શાણપણ શોધવું પડ્યું. એનું ઘર નહાતું હતું, એના પતિની આવક આ સર્વ ખર્ચના પ્રમાણમાં જુજ હતી, અને સર્વના મનમાં એની પાસેથી સંભાવનાની અપેક્ષા તથા આશા વિદ્યાચતુરની પદવીના પ્રમાણમાં મોટી રાખવામાં આવતી. તે અપેક્ષા અને આશા પૂરતાં જાણ્યે અજાણ્યે ચાલ્યે ન ચાલ્યે જેટલી ન્યૂનતા રહી જતી તેટલો અસંતોષ થતો અને તેટલા દોષ વિદ્યાચતુર અથવા ગુણસુંદરીને માથે મુકાતા.

આ સર્વ કુટુંબભાર ઉગતી ગુણસુંદરીને માથે પડ્યો તે પ્રસંગે તેને જગતનો અનુભવ ન હતો અને એ ભાર નીચે કેટલાં કચડાં પડશે અને તે પ્રસંગે કેટલું બળ રાખવું પડશે તેની એને કલ્પના પણ ન હતી. પ્રથમ વીશીની જુવાનીમાં પતિ સાથે એકલી રહેલી માણસની ભુખી હતી અને કુટુંબની સંભાવના કરવામાં પોતાની ઉદારતા અને મમતા દેખાડવાથી જન્મારો સદ્ગુણ થયો માનતી હતી. પતિની સાથે વિક્ષેપો સ્નેહ કુટુંબજન સાથે વિક્ષેપા ઇચ્છતો હતો. પોતાના જેવાં જ પારકાંનાં અંતઃકરણ કલ્પતી હતી અને વત્સલ ડોશિયોમાં વસી વત્સલ થયેલી ગુણિયલ યુવતિ કુટુંબભારની દુરન્ધર થવા ઇચ્છતી

હતી. સંસારનું એક જ પાસુ તેણે અનુભવેલું હોવાથી પોતાના સદ્-ગુણના વિકાસને સંસાર સર્વથા અનુકૂળ પડશે એવી તેણે આશા રાખી હતી. આ સર્વ ઉત્સાહ ભરેલી બાળાને કુટુંબભારની દુર્વહનીયતાનાં પડ અનુભવે ધીમે ધીમે ઉઘાડી આપ્યાં.

ઘરમાં માણસો ઉભરાયાં ત્યારે પ્રથમ તો ગુણસુંદરીને ઘણી સંગવડ અને ઘણો આનંદ થયો. કેટલીક ન્હાની ન્હાની અંગવડો પડી તેનો બદલો તો વસ્તીમાં રહેવાના આનંદથી જ મળી ગયો.

ન્હાના સરખા ઘરમાં જરા સંકડાશ પડવા લાગી, પણ આખો દિવસ ભર્યા રહેતા ઘરમાં કલોલ જેવું લાગવા માંડ્યું. પરસાળમાં સર્વ સ્ત્રિયોને તથા તેમનાં છોકરાંને સુવાળેસવાનું રાખ્યું. પરસાળપરની મેડીમાં જેઠ જેઠાણીને વાસ્તે એકાંત શયનગૃહ કરી આપ્યું. પરસાળ પાછળ ઓરડો હતો તેમાં જોખમ રહેતું અને તેને હવે આમડાનું તાળું થયું ગણાયું. ઓરડાપરની મેડીમાં દાણાની વખાર હતી તે પ્રસંગે લેવા જવું પડે ત્યારે જ માત્ર જેઠાણીની મેડીમાં જવું પડે. પરસાળની આગળ ચોક હતો. ચોકની એક પાસે રસોડું, પાણિયારું, વગેરે હતાં અને બીજી પાસે બે ઓરડિયો હતી તેમાંની એકમાં વડીલ માનચતુરને એકાંતવાસ આપ્યો ને બીજી વૃદ્ધ સાસુ ધર્મલક્ષ્મીને સારુ રાખી. ચોક આગળ ખડકી હતી અને તેના ઉપર મેડી હતી. બાકીના ભાગ ઉપર અગાશી હતી. સહ આખ્યાં પહેલાં પોતાને સુવાનું પરસાળની મેડીમાં હતું અને ખડકીની મેડીમાં વિદ્યાચતુરની કચેરી હતી. હવે સુવાનું ઠેકાણું ખડકીની મેડીમાં કર્યું અને કચેરી ખડકીમાં કરી. ખડકી ને ચોક વચ્ચે પડદો ભરી લીધો એટલે સ્ત્રિયોને મર્યાદા થઈ. પરસાળની જોડે ન્હાનો સરખો ચોકો હતો તેમાં રસોડાનું બારણું પડતું હતું. એ ચોકમાં જમવા બેસવાનું હતું. ચોક પાછળ ગજર ને તેની પાછળ છીંડી હતી. ચોકમાં રસોડા જોડે પાણિયારું અને ટાંકાની ઓરડી વગેરે હતું. ન્હાની સરખી જગામાં થોડે ખરચે ઘણો સમાસ કેમ કરવો તે આપણાં ઘર બંધાવનાર વડીલો આપણા કરતાં વધારે સમજતા હતા એવું વિદ્યાચતુર હમેશ કહેતો, અને પોતાના મ્હોટા કુટુંબને પોતાના ન્હાના ઘરમાં સર્વને અનુકૂળ સમાસ કરી આપનારી પત્નીએ આ ઘર બંધાવનારની બુદ્ધિને સફળ કરી આપી જોઈ ચિત્તિને અત્યંત સંતોષ થયો, અને બદલામાં પોતાને સુવાના નવા સ્થાનમાં સાન કરી સ્ત્રીને બોલાવી લદ્દયદાન દીધું. આ પ્રીતિદાય લેતાં લેતાં પત્ની બોલી: “જીવો, વડીલ શરીરે સારા રહેતા નથી અને ન્હા-

“નડિયામાં એમને હરકત પડે માટે એમને એકાંત જોઈએ, પણ તેની
 “સાથે એમને જો મેડિયે ચહાવિયે તો કંઈ જોઈતું કરતું હોય તો
 “બુમો પાડવી પડે માટે એમનું નીચે ઠેકાણું રાખ્યું. એમાં મહારું
 “એસવાનું ઠેકાણું ઓછું થયું પણ એમને ઠીક પડશે. ખડકીની મેડીમાં
 “મોટા ભાઈને ખડકીનો ગરબડાટ નડત. એમને એકલાં બેઠાં બેઠાં
 “ગાથા કરવાની ટેવ તે આ ગોઠવણુ ઠીક પડશે. ખડકીમાં લોટા બેઠા
 “હોય એટલે મહારાથી વારેઘડિયે હવે ખડકીની મેડીમાં નહીં અવાય,
 “પણ આખી રાત આપણી ક્યાં નથી?” પોતે હરકત વેઠી કુટુંબને
 સમાસ કરી આપનારી સ્ત્રીની પોતાનો સ્વાર્થ તજવાની આ બુદ્ધિ જોઈ
 આનંદમાં આવી પતિએ તેને કરી પોતાના પ્રજુલ લદ્દયનું દાન દેઈ,
 “બહુ સારું કર્યું, મહારી ગુણિયલ” એમ કરી કરી લદ્દયદાન દીધું.
 આ ધન્યવાદના શબ્દ પત્નીને ઘણાં વર્ષ સરત રહ્યા અને કેટલીક વાર
 તો તેના ભણકારા વાગતાં આનંદથી ચમકતી. આ લદ્દયદાન પણ તે
 ભુલી નહીં. આ શબ્દ અને આ લદ્દયદાન કેટલાક દિવસ સુધી તો
 ગુણસુંદરી એકલી પડે ત્યારે સંભારી સંભારી તેમાં લીન થતી. વિદ્યા-
 ચતુર એને ગુણિયલ કહી રોજ બોલાવતો, પણ આજનું “ગુણિયલ”
 કોઈક જુદા જ અર્થવાળું લાગ્યું. કુટુંબસંસાર ચલાવવો એ રાજ્ય ચલ-
 વવા જેવું છે. તે ચલવનારી ગૃહિણીનું કામ રાજ્ય ચલવનાર પ્રધા-
 નના જેવું ગણન છે. દીર્ઘદષ્ટિ, સ્વાર્થત્યાગ, સહનશીલતા, ઉદ્યોગ, ઉદા-
 રતા, વ્યવહારકૌશલતા, સેવ્યબુદ્ધિ, સેવકબુદ્ધિ, ઇત્યાદિ અનેક મહાગુ-
 ણોનો ઉપયોગ ચતુર ગૃહિણીને પ્રધાનના જેટલો જ છે. ગૃહિણીનું કામ
 ભાડુતી આકરોથી થવાનું જ નથી અને ગૃહકાર્યને હલકું ગણી તેમાંથી
 ઉદ્ધારવાને જહાને સ્ત્રીને બાહ્યસંસારમાં ધકેલવી એ પાશ્ચાત્યબુદ્ધિ વિદ્યા-
 ચતુરને ઘણાં કારણથી રુચતી ન હતી. એ કારણોનો ટુંકામાં સમાસ
 એક પ્રસંગે તેને ગુણસુંદરીયે જ કરી બતાવ્યો હતો. એક પારસી વર્ત-
 માનપત્રમાં સ્ત્રીને જહાર પાડવા વિષે નિબંધ હતો તે વાંચી રહી પત્ર
 પતિના હાથમાં મુકતી મુકતી પત્ની બોલી: “મહારા ચતુર જહાલા!
 “આ લોટા લખે છે તે શું તમે ખરું ધારો છો? અમારે અમારું શું
 “ઓછું છે? અમારાં શરીર તેમ અમારાં મન સંસારના ગર્ભ ધારણ
 “કરવાને જ સરેજેલાં છે. અમારાં શરીર છે તે સંસારને ઉછરવાનું
 “સ્થાન છે. એ શરીરને પુરુષના સંસારને ધક્કેલે ચહાવવાં તે જ-
 “ભની પાસે દાંતનું કામ કરાવવાના પ્રયત્ન જેવું છે. તમે દાંત—અમે
 “જીભ. તમે તમારું કામ કરો. અમે અમારું કરીશું. તમે કમાવ,

“અમે ધરસંસાર નીલાવીશું. સ્ત્રીવિના તમારી કમાઈનો અર્થ કોણ
 “સરાવશે? તમે પણ પેટની સેવા સારું જાણો અને અમે પણ તેમ
 “કરીશું, ત્યારે તમારી સંતતિની, તમારા કુટુંબની, તમારા ધરની, ત-
 “મારા મનની, તમારા આનંદની, તમારા ધર્મની, સંભાળ કોણ લેશે?
 “શું ઈશ્વરે જગત એવું નિર્મેલું છે કે સ્ત્રીયે પણ ધનની સેવા કરવી?
 “અમને અમારું કામ જે આવું મ્હોટું છે તે શીખવવામાં મદદ આપો.
 “તમારી પાસે દ્રવ્ય વધે તો અમને અમારા કામમાં ઉંચી પદવી
 “આપો. કુમારા પુરુષો ગરીબ હોય છે ત્યારે પોતે પોતાના ચાકર
 “ને રસોઈઆ બને છે તેવીજ રીતે ગરીબ પતિની સ્ત્રી બને છે. રસો-
 “ઈનું કામ સોંપી સ્ત્રીને હલકી કરી નાંખી એવું બોલનારા વગર વિ-
 “ચાર્યું બોલે છે, કારણ તે કામ તો સ્થિતિ પ્રમાણે પુરુષ અને સ્ત્રી
 “ઉભયને કરવું પડે છે. દશ રૂપીઆ કમાવા બજારમાં મજૂરી કે-
 “રવી અથવા બસો રૂપીઆ કમાતા ડાકતર બની દવા ઉકાળવી અને
 “ગુમડાંનાં પરુમાં હાથ બોળવા તેના કરતાં રસોઈને ક્રિયા ઈશ્વરે હ-
 “લકી કહી છે ને? અમે અમારી બુદ્ધિ રસોઈમાં ચલવીશું. ત-
 “મારાં સાધન વધશે ને રસોઈઓ રાખી આપશો તો તમારા ધર ને
 “ઠેકાણે અમે મ્હોલ રચીશું, તમારા પુત્રને તમારા જેવા કરી આ-
 “પીશું, તમને જે વિદ્યા સેવવાને અવકાશ નહીં મળે તે અમે સેવીશું;
 “તમારી રસવાસનાને, તમારા કવિત્વને, તમારા જ્ઞાનને, તમારા શૌર્યને,
 “તમારી દેશભક્તિને, ઋણાનુબંધ પ્રમાણે ઉછેરીશું. અને વધારીશું.
 “જીભ કોમળ કામ કરશે ને દાંત કઠોર આવણું આવશે. તમારાથી અમારું
 “કામ નહીં થાય. અમે અમારું કામ યોગ્ય રીતે કરીશું તો જ ત-
 “મારો સંસાર આગળ ચાલશે. તમારો સંસાર આગળ ન ચાલે તો
 “અમને પણ હાનિજ છે. મહારી તો એવી બુદ્ધિ છે.” આ સાંભળી
 “વિદ્યાચતુર હસ્યો અને બોલ્યો: “હીક, તને પણ ભલું મનવતાં આ-
 “વડે છે. આપણામાં સ્ત્રીયો પોતાને પતિની દાસી કહેવડાવે છે,
 “સેવકનું કામ છે કે સેવ્યને મ્હોટપ આપવી. પણ, અમે તો હવે
 “ઇંગ્રેજ ભણ્યા એટલે આપણા હક સરખા!”

ગુણસુંદરી—“કોણ કહે છે ને હક સરખા નથી? ખાવું, પીવું,
 “સર્વ તમારે ને અમારે સરખું જોઈએ છીએ. પણ સરખા હક કરીને
 “તમારાથી ગર્ભ ધરાવાનો નથી ને અમારાથી અમારું કામ છોડાવાનું
 “નથી. સેવ્ય સેવક એ નામથી કોઈ મ્હોટું નહાતું બનતું નથી. શેઠ
 “નોકરને વાસ્તે મજૂરી કરે છે ને નોકર શેઠને સારું મજૂરી કરે છે.

“દેખાવમાં શેઠ ઉપરી ને નોકર હાથ નીચે, પણ ઉભયને પરસ્પરની
 “ગરબ. હાથ ઉપર ને પગ નીચે—એથી ઈશ્વરને મન હાથ વધારે
 “નથી ને પગ ઓછા નથી. શાના વગર ચાલશે? સ્ત્રીપુરુષને પણ
 “એમ જ છે. મહારા ને તમારા સરખા હક, પણ મને ઈશ્વરે તમારા
 “કરતાં ચાર તસુ નીચી કરી તે કંઈ ઉંચાં થવાશે ને સ્ત્રી મરી પુરુષ
 “થવાશે? અમારા કામમાં તમે અમને અયોગ્ય હરકત કરતા હો, અમને
 “માણસને ઠેકાણે ઠોર ગણતા હો ત્યારે તમારો દોષ. આ તો શું?
 “પુરુષ તો પુરુષનું કામ કરેસ્તો ને સ્ત્રીયે ધરની ચિંતા ન ઉપાડવી, ને ડાહ્યાં
 “ડમકાં બની ટાપટીપ કરી ગપાટા મારવા ને બેસી રહેવું ને ઘણીને
 “ફેલેવું કે મહારે તો ખાવાનું જોઈએ, પહેરવાનું જોઈએ, રસોઈયો
 “જોઈએ, ને તમારાં માખાપ વૃદ્ધ થયાં માટે હું કાંઈ મહારું જોખન
 “જવા દઉં?—એ તો કેવું કે ત્હારું મહારું સહિયારું ને મહારું મહારું
 “ખોતાનું. આપણે એવાં થઈ આપણું ઘર બગાડવું ને દીકરિયોને એવી
 “કરી જમાઈનાં ઘર બગાડવાં. એ તો બહુ સારો ધંધો માંજો. તમે
 “બહાર દીવાન થાવ તો તમારું ઘર દીવાનના જેવું કરવું, તમારા
 “કુટુંબને દીવાનના કુટુંબનું સુખ આપવું, ને તમે તમારા બહારનાં
 “કામના વમળમાંથી થાકી ઘેર આવો ત્યારે તમારી પદવી જેટલા ઉંચા
 “સુખસંસારમાં તમને લઈ લેવા એ અમારું કામ ને એમાં અ.
 “મારી વડાઈ.”

“વારું, હું દીવાન થઉં તો એમ કરજો. હાલ તો આપણા આ
 “ન્હાના ઘરમાં ત્હારી ચતુરાઈ કેટલી પહોંચે છે તે દેખાડજો. પણ હાલ
 “અભ્યાસ કેમ આવે છે?” વિદ્યાચતુરે પુછ્યું ને ગુણસુંદરી નરમ
 જવાબ આપશે એમ ધાર્યું.

ગુણસુંદરી: “અભ્યાસ? આ બધો યે અભ્યાસ જ છે કની?
 “કાગળનું પુસ્તક કે સંસારનું પુસ્તક. જેમાંથી શીખિયે તેમાંથી શી-
 “ખાય!—વંચાશે હળવે હળવે—ત્યાર સોરું બધું રસ્તે પડશે એટલે.
 “હાલ તો ઘરમાં ગમ્મત છે. ચાર વાગે કુકડો બોલતાં ઉઠી તમારી
 “પાસેથી નીચે જાઉં છું તે તમને ખબર છે. જઈને પહેલું કામ એ કે
 “ઘરમાં દીવા કરું છું એટલે તમારા ઘરમાં અંધારાનું અજવાળું થાયછે.
 “ચાકર ખીચારો બાર વાગે સુવા પામે છે તેને ઉંઘમાંથી ઉઠાડવાનું
 “પાપ જોડારવું એ સવાર થતાં પહેલાં મહારું ખીજું કામ. શું કરું?
 “કોઈ જાગે નહીં એમ ધીમે ધીમે ઉઠાડવાનું કરું છું, તે કોઈ વખત તો
 “ઉઠે અને કોઈ વખત તો દયા આવે છે એટલે સુવા દેઉં છું. પછી

“એ ગરમ પાણી મુકે કરે એટલામાં હું મહારી મેળે દાતણ બાતણ
 “કરી, મહારી જાતનું કામ કરી, નહાઈ ઘોષ, ચોટલો ચાંલો કરી,
 “પરવારું. ત્યારપછી સાસુજીની પૂજની સામગ્રી તૈયાર કરી એ ઉઠ્યા
 “હોય એટલે એમને સ્વાધીન કરું. એ કામ બીજા કોઈને સોંપું પણ
 “એમનો સ્વભાવ ચટવાળો ને આકળો ને તેથી જોને સોંપું તેને ને
 “એમને એને દુઃખ થાય એવું છે માટે હું કરું. એટલામાં ધરમાં
 “સઉ ઉઠ્યા હોય તો પોતપોતાનું કામ કરવામાં રોકાય તેટલી વારમાં
 “રસોઈનો સામન હું તૈયાર કરું. દુઃખખા બહેન ધણું ખરું દીલગીર
 “રહ્યાં કરે છે એટલે કામ કરતાં કરતાં વિચારમાં પડી જાય છે ને
 “એમનાથી હેરાફેરા થતા નથી એટલે રસોઈમાં નહાવાનું એમને ઠીક
 “પડે છે ને કુમારીને સાથે શીખવાને નહવડાવું છું. આપણે શીખવિયે
 “ત્યારે ઠીક ન પડે ને બહેન શીખવે ધમકાવે તેથી હરકત નહી. ધરમાં
 “હાલ છોકરાં બહુ થયાં છે તેમને નહવરાવવાં, શણગારવાં વગેરે કામ
 “સુંદરભાભીને ગમે છે ને એમની મેળે ક્યાં કરે છે. ચંચળબહેન
 “સવારનો વખત વડીલને સારુ ચહા, ઓસડ, વગેરે તૈયાર કરવામાં
 “ગાળે છે અને હું ધરમાં સઉને સારુ હેરાફેરા કરું ને સામન સુમ-
 “નની ગોઠવણ કરાવી ચાકર ઉપર દેખરેખ રાખું છું. એનાપર દયા
 “રાખું છું ખરી પણ દેખાડતી નથી કારણ દયા દેખાડિયે તો બગડી
 “જાય. આમને આમ આખો દિવસ ચાલ્યો જાય છે ને ધરમાં
 “આનંદ વર્તે છે.”

“એમાં તમારી શી ચતુરાઈ?” વિદ્યાચતુરે હસીને કહ્યું.

ગુણસુંદરી ચિન્તાતુર મુખ કરી બોલી: “એતો ઈશ્વર જાણે.
 “પણ હવે મહારે સાતમો મહીનો જાય છે એટલે મહારાથી જોઈયે તે-
 “ટલું નીપજતું નથી ને સુવાવડમાં હું નકામી થઈશ તે પ્રસંગની બહુ
 “ચિન્તા રહે છે. જોઈયે હવે શું થાય છે.”

આટલું બોલે છે એટલામાં નીચે કોઈએ એને બોલાવી તેથી એ
 ગઈ. પણ એને ચિન્તા પડી હતી તે બોટી ન હતી. જુદાં જુદાં
 સ્વભાવનાં ધરનાં માણસોને જરા પણ તકરાર ન પડે એ રીતે પોતે
 ચતુરાઈથી સઉને અનુકૂળ બની જઈ રાખતી હતી અને જાતે છડી
 હોવાથી ખરેખર કામ તો પોતેજ કરતી હતી. પણ સુવાવડ આ-
 વશે એટલે માળાવગરના મણિકા જુદા પડશે, કામકાજમાં વાદ પડશે,
 ધરમાં બગાડ થશે, અને કુટુંબમાં “વિષવાદ” (વિષવાદ) થશે એવી

ગુણસુંદરીની સંપૂર્ણ ખાતરી હતી. સુવાડવામાંથી પરવાર્યા પછી પણ પોતે છડી મટાવાની એટલે આ સહ ગુંચવારો મટાડવા પોતાને નોંધતી સવડ નહીં પડે તેની પણ એને ખેડીક હતી. સહના સ્વભાવ અને ગુણદોષ તે થોડા અનુભવથી જાણી ગઈ હતી અને હાલતો ગુંચવારો જન્મજ ન પામે અને પાણી ખેડી પાળ જ બાંધવી એટલું કરવું તેમાં, ગુંચવારો જન્મ્યા પછી મટાડવા જેટલી મુશ્કેલી ન હતી. મીઠા અને મધુર સ્વરથી, વિશ્વસિ (વિનંતી) ના આકારની આસાથી, કોમળ સૂચનાથી, કોને અનુકૂળ શું કામ પડશે તે શોધી ફહાડી તેને તે જ કામ સોંપાથી, પોતે કોઈના ઉપર સીરજોરી તો કરતી જ ન હોય એવી વર્તણૂકથી, ક્રોડે છેડે બાંધી આખો દીવસ ખરેખરી માથાકુટવું કામ જાતે ખરા ઉદ્યોગથી અને વણવિસામે ઉપાડી લેઈ તે કામ કરતાં તેનામાં દેખાઈ આવતા ઉત્સાહના દટાંતથી, અત્યંત શાન્તિ અને સહનશીલતા રાખી સામાને જણાય નહીં પણ તેના મનમાં રમી જ જાય એવી રીતે શીખામણ આપવાની કળાથી, અત્યંત કુદૃષ્યવત્સલતાથી, ઉદારતાથી, આત્માર્પણથી અને બીજી અનેક જાતની ચતુરાઈથી, નહાની વયની ઉગતી ગુણસુંદરીએ ઘણાં માણસથી ભરેલા ઘરનું નાવ સંસારસાગરમાં વેગથી ધપાવ્યું હતું અને તેના ઘરમાં આનંદ અને સંપત્તિ સીમા ન હતી. ગુણની કીમ્મત ગુણ ન હોય ત્યારે થાયછે, સુખની કીમ્મત દુઃખમાં થાયછે, અને સારાની કીમ્મત નરસું કરાવે છે તેમ ગુણસુંદરીને સુવાવડ આવી ત્યારે સહને તેની ખોટ જણાવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિ અને પતિદત્ત વિદ્યા, સ્વાભાવિક અને ઉદાર સદ્ગુણો, અવિરામ ઉદ્યોગ, યૌવનયોગ્ય ઉત્સાહ, અને વૃદ્ધજનના જેવી નિર્મળ વત્સલતાઃ આ ઉત્તમ ગુણભરેલી ગુણસુંદરીથી ભાગ્યવાન વિદ્યાચતુરને તેની પરીક્ષા કરવાનો પ્રસંગ સમીપ આવતો હતો. પોતે એને મહોડે એનાં વખાણ કરતો ન હતો પણ જેમ જેમ બહોળા કુદૃષ્યની સરભરા કરવામાં તેના નવા નવા ગુણ પ્રકાશમાં આવતા હતા અથવા પરિચિત ગુણ વિકાસ પામતા હતા તેમ તેમ સંતોષ પામતો હતો અને ઈશ્વરનો ઉપકાર માની પોતાની રાજસેવાના પ્રસંગોમાં મહારાજની આજ્ઞા સ્મરી એ જ ગુણોનું ઉપયોગીપણું પરખતો હતો. રાજ્યસંબંધમાં પડેલાં માણસો જેવાં હોય તેવાં જ નીભાવવાં પડે છે, તેને જ ઉપયોગી કરી દેવાં પડે છે, તેમની સાથે સહનશીલતા અને ઉદાર ચિત્ત રાખવાં પડે છે, ઇત્યાદિ અનુભવ પોતાને થતો હતો તેમાં અને ગુણસુંદરીને થતા અનુભવમાં ઘણુંક સરખાપણું લાગ્યું.

ગુણસુંદરીના સીમન્તવિધિનો પ્રસંગ આવ્યો તે સમયે ધરમાં વધેલી વસ્તી ઘણી કામમાં લાગી. પરંતુ તે જ રીતે તેમનાં મન જાળવવાં એ મ્હોટું કામ ગુણસુંદરીને કરવું પડ્યું અને તેમ કરવા શીવાય એ પ્રસંગની સર્વ ચિંતા તો પોતાને જ રાખવી પડી. જ્ઞાતિભોજનની ખટપટ કરવામાં, ખહારનો સામાન લાવવાના કામની ચિંતામાં, ગાન-ચતુરે ઘણો ભાગ ઉપાડી લીધો અને જરાશંકર અને ખીજા સમ્યન્ધિયો કામ લાગ્યા તથાપિ તે સર્વ કારભારમાં અંધેર થતું અટકવું તે ગુણસુંદરીની સંભાળથી જ થયું. કારણ કામ કરવા સર્વ તત્પર રહેતાં અને ઉલટ બતાવતાં પણ કિયું કામ કોણે કરવું અને કાળક્ષેપ ન થતાં જે કામ જે ઘડિયે જોઈયે તે વખતે જ કરાવવાની ચિન્તા ગુણસુંદરીને રહી. આ સર્વનું કારણ એ જ કે “આ ધર અને આ કામ તો મ્હારું પોતાનું જ છે અને મ્હારે પોતે જ પાર ઉતારવાનું છે” એ શીકર કોઈને ન હતી. ધરમાંથી સામગ્રી જોઈયે તે આણવામાં સર્વ સ્ત્રીમંડળ તત્પર હતું, પરંતુ કેઈ સામગ્રી કોને જોઈયે અને ક્યાં મુકેલી હશે અને ક્યારે તેનો શો ઉપયોગ કરવો એ સર્વ કામ ગૃહિણીનું જ રહ્યું. વળી સામગ્રીનો આ મહાસભારંભમાં વખતો વખત ખીગાડ થતો હતો તે કોઈ પ્રસંગે અટકાવાય અને કોઈ પ્રસંગે મ્હોટું પેટ રાખી થવા દેવો પડતો હતો તે પ્રસંગોનો વિવેક ધરમાં કોઈ સમજતું ન હતું અને ઘડી ઘડી કલેશના અને તકરારના પ્રસંગ આવતા તે ગુણસુંદરી સમયસૂચકતાથી જાળવી લેતી હતી અને ખીગાડ થતો અટકાવતી હતી. જ્ઞાતિવ્યવહાર જાળવવા એ પણ એક વિકટ કામ હતું. એ શાસ્ત્રમાં ધર્મલક્ષ્મી સાસુ પ્રવીણ હતાં, પણ અવસ્થાને લીધે તેમનું શરીર જર્જરિત થયું હતું એટલે ધરખહાર નીકળતાં ન હતાં કે સઉ બાબતની બચત રખાય. પરંતુ બધી વાતની બેઠાં બેઠાં પુછપરછ કરતાં હતાં. એમને મ્હોટું પદ આપવા અભિમાન વિનાની ગુણસુંદરી બધી બાબતમાં તેમનો અભિપ્રાય લેઈને કામ કરતી હતી. તોપણ પોતાના અભિપ્રાયનો અમલ કેમ થાય છે, શામાં શામાં પોતાને પુછ્યા વગર વહુ આગવું રૂહાપણ ચલાવે છે, શામાં શામાં સારું નરસું બોલાય છે, વગેરે તપાસ ડોશી ચંચલ મારફત કરતાં; ચંચળ છાશમાં પાણી ઉમેરતી; અને ડોશી સમજી હોવાથી વહુની કીમ્મત સમજતી તોપણ કોઈ કોઈ વખત મનમાં એની ભુલ કહાડતી, કોઈ વખત ચંચલ આગળ મ્હો મરડતી, અને કોઈ વખત ગુણસુંદરીને ધીમે રહીને શીખામણ દેતી અને કોઈ વખત હાડા રૂહામ દીધા જેવું પણ કરતી. કોઈ વખત મનમાં બોલું તો

લાગતું પણ આખરે “ હશે, મોટાં છે ” કરી ઉદાર વહુ સઉ વાત
 ભુલી જતી અથવા સહી જતી. પોતાના સીમંતની ચિંતા સ્વાભાવિક
 રીતે વડીલોને માથે હોવી જોઈએ તે છતાં સીમંતિનીને જ માથે આવી,
 અને જે સમયે તેના તનમનને આરામ અને આનન્દ જોઈએ તે સમયે
 તેને પ્રભાતથી મધ્યરાત્રિ સુધી કળ વાળી બેસવાનો વારો આવતો ન
 હતો અને તેમ છતાં તેને “ જસમાં જુતિયાં ” જ મળતાં. દુઃખી
 દુઃખ્યાને શ્રમ ન પડે જાણી તેને માત્ર ધરમાં આવતાં જતાંને આ-
 વકાર દેવાનું અને જમાડવાનું કામ સોંપ્યું હતું અને એક ઠેકાણે બેસી
 રહી છોકરાંને વસ્ત્રાલંકાર પહેરાવવા ઉતારવાનું તથા ઉતારી સંભાળી
 મુકવાનું સોંપ્યું હતું, પરંતુ સાહસરાયની આપત્તિ જાણે ગુણસુંદરીયે
 જ આણી મુકી હોય અને તે પરદેશ હતો તે સમયે સીમ-
 ન્તનું મંગળકાર્ય કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો તે દોષ ગુણસુંદરીનો હોય તેમ
 તેની સમક્ષ દુઃખ્યા નિઃશ્વાસ મુકતી અને તેની પાછળ રેતી અને
 જોડે બેસનારાંપાસે કંઈ કંઈ બોલતી તે વાતો ગુણસુંદરી પાસે વ-
 ધવટ પામી જતી, પરંતુ ધીર અને શાંત ગૃહિણી સહિતે ગંભીર અને
 અનુકંપક ઉત્તર આપી ખોટું નહોતી લગાડતી. આ ગરબડાટને પ્ર-
 સંગે માંદા માનસતુર અને ધર્મલક્ષ્મીને જોઈતી સવડમાં ખામી ન
 આવે તેની સંભાળ રાખવી અને અવકાશ મળે તો સવડ પ્રમાણે દીકું
 કામ કરવું એ ચંચળ્યાને માથે હતું અને તે રીતે ચંચળ નહુંદ ભા-
 ભીનું ઘણું કામ ઓછું કરી દેતી હતી, તોપણ પોતાનાં છોકરાંને ખા-
 વાપીવામાં અથવા વસ્ત્રાલંકારમાં ખામી આવે એટલે દુઃખ્યાને ઠેકાણે
 ભાભીનો દોષ નીકળતો અને ધર્મલક્ષ્મીપાસે ફરિયાદ જતી. મોડો બહેનો ભા-
 ભીને ઠપકો પણ મળતો પરંતુ સામે ઉત્તર દેવાને ઠેકાણે અથવા દુઃખ્યાનો
 દોષ ફહાડવાને બદલે ગુણસુંદરી વધારે સારી વ્યવસ્થા કરવાનું માથે લેતી.
 લોકને નહોતરાં દેવાનું અને ધરના સર્વ પરિવાર સાથે શૃંગાર સજી બહાર
 જાતિજનમાં ફરવાનું અને શોભા લેવાનું કામ અણિડકાને સોંપ્યું હતું.
 આ કામ તેને ગમતું અને કરતી, પરંતુ તે વિવેકમાં ભુલતી, અથવા
 રસ્તામાં સ્ત્રિયો સાથે વાતો કરવામાં રસળતી, અથવા કોઈની દહડવાડ
 ઘરમાં લાવવા મુકતી નહી. એનો દોષ ફહાડ્યાવિના ગુણસુંદરીને માત્ર
 કોઈને મોઢે આ સાંભળવાનો બળાત્કારે પ્રસંગ આવે એટલે પારકાએ
 મુકેલો આરોપ તેણેજ મુકેલો ગણાતો, અને ઉપયાગી કામમાંથી ખોટી
 થઈ અણિડકાનાં મોઢેલાં દિવસમાં એક બે વાર સાંભળવાં પડતાં. જોઈ-
 ણીના ઉભરા શમે એટલે ડાહી દેરાણી તેને શાંત પાડે; અને “ અત્યારે

મહારી વાત સાચી નહી વસે—તહાડાં પડવા ઘો ” એવો મનમાં વિચાર કરી, મલકતે મહોયે જોડાણિયે કરેલાં કામમાંથી કાંઈ સારું કામ શોધી કહાડી, તે કામ બાબત સાબાશી આપી, કાંઈક આનંદવાર્તા કહાડી, ક્રોધવાર્તા બુલાવી, ચતુર દેરાણી જોડાણીને હસતી કરી કંઈ કામ કરવા મોકલી દેતી અને પોતે પોતાને કામે વળગતી. સુંદરગૌરીને ધરના દાગીનાની તથા સામાનના ઓરડાની સંભાળ લેવા રાખી હતી. એના ઉપર ગુણસુંદરીનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને તેને બદલે એ અનાથ વિધવા કૃતજ્ઞ અને ઉપકારવશ બની ઝોછી ઝોછી થઈ જતી. પરંતુ આ જ સંબંધને લીધે ધરનું સર્વ સ્ત્રીમંડળ તેની અદેખાઈ કરતું અને તેને માથે દોષ આવે એટલે રાજ થતું. ગુણસુંદરી એ સર્વ સમજતી અને અનાથનું રક્ષણ કરવા સદા તત્પર રહેતી; પરંતુ સામાથી કળાય નહી એમ એ રક્ષણ કરતી, કારણ પોતે એનો પક્ષ લે છે એવું સ્પષ્ટ થતાં સુંદરગૌરીને વધારે ખમવું પડશે એવી તેની ખાતરી હતી. સુંદરગૌરીનાં ભાઈભોજાઈ સીમન્તભોજનમાં આવતાં અને “જહેનને એની “ભાભીનું ઉપરાણું મળ્યું અને આપણું નાક નીચું થયું” સમજી એ ભાઈભોજાઈ ઉઘાડો ખાર કરતાં અને વૈર રાખતાં. એક વખત તો શાંતિભોજન સમયે કાંઈક કામ સારું સુંદરગૌરીને જહાર આવેલી દેખી લાગ જોઈ એના ભાઈએ હાથ ઝાલી ધસડવા માંડી. ગાળો દેતો બોલ્યો કે “રાંડ, મહારું કુળ વગોળ્યું, હું કિયે દહાડે ખાવા નથી આપતો કે “દિયરને ઘેર જઈ રહી?” ગરીબ ખીચારી સુંદરગૌરી અનાથ થઈ રોવા લાગી. ગુણસુંદરીને ખબર પડતાં માણસો લેઈ આવી એને છોડાવી અને બંદોબસ્ત કર્યો કે ગમે તે થાય તોપણ સુંદર જહેનને કાંઈએ જહાર ન મોકલવાં. આ સંભના બદલામાં ગુણસુંદરીને સુંદરનાં ભાઈભોજાઈએ અગણિત ગાળો દીધી. પોતે ધરમાં જઈ એહી એટલે એ ગાળો તો બંધ પડી; પરંતુ “આ શાં સુંદર જહેનનાં માન! “રાંડ અપશકુનિયાળ એ તે શીદ ધરમાં જોઈયે?” “એના વિના તે “શું ઉણું રહ્યું હતું?” ઇલાદિ નિર્દય વચન છાનાં છાનાં ધરમાં બોલાતાં હતાં, ચંચળ મહોં મરડતી હતી, ચણિડકા ઓઠવડે પૂકાર કરતી હતી; એ અને એવું ઘણુંક સાંભળ્યું અને જોયું અને તેથી ગુણસુંદરીનું અંતઃકરણ ચીરાતાં પોતાના હાથમાં હજાર ઉપયોગી કામ હતાં તે જેમનાં તેમ પડતાં મુકી ચોકવચ્ચોવચ પાટઉપર સુંદરગૌરીનો હાથ ઝાલી એહી. સુંદર શરીરે ગોરી અને અત્યંત લાવણ્યવાળી કામળ કાન્તિવાળી હતી. સુવર્ણકાન્તિવાળા એના ગાલ અચારે તપાવ્યા જેવા દે-

ખાતા હતા અને તેઉપર ઉક્ળતાં આંસુ ઉપરા ઉપરી ગરતાં હતાં. હુસકાંથી તેની કોમળ છાતી ધડકતી હતી. રાખોડીના ઢગલા નીચે સંતાઇ રહેલા દેવતાના અંગારા સાથે દીવાસળીનો સંયોગ થતાં તે ભભુકવા માંડે તેમ વિધવાવસ્ત્ર નીચે સંતાઇ રહેલું કાન્તિવાળું શરીર દુઃખસંયોગથી કંપતું ધડકતું જણાયું. મ્હોયે અને આંખોયે કોમળ હાથ દેધ તે ઝીણું સ્વરે રોતી હતી. પોતે પાટઉપર બેસી, એને જોડે બેસાડી તેનું માથું બોળામાં લેધ; એક હાથ એના માથાતળે રાખી, બીજો હાથ તેને વાંસે મુકી, તેને છાતી સરસી ગુણસુંદરી ચાંપવા લાગી અને આંખમાં પાણી આણી મધુર અને મીઠાં વચનથી આશ્વાસન કરવા લાગી. ધરનાં સર્વ માણસ આશપાશ ભરાઇ ગયાં અને અત્યારમુધી ચાળા કરતાં હતાં પણ હવે સહિને દયા આવી અને ગુણસુંદરીની જોડે આશ્વાસક વચન બોલવામાં લગ્યાં. બોપાગાળા વેડા ન કરે એવું ઇચ્છી સર્વ ભરાઇ જતાં સુન્દરગૌરી, આંસુ દહોઇ બેઠી થઇ અને કામે વળગી. ગુણસુંદરીના સીમંતમાં આમ કંઇ કંઇ નાટક થયાં. દરબારમાં અત્યારે સાહેબ આવેલા હોવાથી વિધાયતુરને ઘેર રહેવા નવરાશ ન હતી અને આવે પ્રસંગે એ ચિન્તા રાખી શકત તે ચિન્તા પણ ગુણસુંદરીને રાખવી પડી. સીમંતપ્રસંગમાં સહ વાતમાં સહિતરક્તથી જસ આવ્યો અને તે સારુ પુરુષવર્ગમાં ગાનચતુરને જસ મળ્યો અને સ્ત્રીવર્ગમાં ધર્મલક્ષ્મીને જસ મળ્યો. ગુણસુંદરીને તો કોઇએ લેખામાં જ ન ગણી. છતાં પોતાને મળવાનો યશ સાસુ અને જોડેને મળ્યો અને તેથી તેમને સંતોષ વળ્યો જોઇ ગુણસુંદરી પોતાને જ યશ મળ્યો સમજી અને રાચી.

એ માસ વધારે ગયા. સુવાવડના દિવસ સુધી ગુણસુંદરી ધર-કામમાંથી છુટી નહી. ધર એતું ફૂલેવાય એટલે સહ કોઇ એમ જણતું કે એ કામ કરે તો તેમાં નવાઇ નહી અને સપાડું થે નહી. પોતે જેમ જેમ કામ કરવા અશક્ત થઇ અને ધરમાં સહનાં મન સાચવવાતું બનતું તે શરીરની સ્થિતિને લીધે ઓછું થયું તેમ તેમ સહયે પોતપોતાનું કામ આછું કરવા માંડ્યું, અવ્યવસ્થા વધવા લાગી, અને કામમાંથી બચતો વખત હુંબડલેશનાં બીજ રોપવામાં રોકાતો થયો. ગરીબ સ્વભાવની દુઃખઆ પણ બદલાઇ. તેની જ દયા જાણી તેને માત્ર રસોઇનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું, પણ હવે તે ફૂલેવા લાગી કે હું તો ધરની ભદ્રિયારી છું—લગ્નકો ધાન ખાઉં ને ભદ્રિયારું કરું છું. ધર્મલક્ષ્મીએ પણ એ વેળમાં હાનિયો ભણ્યો. આ વાત ગુણસુંદરીને અખર પડતાં, ખોટું લગાડ્યું નહી પણ ધીમે ધીમે પોતે રસોઇમાં દા-

ખલ થઇ અને તેને નવમો માસ હોવાને લીધે સહને જોટો વિવેક કરવો પડતો પણ આખરે તેને રસોઇ કરવા દેતાં. સહાડા નવ મહીના પુરા થવા આવ્યા હતા તેવામાં છેક છેલ્લે દિવસે તેણે ધરનાં સત્તર અઢાર માણસની રસોઇ કરી અને રસોઇ વખત પણ એની પાછળ હેરોફેરો કરવા કોઇ કામ લાગતું નહી તેથી મેર ભરી પાણી પાણિયા-રેથી રસોડામાં આણી મેર હેઠળ મુક્યો ને પેટમાં દુઃખ થયાથી સહ પડતું મુકી ગબ્બરમાં પોતે ખાટલો તૈયાર રાખ્યો હતો તેમાં પડતું મુક્યું અને ઓછું આવતાં રોઇ પડી. એની પાછળ એની દયા જાણનારી સુન્દરગૌરી દોડી. ચંડિકાએ પોતાની મેડીમાંથી બેને જતાં જોયાં, પણ તપાસ ન કરી. ચંચળ એની સાથે ગપાટા મારવાના ધ્યાનમાં હતી. ધર્મલક્ષ્મી પૂજના ધ્યાનમાં હતાં. દુઃખખા ખડકીમાં માથે હાથ દબાવેલી હતી. ગુણસુંદરીની દયા જાણનાર ખીજું માણસ વૃદ્ધ માન્યતુર હતો. માંદો માંદો તે સહ તાલ જોયાં કરતો, દીકરિયોને ધમકાવતો, ને ડોશીને ખીજતો. પોતાના ખાટલામાં સુતે સુતે ગુણસુંદરીને જતાં જોઇ તે કારણ ચેતી ગયો અને મંદવાડ ન ગણી લાકડી ઝાલી ઓરડી ખહાર આવી ગાછા ઉઠ્યો: “દુઃખખા, ચંચળ, રાંડો કરો છો શું? મોઢ તમારી મા ને એની પૂજા! પેલી ખીચારીની ખખરે કોણ રાખે છે જે? ઉઠો!” વડીલને હોંકારે ધરમાંની સર્વ ભરતી ગબ્બર ભણી વળી. પૂજા એમની એમ રૂહેવા દેઇ જાગૃત થયેલાં ડોશી વૃદ્ધ શરીરમાં જીવાનીની ત્વરા મુકવા પ્રયત્ન કરી દોડ્યાં. ચંચળ દોડતી દોડતી ઉતરી. દુઃખખા ખડકીમાંથી ધીમે ધીમે આવવા લાગી તેને વડીલે રીસ કરી ધમકાવી: “ઓહો! ઓહો! આ તે કાંઈ તનેજ દુઃખ હશે! “પગ શા ભાગી ગયા છે જે? દોડ, નીકર પછવાડેથી ધક્કો મારીશ “કેની એટલે વેગ આવશે!” પોતાના ઉપર અન્યાય અથવા જીલમ ગુજરતો હોય એવું મ્હો કરી એણે પગલામાં વેઠે ઉતાવળ આણી. ચંડિકા સહની પાછળ ડોસાઉપર મ્હો મરડતી મરડતી ઉતરી અને કીડીને વેગે ચાલી. પરસાળના ખારણામાં નજર પડતાં ડોસાએ તેનો ચાળો જોયો અને ખડખડ્યો: “કોણ જાણે ક્યાંથી એ કુભારજી મળી “છે! ભાઈને કમાવું નહી ને બાંધવું શરીર જરી જરીમાં ઘસાય છે.”

ગબ્બરમાં સહ એકઠાં થઇ ગયાં. ખાટલામાં ગુણસુંદરી બેભાન જેવી પડી હતી અને સુંદરીગૌરી ધસપર તેવું શરીર ઝાલી બેઠી હતી તેમની આસપાસ સહ વીટાઇ વળ્યાં. ચંચળે મ્હોટા ભાઈને ખુબ પાડી સુધ્યાણીને તેડવા મોકલ્યો. ભાંગ અને ગાનના ઘેનમાંથી જાગી તે

ચાલ્યો અને તેને ચાલતો જોઈ તેની પાછળ માનચતુરે નિઃશ્વાસ મુક્યો. વૃદ્ધ અને અશક્ત, ધર્મધ્યાનવાળાં અને જોમી પણ પ્રસંગે સહ આંધું મુકનારાં, બોલે ખરાં પણ માંછથી જહાલવાળાં, ડોશી વહુના ખાટલાની પાંગતપર જઈ બેઠાં અને કામ કરવામાં તત્પર દીકરી ચંચળ પાસે હેરાફેરા કરાવી વહુની સરભરા પોતાના અનુભવ પ્રમાણે કરવા લાગ્યાં- ગુણસુંદરીનું દરદ વધતું ગયું, તે ત્હાડી થઈ જતી હતી, અને ખરેખર બેભાન થતાં થતાં ભાન આણી અંબોડે કુચી હતી તે ઉપર હાથ મુકી આંખમાં આંસુ આણી સુન્દર ભણી નજર કરી “લ્યો, આપજો.” એટલું બોલી પોપચાં ઢાળી દેઈ આંખ મીચી બેભાન થઈ ગઈ અને કુચી છોડતી છોડતી સુન્દરગૌરી અત્યંત રોવા લાગી. એનાપર ગુણસુંદરીનો આવે વખતે પણ આટલો વિશ્વાસ જોઈ એક ચંડીકાનાં ચસમાં ફરી ગયાં પણ એના શીવાય સંઉનાં કાળજીનું ધડકવા લાગ્યાં અને ન-કામી જેવી દુઃખ્યા પણ કામની થઈ. બધાં વચ્ચેથી ઉડી વડીલ પાસે આંખ લેહોતી લેહોતી એ ગઈ અને હળવે રહી તેમની ઝોરડીના ઉમ્મર પર ઉભી રહી બોલી: “ભાઈને કોણ બોલાવશે? મને ભાભીની આશા નથી” કહી રોહી પડી. સુન્દરને ખીચારીને આવા પ્રસંગનો અનુભવ ન હતો તે સાસુ અને નણંદો સામું રોતી રોતી જોઈ રહી અને શું કરવું તે સુઝ્યું નહીં. અનુભવી ચંચળ અગ્નિ કરી ગરમ ઔષધો આણી આણી સુન્દરની મદદથી શેક કરવા લાગી અને શરીર પર ગરમ ઔષધો ધસવા લાગી.

માનચતુર ચાલી શકતો ન હતો, છતાં લાકડી લેઈ ઉઠ્યો અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે હું છોડરાને તેડવા જઈશ તો ધરમાં કોઈ પુરુષ નથી. એકદમ વિચાર નક્કી કરી બારણા આગળ બેસવાનું દુઃખ્યાને સોંપી તે જાતે ખહાર નીકળે છે એટલામાં સુધ્યાણી મળી અને આથે વિધાયતુરને લેઈ ગાનચતુરને આવતો દીકો. ગાનચતુરને આટલું સુઝ્યું જોઈ પિતાને સંતોષ વળ્યો. સુધ્યાણી દુઃખ્યા જોડે ગજનરમાં ગઈ અને બે ભાઈઓ ધરના બારણામાં ઉતાવળા ઉતાવળા પેદા. સુન્દરને સઉનો ધસારો લાગ્યો એટલે ઉતાવળા આંખે હાથ દેતી દેતી ખહાર આવી, વિધાયતુરના હાથમાં કુચી મુકી, અને ભય ઉપજવનાર સમાચાર કહી વીજળીની પેઠે પાછી ચાલી ગઈ. વિધાયતુર ભાઈને ડાક-તરને તેડવા મોકલી પોતે મેડીપર ગયો, અત્યંત શોકના પ્રથમ અનુભવથી ચમકવા લાગ્યો, શરીર ધ્રુજવા અને ત્હાડું થવા લાગ્યું, કંઈ ગદગદ થયો, ગાલ બેસી જતા હોય એમ અવસન્ન થયા, કપાળ સંકો-

આઈ જતું અનુભવ્યું, નાસિકામાં ઉણુ પવન ઉત્પન્ન થયો, જીભ સુકાઈ ગઈ, અને મગજમાં ગુંચવારો થયો. આંખ ભેજવાળી થઈ, શું કરવું તે સુઝ્યું નહીં. હિન્દુસંસારની રીતપ્રમાણે ગજર આગળ જઈ આ વખત પ્રિયાનું મુખ જોવાય—ખખર પુછાય—તે પણ મર્યાદાહીન થાય. અચિન્તી હાથમાની કુંચી ઉપર નજર પડી, કેમ મોકલી તેનો વિચાર થતાં કંઈ કંઈ તર્ક ઉત્તરરૂપે ઉઠ્યા, અંતે ગુણસુંદરીની પેટી ઉઘાડી, તો ઉપલા ખાનામાં જ પોતાને લખેલો એક પત્ર ! તે ઝડપથી લીધો અને વાંચ્યો.

“મહારા અતુર બહાલા ! આજ હું રસોઈ કરવા નાહુ છું પણ
 “મહારું શરીર કલ્હું નથી કરતું. મને લાગે છે કે આજ સાંજ સુ-
 “ધીમાં હતી ન હતી થઈશ. ધરકામને લીધે બે માસ થયાં દિવસે
 “તમારી સાથે વાત કરવાને પાકલાક સરખો મળ્યો નથી અને રા-
 “ત્રિયે તમે થાક્યા પાક્યા નિદ્રા શોધતા હો તે પ્રસંગે તમને મહારાં
 “ટાયલાં સંભળાવતાં મને કંપારી છુટતી હતી એટલે હું તમને સુવાજ
 “દેતી. આથી ઘણી ઘણી વાતો તમને ફહેવાની હતી તે મનમાંની
 “મનમાં જ રહી ગઈ છે ને કાગળમાં તે શું લખું ? લખવાની યે મહા-
 “રામાં આજ સત્તા નથી. હુંકામાં બે બોલ કહીશ.”

“ઓ મહારા બહાલા ! મહારી પાછળ તમારી શી બહેલે થશે ?
 “તમે મહારાઉપર આટલો બહાલ શું કરવા રાખ્યો કે તમને આટલું
 “દુઃખ થવા વારો આવ્યો ? અરેરે ! હું અભાગણી મરતી મરતી
 “યે તમને દુઃખ દેવા સરજેલી છું. હું ધારું છું કે હું ગર્ભસુદ્ધાં પાર
 “પડીશ. પણ જો છુટા છેડા થાય તો તે બાળકની હું ચિન્તા નથી
 “રાખતી. તમારા બહાલનો મને પુરો વિશ્વાસ છે અને હું ગઈ
 “એટલે મહારી નામનીશાનીમાં જ તો એટલું એસ્તો ! તેની સંભાળ
 “તમે રાખ્યાવિના કેમ રૂહેશો ? તમારું બહાલ બીજે ઠેકાણે ઢોળાશે
 “તોપણ, ઓ મહારા બહાલા, તમે ડાહ્યા છો, ગંભીર છો, નિષ્પક્ષપાતી
 “છો, જોઈ વિચારીને સઉ કરો એવા છો,—તમારા બહાલને બાદ કરું
 “તોપણ ઓ ઘણાકે ગુણના મહારા ભંડાર ! તમારા ગુણ ઈશ્વર અમર
 “રાખે અને તમારા બાળકની સંભાળ રાખશે એવી પુરી ખાતરી
 “રાખી હું નિશ્ચિન્તપણેથી જમની જળમાં લપટાઉં છું. મને એક
 “બીચારી સુંદરની ચિંતા છે—એ બીચારીનું પદલું પણ એનો ભાઈ
 “ખાઈ ગયો છે ને એને રોવાસરખું પણ ઠેકાણું નથી. એની સંભાળ
 “રાખજે—આપણા ઘરમાં સઉ સારાંજ છે તોપણ એની સંભાળ રા-

“ખજો—કારણ એનું કાંઈ નથી. મહારું ધરેણું એને આપી દેજો
 “એટલે મહારો છવ ગતે જશે. ને મહારી નામ નીશાની—જો આ-
 “બકે છવે તો—સુન્દરનેજ ઉછેરવા સોંપજો—બહાલા ! એટલું મહારું
 “કહ્યું કરજો.”

“ઓ મહારા બહાલા ! તમારી શી બહેલે થશે ? તમે મહારાપર
 “આટલો બહાલ શું કરવા રાખ્યો કે તમને આટલું દુઃખ થવા વારો
 “આવ્યો ? શું કરિયે કે એ દુઃખ તમને ન થાય ? મહારું એક કહ્યું
 “નહી કરો ? મહેં મહારી યશોદાને કહી મુક્યું છે ને એની કન્યા દશ
 “વર્ષની છે—મહારા કરતાં સારી નીવડશે—એનો સ્વીકાર મહારા પછી
 “નહી કરો ? એ મને તમારા મનમાંથી ખસેડશે ને સહની સંભાળ
 “રાખશે. ઓ મહારા બહાલા ! મને તમારી બહુ ચિંતા રહેછે—તમે
 “એટલું કરજો. જન્મથી કુમારા હોય તેની ચિંતા નહી, પણ મને-
 “હમાં રહેલું માછલું બીજે ઠેકાણે ન છવે !—ને બહાલા મને ભુલ્લી
 “જાણે ! આપણે જે જે આનંદ ભોગવ્યા છે તે સહ અભારે મહારી
 “આંખ આગળ તરી આવે છે—તમને પરણી મહારો જન્મારો સફળ
 “થયો—ઓ ઈશ્વર, આવતે અવતારે પણ મને પાછા મહારા બહાલા
 “ચતુર જ આપજો—પણ ઓ બહાલા ! તમે એ સહ ભુલ્લી જાણે !—
 “જાણે કાંઈ થયુંજ નથી એમ ! હા !—અરેરે ! પણ બહાલા ! શું
 “આપણે છુટાં પડીશું ! જેમ ઈશ્વરની ઇચ્છા.

“મહારા બહાલા ! બહાલ વિસરજો રે ! દુખ સહ દુખવજો !

“માયાની ભુલામણી રે એમાં ભમ્યું ભુલવજો !”

“લા. તમારી ગુણહીન ગુણિયસ.”

કપાળે હાથ ફેરવી વિધાયતુરે ઉંચું જોયું. મરણ પાસે જોનારી
 પ્રિય સ્ત્રીના પત્રથી તેના તદ્દયપર બહુ અસર થઈ અને અશ્રુપાત પણ
 થઈ જત. પરંતુ પત્રમાં લખેલી વીગત ઉપરથી અને તેમાં સ્તુરી
 આવતી નિર્બળતા ઉપરથી ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્યના વિચારમાં મન
 પડી ગયું અને તદ્દયે ધૈર્ય ધર્યું.

“મહારા જેવો કદાચ પુરુષ નહી હોય. બજાએ માસ થયાં ધરમાં
 “ને ધરમાં છતાં એની સાથે મને બોલવા વારો આવ્યો નથી એ
 “એને લાગે ખરું. હું આ મહારી જંજાળમાં લપટાયો અને એ એની
 “જંજાળમાં લપટાઈ. મને પણ અવકાશ નહી અને એને પણ અવ-
 “કાશ નહી. એને કામમાં ને ચિંતામાં પોતોટવી એ હેતુથી આ સહ
 “થવા દીધું—પણ હું જરાક હલ કરતાં વધારે ગયો ખરો. છેક આ-

“ટલે મુઠી આવવા દેવું જોઈતું ન હતું. કેવી ખહાદુર સ્ત્રી ! હજી તો
 “ઉગતી અવસ્થા છે એટલામાં મને ધરની બાબત નિશ્ચિત કરી દીધો !
 “પણ એના મનમાં નિર્બળતા આવી ગઈ છે—ના, ના, એ ધારે છે
 “એવી કંઈ ખહીક નથી. જો એ ગઈ તો મહારું કર્મ પુટશે—જો એ
 “મહારો ભાઈ હોય તો કારભાર કરે એવી સ્ત્રી છે. હું એનાથી ભા-
 “ગ્યશાળી છું—ઈશ્વર ! તું જો સારું હશે તે જ કરીશ. ત્વદય બળવાન
 “કેમ રાખવું તેની આજ મહારી પણ કસોટી છે. શું એનું ત્વદય !
 “મહારા ધરની—મહારી—એ કેવી ચિંતા રાખે છે ! ગુણિયલ ! મહારી
 “ગુણિયલ ! હું તારે સારું શું કરું ?—તું મહારે સારું કરે છે. એમાંનું
 “તારે સારું મહારાથી કંઈ બનતું નથી. હું કૃતદ્ધ છું. હે હરિ !”

ડાકતર અશરણશરણ બાપુની ગાડીનો ઘોષ સંભળાયો.

“ગુણિયલ ! રે ! ગુણિયલ !”

“ઓ રે મહારી ગુણિયલ ! રે ! ગુણિયલ !”

એવું વિચાર ને શોકમાં લીન થઈ ગાતાં ગાતાં ગાડીના ઘોષથી જાગી
 વિદ્યાચતુર ઉઠ્યો ને ઉઠતો ઉઠતો છાતી ઠોકી બોલ્યો : “બસ, આ પહેલું
 “તો એ કરીશ કે લોકલજ્જ છોડી ડાકતરની સાથે જઈ મહારી
 “ગુણિયલની પાસે જઈ ઉભો રહીશ ને ડાકતરને મદદ આપીશ. લાજ
 “મુકવી એ અત્યારે કર્તવ્ય છે તે કરીશ ને મહારી ગુણિયલ કરતાં
 “લાજને વધારે વહાલી નહીં કરું.”

ડાકતર ઉપર આવતો હતો તેને લેઈ સ્ત્રીમંડળ વચ્ચેવચ્ચ થઈ
 ચાલ્યો અને સ્ત્રીઓ જોતી ને જોતી રહી અને એ ગજર આગળ
 આવી ડાકતર સાથે ઉભો અને લાજ છોડી બોલ્યો : “કેમ, સું-
 દરભાભી, શી ખબર છે તે જરા ડાકતર સાહેબને કહો.” કમાતું
 માણસ તેને કોણ ઠપકો દે કે “અંહી સ્ત્રીઓનું જ કામ ને આમ લાજ
 ને મુકાય ?” ગાનચતુરે આ કામ કર્યું હત તો એનાપર વાદળ તુટી
 પડત. સહ વિદ્યાચતુરને અનુકૂળ થઈ ગયાં, ગુણસુંદરીપર દયા બતા-
 વવા મંડી ગયાં, અને સુંદરીગૌરી એનું માથું બોળામાં રાખી નીચું
 જોઈ હકીકત કહેવા માંડે છે એટલામાં તો ગુણસુંદરી બેભાન અવ-
 સ્થામાં બેઠી થઈ અને ઘેનવાળી દેખાતી અર્ધી મીચેલી આંખે પ-
 ણુ જાણે ભાન હોય અને જીવ કંઈ ઉંડાણમાં પડ્યો હોય ને ત્યાંથી
 બોલતી હોય તેમ ધીરે અને તણાતે સ્વરે ગાવા લાગી અને છાતીપર
 હાથ નાંખી ડાક અર્ધી નાંખી દઈ દયામણે મહેાએ ગાતાં ગાતાં શોક-
 રસની સીમા ઉત્પન્ન કરવા લાગી :

“ દયા ના દીસે રજ પણુ, જમ, તુજ આખમાં રે; ખીલામણું ઝાંખમાં રે
 “ ઉભો રહે પળવાર તું આજે! જોધ લેવા દે પ્રિયને નીરાંતે! (ધ્રુવ)
 “ મરણપ્રસંગે પણુ ના ખસતો કનકરેખ એ તો છે જડો જ્યમ દાંતમાં રે
 “ દયા નાં ૧

“ જરો હજી જોવા દે વહાલાને, જોયો છે પણુ મન ન ભરાયે,
 “ મીંચાતી મહારી આંખ મરણથી લેણ રહે એ કીકી જ્યમ મોંચો આંખમાં રે;
 “ દયા નાં ૨

“ ઉભો રહે, ઉભો રહે, જમ, તું! નથી આવવું મુજને ગમતું,
 “ વહાલ મુકી વહાલાતું આવું શી રીતે તું રાક્ષસ ટેરી સાથમાં રે? ૬૦ ૩
 “ હાર મુજ હેયાનો એ તો! નથી એ તહારી પેઠે નમ્હેરો;
 “ રોવા દે, રોવા દે મુને, રોધ લેવા દે જધને એની બાથમાં રે! ૬૦ ૪
 “ વહાલા! વહાલ વીસારો તમારું, જમ આ કલ્પું ન માને મહારું,
 “ તમને જપતી મરતી મરતી રેતી રેતી પણુ હસતી હું આ આશમાં કે
 “ પામીશ મહારો ચતુર અવર અવતારમાં ચે!

“ દયા હુરિ આંખમાં રે! દયા નાં ૫

ધીમી પડતી પડતી ગુણસુંદરિયે ગાધ રૂઢેતાં રૂઢેતાં આંખ ઉઘાડી
 અને ભાન આવ્યું હોય તેમ વિધાયતુર સામું તાકી જોધ રહી અને
 હાથ પાછળ કરી બોલી: “ સુન્દરભાભી! મને એશરમી ન ફેરેશો હોં!
 “ મરવા સુતું તેને વહાલામાં વહાલાને બે બોલ ફેરેવા જેટલી શરમ મુ-
 “ કવાનો ચે છેલ્લેલો અધિકાર નહીં? ” એમ કહી તે પાછી પથા-
 રીમાં પડી ગઈ અને સુન્દર વધારે હકીકત ફેરેવા લાગે છે એટલામાં લલ-
 યમાં કાંઈક આવેશ થઈ આવ્યો તે કાળે ન રૂઢેવાથી, “ આવું છું ”
 એટલું કહીને કહી, વિધાયતુર ઉતાવળથી દોડવા જેવું કરી પોતાની
 મેડીપર ચઢ્યો, પદંગમાં મારું મુકી અશ્રુપાત કરી, મ્હો ઘોતાં ઘોતાં
 ફરી ફરી અશ્રુપાત થતાં ફરી ફરી ઘોષ ઘોષ, નીચે જવાનું થોગ્ય ન
 ધારી, નિઃશ્વાસ મુકી, બેઠો, પોતાના ધૈર્યનું અભિમાન ઉતરી ગયું, અને
 અંતે બારીમાં ડાકું ફેરેવી નીચે કુમારી દરતી હતી તેને કહ્યું કે “ ક-
 કતર સાહેબને ફેરે કે પરવારે સારે ઉપર આવજો, હું બેઠો છું. ”
 કાકતરને આવતાં વાર થઈ તેટલો વખત વિચિત્ર વિચારોમાં ગાળ્યો.
 “ મહારાજના પ્રિયતમ મિત્ર યુદ્ધમાં મરી ગયા સારે શત્રુપર ધસ-
 “ વાની જરૂર હોવાથી મિત્રના શબઉપર પગ મુકી એમને દોડવું પડ્યું:
 “ એ તે ધૈર્ય—ક્યાં આ મહારી વિદલતા અને ક્યાં એ ધૈર્ય? ક્ષત્રિય

“તે ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ તે બ્રાહ્મણ ! પણ વ્યવહારનો કાર્યભાર અને
 “સ્નેહની દીનતા એકઠાં શોભતાં નથી એવું જરાશંકર મામા પણ કહે
 “છે તે પુરુષાર્થનું કાર્યગ્રાહી વચન છે. કર્તવ્ય કર્મમાં ધપવા શોક લ-
 “જવો એ એક પુરુષાર્થનો ધર્મ. ગુણિયલ ! એમાં પણ તું મહારાથી
 “ચૂડી ! અરેરે, ત્હેં પણ એક કષ્ટતપ જ તપ્યું. કેવું એનું કર્તવ્ય-
 “ભાન ? આટલું આટલું કામ કરવા છેલા કાળસુધી દૃઢ વ્યવસાય, ને
 “શોક ન થવા દેવા તે સઉ મહારાથી છાનું રાખવું, આટલો ઉઘોંગ,
 “અને આટલો સ્નેહ ! શું કહણ થવું અને વ્યવહારને મ્હોટો ગણી
 “આ સમયે ખિન્ન ન થવું—એ શું આટલા સ્નેહનો યોગ્ય બદલો ગ-
 “ણાય ? ક્ષત્રિયો ગમે તે કરે, પુરુષાર્થ ગમે તે હો, ધર્મ ગમે તે કહે—
 “પણ, ઓ મહારી ગુણિયલ, ત્હારે સારુ ધડીવાર હું બાયલો બની
 “અશ્રુપાત કરીશ !—મરતાં મરતાં પણ ત્હારે ત્હારો ચતુર !—“પામીશ
 “મ્હારો ચતુર અવર અવતારમાં રે !” —“દયાહરિ—આંખમાં રે !”
 “હરિની આંખમાં દયા છે જ !—ગુણિયલ, તું જીવવાની છે. હરિ
 “ત્હારાઉપર ને ત્હારા ચતુર ઉપર—એ ઉપર દયાળુ છે !” જે ધૈર્ય
 પુરુષાર્થના વિચારથી ન આવ્યું તે “હરિ દયાળુ” ના વિચારથી આવ્યું.
 તે ઉઠ્યો, આશા અને ઉત્સાહથી તેની આંખો ચળકવા લાગી, “પુ-
 રુષ થઈને રોવું શું ?” એ બુદ્ધિ સતેજ થઈ તેના દૃઢ્યમાં ઉત્કટ બળ
 મુકવા લાગી, અંતે એ હસ્યો, અને દાદર ઉપર ઉતરતાં ઉતરતાં આ-
 નંદગર્વથી મનમાં બોલ્યો : “મહારી ગુણિયલ, હરિની દયાનું મને ભાન
 “કરાવનારી પણ તું જ ! ત્હારી પ્રીતિને કારે મુકિયે તોપણ ત્હારા
 “ગુણકર્મની મનમાં આવૃત્તિ કરવાથી જ આમ આ અને આવતા
 “સંસારને તરાવે—કારભાર કરતાં શીખવે અને ઈશ્વરનો માર્ગ બતાવે
 “એવી તું છે. મધ્ધરાજે મંગળાચરણમાં ઉપદેશ એ ક્યોં કે કારભાર
 “કરવો હોય તેનામાં સ્ત્રીના પણ ગુણ હોવા જોઈએ. જો એ મર્મ-
 “વચન ખરું હોય તો મ્હારે તો નક્કી કારભારે ચૂડવું જોઈએ—
 “ગુણિયલ !” પક્ષપાતવિના પ્રીતિ નથી. ગાઢ પ્રીતિનો પ્રેર્યો ધૈર્યવાન
 પતિ પત્નીના ગુણ જપતો જપતો નીચે આવ્યો તો અક્ષતર અડ-
 કીમાં બેઠેલા.

કેટલાક લોક વૈદ્ય હકીમનો આદર કરી અક્ષતરનો તિરસ્કાર કરે
 છે અને કેટલાક એથી ઉલટું કરે છે અને અક્ષતરનો આદર કરે છે.
 જરાશંકર ને મધ્ધરાજ સરખા વયના હતા અને રાજા પાસે નર્મવચન

બોલવાનો અધિકાર ધરાવનાર જરાશંકર રોજ ટોળ કરતો કે “આમ
 “લોકો કરે તેમાં તેમનો દોષ નથી, કારણ કાશ્તરો અને વૈદો એક
 “બીજાનો તિરસ્કાર કરે એટલે લોક પણ તેમ કરવું શીખે! વૈદો હલકે
 “ત્યારે રોગીને થોડા પદ્ધતિમાં કામ કરનાર મળે—લોકોનો તો એ
 “હલકાડ વધારવામાં જ સ્વાર્થ!” મહારાજને મન એ સરખા હતા
 અને દરદ મટાડે તે ખરો એ ખુદ્દિ હતી. અકબર બાદશાહ ઘણા
 ધર્મવાળાને એકલા કરતો એ દાખલો આપી મહારાજ કાશ્તર, વૈદ,
 હકીમ, અને હજમ સહિતે એકલા કરતો, સહિતે ઉત્તેજન આપતો,
 અને એમ કહેતો કે એમની ચડસાચડસીમાં લોકોને સુખ થશે અને
 એમની સહિતી હોશિયારી વધશે. પણ એ ત્રણ રાજસ્થાનમાં એવા
 દાખલા બન્યા હતા કે પોતાની ઇંગ્રેજી વિદ્યાનો લાભ લેઈ એજન્સીમાં
 સત્તા મેળવી કાશ્તરોએ કારભારમાં માથું ઘાલ્યું હતું અને તે જોઈ
 મહારાજનો મીઠાજ નતાં બોલતો કે “એ કાશ્તર ઇંગ્રેજી ભણ્યો માટે
 કારભાર કરશે ત્યારે તો તેમનું જોઈ કાલ સહવારે હજમ ઇંગ્રેજી ભણશે
 તો તેનો ચે કેમ કારભારનો વારો નહી આવે?—એવા કાશ્તરો ને હ-
 જમો હોય તો તો રાજ્યનું ઉંધું વળે! પોતાનું કામ મુકી બધામાં
 “હમખી કુચ” કરનારા માણસો ન જોઈએ—ને આ દક્ષણી કાશ્તરો
 તો એવાજ—ને દક્ષણી વગર કોઈ કાશ્તર નહી! આપણે કાશ્તર વગર
 ચલવીશું.” વિદ્યાચતુરને સ્વાભાવિક રીતે ઇંગ્રેજી વૈદોઉપર પક્ષપાત
 હતો અને મહારાજને વાંધો ન પડે તે માર્ગ શોધી કહાડી બંગાળી
 બાપુ કાશ્તરને જગા આપવામાં સાવનભૂત વિદ્યાચતુર જ હતો. બાપુ
 કાશ્તરને બોલાવવાનો વિચાર એને મુઝ્યો તે મહારાજને ઘણાં કારણથી
 ગમી ગયું. બાપુ વિદ્વાન અને પ્રવીણ હતો, પ્રમાણમાં થોડા પગારમાં
 આવ્યો હતો, દૂર છેટેથી સગાંબહાલાં ઘણું ખર્ચ આવે નહી એટલે
 એના પોતાના જ પેટનો રાજ્યમાં સ્વાર્થ, મુંબાઈ સરકારમાં માથું ઘા-
 લવાનો એને લાગ નહી, બોલવે વાધ પણ અંદરથી ગાય, ઇત્યાદિ
 અનેક કારણોને લીધે બાપુને મહારાજે પસંદ કર્યો અને બાપુ આજી-
 વાનો વિચાર શોધનારને જશ આવ્યો. વિદ્યાચતુર પોતાને નોકરી અ-
 પાવનાર હતો તે જાણી તેમજ એને કેળવાયલો સમજી બાપુ એની
 સાથે મિત્રતા રાખતો. વિદ્યાચતુર ગબ્બર આગળથી ગયો તેનું કારણ
 તે સમજી ગયો હતો પણ ગુણમંદરી વાસ્તે પોતાને નીચે રૂહેવા વધારે
 જરૂર હતી તથા વિદ્યાચતુર એકલો પડવાથી ઉભરા કહાડી શાંત પડી
 પાછો આવશે જાણી બાપુ નીચે જ ખડકીમાં બેઠો.

સહ બેઠાં છે એટલામાં દુઃખખા ધીમે ધીમે આવી અને ગુણ-
સુંદરીને પુત્રીનો પ્રસવ થયાના સમાચાર કહ્યા. બહુ વધામણીની વાત
ન ગણાઈ તે છતાં આર્યલોકનો સ્વાભાવિક સંતોષ સહમાં જણાયો,
“આલો, લક્ષ્મી પધાર્યો” કહી સહએ સંતોષ વાળ્યો અને પૃથ્વીપર
નવા આવેલા બાળકને સત્કાર આપ્યો. માનવતુરે બાળકની માના
સમાચાર પુછ્યા અને તેનું આરોગ્ય જાણી સર્વ આનંદ પામ્યાં. ડાક્ટર
કેટલીક સૂચના આપી ઘેર ગયો અને તે બારણા બહાર નીકળતા
સુધી વિદાયતુર તેની સાથે સંતોષભરે છાનોમાનો વાતો કરતો કરતો
ગયો, અને ડાક્ટરને વીદાય કરી પાછો પોતાની મેડીપર ગયો.

ગુણસુંદરી સુવાવડમાં સ્વાભાવિક રીતે ખાટલાવશ રહી. સહએ
પોતપોતાનું કામ તે વખતમાં ઉપાડી લીધું અને બેચાર દિવસ તો કામ
સારી રીતે ચાલ્યું પણ ધીમે ધીમે ગૃહયંત્રનાં સર્વ ચક્ર શિથિલ પડ્યાં
અને એ યંત્રની સંભાળ રાખનારીની ખોટ અને કીમ્મત જણાવા લાગી.
પ્રથમ તો ઘરનાં સર્વ માણસને પોતપોતાની બાબતમાં જરી જરી અગવડ
લાગવા માંડી. માનવતુરની સરભરા ઓછી થઈ, કારણ સરભરા કરનારને
બીજાં કામમાં ગુંથાવું પડ્યું; એટલુંજ નહીં પણ એ સરભરાપર દેખરેખ
રાખનારી સુવાવડમાં પડી અને તેની ચતુરાઈ, ધીરજ, મહોની મીઠાશ
અને અંતરનું બહાદુ, વગેરે દેખાડનાર કોઈ રહ્યું નહીં અને ડોસો અકળાવા
લાગ્યો. ઘરનાં કામમાં વાદ થવા લાગ્યો અને સુવાવડીની પણ સંભાળ
એવીજ રહેતી. ધર્મલક્ષ્મીથી હેરોફેરો થતો નહીં અને જરી જરી હેરોફેરો
ગુણસુંદરી સારુ કરતી, પરંતુ પોતાની દેવસેવામાં હરકત પડવાથી એ
હેરોફેરો કોઈ વખત થતો નહીં; અને સહનું કામ તે કોઈનું નહીં
એમ થતાં સુવાવડીને ખાવાપીવાનું પણ મોડું બેહુનું થતું એટલું જ
નહીં, પણ તેના બાળકની પણ સંભાળ લેવાતી નહીં. એક પ્રસંગ
એવો બન્યો કે માનવતુરનું ઔષધ બપોર થતા સુધી કોઈએ તૈયાર કર્યું
નહીં, જમવાની વખત તો થાય શાની, અને ડોસો આકળો થઈને લા-
કડી લેઈ છાનોમાનો ઘરમાં સર્વ શું કરેછે તે જોવા ફરવા લાગ્યો. પ્ર-
થમ તો વિદાયતુરની મેડીએ ચુલ્હો. વિદાયતુર પોતે બહારથી આ-
વેલો પણ ભુખ લાગવાથી પલંગમાં સુઈ રહ્યો હતો અને ઉઠી ગયો
હતો. તેના પલંગપર માકળની હાર હતી, ચાદર મેલી થઈ ગઈ હતી,
અને મેડીમાં વાસીદાનો કચરો એકઠો થયેલો. સહને ગાળો દેતો દેતો
ડોસો નીચે ઉતર્યો અને રસોડે ગયો તો દુઃખખા રસોઈ કરવા નહાઈ
હતી અને સહ તૈયાર જેવું હતું પણ શાક સમાર્યા વિના પડી રહેલું અને

સામું જોઈ દુઃખખા પણુ એસી રહેલી. ડોસો વધારે ક્રોધમાં આવી
 ત્યાંથી ચાલ્યો અને પરસાળ ભણી ગયો તો ત્યાંની મેડીમાંથી ગાન-
 ચતુરનું ગાયન સંભળાયું અને નીચે ચંડીકા હોંચકાપર સુતી હતી તેની સાથે
 હાથમાં સાવરણી લેઈ ચંચળ વાતો કરતી હતી તે એમાંથી કોઈએ વા-
 તના રસમાં ડોસાને દીઠો નહી. ગજ્જર ભણી જાયછે તો સુન્દર ખી-
 ચારી એકલી ઘડીમાં સુવાવડીનું ઔપધ તૈયાર કરે અને ઘડીકમાં ઘો-
 ડિયામાંના બાળકની સંભાળ રાખે, અને ગુણસુંદરી ખાટલામાં સુતી
 સુતી ભુખે પેટ ડાખતી સુન્દરને સૂચના આપે. ક્રોધ હતો તેમાં દયા
 ઉમેરી ડોસો પરસાળ બહાર નીકળ્યો તો અગાશીમાં છોકરાં ધમ્મામુકુટી
 કરે, ધરનું બારણું ઉઘાડું તેમાં આવી શેરીનું કુતરું જીભ ફૂલાડી હાં-
 ફતું હાંફતું ઉભેલું, અને બારણે સામે કુવો હતો ત્યાં પાણી ભરવા ગયલો
 ચાકર કોઈની સાથે ગપાટા મારે. ડોસો, કુતરાને હાંકી, બારણું વાસી,
 ધર્મશક્તીની ચોરડી ભણી ગયો. ડોસી દેવસવામાં હતાં. દહાડો ધણું
 નહ્યો હતો તેથી દેવના દીવામાંથી ધી અને વાટ એ થઈ રહ્યાં હતાં,
 દીવો ઘેર ગયો હતો, અને દહેરાસર પરના પાટિયાપર ડોસી રૂ, ધી,
 અને દીવાશળી શોધતાં હતાં અને ડોસો બારણામાં ઉભો હતો તેના
 ભણી એની પુઠ હતી. સઉની રીસ ડોસાએ ડોસી ઉપર ફૂલાડી. જોલ્યા
 ચાલ્યા વિના વગરનહાયલા ડોસાએ દહેરાસરના પાલખાને અડકી બધા
 દેવ ઉપાડી લીધા અને પોતાનો ધસારો માલમ ન પડે એવી રીતે
 નીકળી જઈ ઘરના ટાંકા આગળ જઈ તેમાં દેવને પધરાવવા વિચાર
 કર્યો. પણ કાંઈક વધારે શાંત વિચાર થવાથી તેમાં ન નાંખતાં પાણી
 પીવાની ગોળીમાં બધા દેવને નાંખી દેઈ છાનોમાનો પોતાને ઠેકાણે જઈ
 મુઠ ગયો અને શું તાલ થાયછે તે જોવા લાગ્યો.

ડોસાડોસીના સ્વભાવમાં ઘણીક જાતનો ફેર હતો. છતાં તેમનો
 સંસાર નિર્માલ્ય ન હતો. ડોસો ન્હાનપણમાંથી બુદ્ધિવાળો હતો; અને
 કાંઈ પણ કામમાં પડે તે તેને આવડી જતું; એટલુંજ નહી, પણ તેની
 સાથે જે કામ હાથમાં લે તે ત્વરાથી આટોપવાપર તેની દૃષ્ટિ રહેતી
 અને તે કરી દે તે શીવાય તેને જંપ વળે નહી. કામ કરવા એસે તે
 પ્રસંગે ગમે તે હરકત આવે તેને દૂર કરતાં કદી આવડે ખાતો નહી;
 પછી તે હરકત કોઈના સ્વભાવની હો કે પોતાના સ્વભાવની હો, દેવી
 હો કે માણસની હો, ધર્મની હો કે નીતિની હો, સ્વાર્થની હો કે પર-
 માર્થની હો—ડોસાને મન તો એટલી જ વાત કે તે હરકત દૂર કરી
 ધારેલો અર્થ સિદ્ધ કરવો. માણસના સ્વભાવની હરકત આવે અ

તે માણસ પારકું હોય તો તેને સમજાવી, ફાસલાવી, ઉંધું ચતું સમ-
જાવી, તે જરૂર પડે તો આશ ને ફાવે તો ત્રાસ આપી, તેના સ્વભા-
વને પોતાને વશ કેમ કરી દેવો તેનો અભ્યાસ માનચતુરે ન્હાનપણ-
માંથી કર્યો હતો. તે માણસ પોતાનું હોય તો સીરનેરીથી કામ કરા-
વતો. પોતાના સ્વભાવની હરકત દૂર કરવાની હોય તો, અને ધારેલું કામ
કરવા જતાં ખરેખરી ન જ ગમે એવી વસ્તુ કરવી પડે તો, તેમ કરતાં
જરી પણ અચકાતો નહી, અને મહાવત હાથીના કુંભસ્થળપર અંકુશ
વાપરે તેમ પોતાના મર્મસ્થળમાં પેશી તેને પ્રસંગવશ કરી નાંખે એવી
અર્થાનુસારી બુદ્ધિ રચી દેતો અને અણુગમતી વાત કરવી પડે તે
અણુગમાના બદલામાં ધારેલો અર્થ ઝટ પાર પાડવામાં પુરુષાર્થ અને યશ
માનતો. એ કાંઈ જાતે નાસ્તિક અથવા અનીતિને રસ્તે ચઢેલો ન
હતો અને કામમાં હરકત ન થાય ત્યાં સુધી ધર્મ અને નીતિ ઉભય સા-
ચવતો, પણ પોતે આવો દૃઢ અને બળવાન સ્વભાવનો માણસ હોવાથી
પ્રસંગ પડ્યે એ કશાને ગાંઠતો નહી એમાં કાંઈ નવાઈ ન હતી. ધર્મ-
ઉપર અત્યંત આસ્થાવાળી અને વૃદ્ધાચાર તથા લોકાચારના હવાપાણીમાં
જન્મથી વસવા પામેલી ધર્મલક્ષ્મી ઉઠે ત્યાંથી સુતા સુધી ડગલે ડગલે
ધર્મના નિયમ જાળવતી અને ધર્માચારના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરતાં શા-
સ્ત્રિયોને પ્રવીણતા વાપરવી પડે તેટલીજ પ્રવીણતા અને શ્રમ લોકા-
ચારનો નિર્ણય કરવામાં વાપરતી. ગામની અને જ્ઞાતિની સ્ત્રિયો લોકા-
ચારના પ્રશ્ન લેઈ ધર્મલક્ષ્મીપાસે આવતી; તેમને ઉત્તર દેતી વખત ડોશી
જુના કાળનાં કંઈ કંઈ દૃષ્ટાંત ફૂલાડતી, કંઈ કંઈ પાનાં જીભઉપર ઉથ-
લાવતી, કંઈ કંઈ નિયમ શોધી ફૂલાડતી, અને સામાના મનમાં બેસી
જાય એવા કંઈ કંઈ માર્ગ દેખાડી આપતી હતી. માનચતુર આ સઉ
જોઈ ખુશી થતો, નવા નવા પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં અને ડોશીની ચતુરાઈ
કસી જોવામાં ગમ્મત માનતો, અને “ઐરક શાસ્ત્ર” ની શાસ્ત્રિણીની
નાતમાં પ્રતિષ્ઠા જોઈ જરીક ગર્વ પામતો. નાતમાં કંઈ પ્રશ્ન ઉઠે એટલે
સઉ કોઈ એમ કહેતું કે “જાવ, ધર્મલક્ષ્મી એનો માર્ગ બતાવશે.”
આવી સ્ત્રીના જોમ હદ કરતાં વધારે થાય, ન્હાની ન્હાની બાબતમાં
અંટીવાળે આવે, અને મોટી બાબતોમાં પણ પ્રસંગે પત્થરની ભીંત
ફાંસતાવચ્ચે ચણી લીધી હોય તેમ આડે આવીને ઉભા રહે એ સ્વાભા-
વિક હતું. આ સ્વભાવથી હરકત ન થાય ત્યાં સુધી તો માનચતુરને
ગમતું, પણ હરકત થાય ત્યારે એ હરકત દૂર કરવા તત્પર થતો. ધણું
ખરું મશકેરીઓ કરી કરી, કેટલીક વખત આજ્ઞા કરી, કેટલીક વખત

સમજાવી, કેટલીક વખત સ્વામી નાખુશ થશે એમ જાતેજ સમજીને સ્ત્રી ચાલે એવી વગરખોલ્યે યુક્તિયો કરી, કોઈ વખત તો મીઠાજ ખોઈ વિવાહનું વર્ષા કરી મુકી, અને એવી અનેક પણ ગમે તે રીતથી માનવતુર ધર્મલક્ષ્મી ભણીની સર્વ હરકતો અંખેરી નાંખતો. શુભસુંદરીની સુવાવડમાં પોતાના ઘરમાં જે જ્યાં ને તે ત્યાં થયું જોયું. ધર્મલક્ષ્મી વગર રથનું ચક્ર હવે ચાલે એમ નથી અને એ તો પોતાના જ ખટકર્મમાં પડેલી તેથી કાંઈ જલદ ઉપાય વગર એને ભાન નહી આવે એવું ધારી ડોશીના દેવને ગોળીના પાણીમાં ઝખકોળી પોતાની ઓરડીમાં સુતેલો ડોસો, જામગરી સળગાવી બંધુકનું નીશાન ખરોખર વાગે છે કે નહી તે જોતો હોય તેમ, નીરાંતે પડેલો દેખાતો છતાં અત્યંત આતુરતાથી શું થાયછે તેની વાટ જોવા લાગ્યો, જોતો જોતો નીચલો ઓઠ દાંત તળે ચુસવા લાગ્યો, અને આંખો ચગાવી મુઠે તાલ દેવા લાગ્યો.

ડોશીને દીવાશળી જડી અને તેણે દીવો પ્રકટાવ્યો અને પાલખાપાસે દીવો મુકે છે તો દેવ ન મળે. ડોશીના દીલમાં ત્રાસ પડ્યો અને ચમકી પાલખાની તળે તથા ચારે પાસે શોધવા લાગ્યાં. ભક્તિવાળી ડોશીને સમજણ ન પડી કે આ શો ચમત્કાર થયો. ડોશી દેવસેવાની ઓરડી ખુલાર આવ્યાં પણ ત્યાં કોઈ હતું નહી. “ખારણું ઉઘાડી અંદર” આવી દેવને કોઈ છાતુંમાતું ચોરી તો નહી ગયું હોય? મહારું ધ્યાન “ખીછ પાસ હતું”—આ વિચાર થતાં વધારે ડ્રાળ પડી અને ખારણું ઉઘાડે તો ડોસાએ ફેલાડી મુકેલો કુતરો ઉભેલો અને કુવે ચાકર ગપાટા મારે. “કોઈ ઘરભણી આવ્યું હતું?” એમ ચાકરને પુછ્યું અને ધમકાવી તેને ઘરમાં બોલાવ્યો. ઘરમાં પાછાં ફરી અડળાઈ ખુમ પાડી: “ચંચળ! ચંચળ! આ જોને મહારા દેવ ક્યાં ગયા?” ખુમ સાંભળી હાથમાં સાવરણી ઝાલી ચંચળ આવી, તેની પાછળ ચંડિકા, તેની પાછળ સુંદર, ખીછ પાસથી દુઃખખા, અને ઘરનાં છોકરાં સહ આવી ચોકમાં ભરાઈ ગયાં. પુછાપુછ અને રહોર ખકોર થઈ રહ્યો. એક પાસથી ગાવાનું બંધ કરી ગાનચતુર આવ્યો અને ખીછ પાસથી વિધાચતુર સદાજો જાગી દાદરપરથી ઉતર્યો. દેવ ક્યાં ગયા તે વીશે ઉપરાઉપરી પ્રશ્નો અને ઉત્તર થવા લાગ્યાં અને સૂચનાઓ તથા શોધાશોધ થઈ રહી. દુઃખખા ફેડે કોઈ છોકરાં દેવને રમવા લેઈ ગયાં હશે. ચંચળ અને ગાનચતુરને એમ વિચાર થયો કે ઉંદર તાણી ગયા હશે, વિધાચતુર ફેડે “પાલખામાંથી ગરબડી ગયા હશે—આશપાશ ફરી શોધો.”

છેવટે ડોસો આંખો ચોળતો ચોળતો લાકડીપર ટેકી ખહાર આવ્યો અને ગુસ્સે થઈ બોલ્યો: “આ શું તોફાન માંડ્યું છે? ધરમાં ન કોઈને “ખાવાની ચિંતા ને ન કોઈને ખવરાવવાની ચિંતા. એક વાગી ગયો “સાંસુધી જાણે ધરમાં બધું જ ન હોય તેમ નથી કોઈ પુછતું, કે “ખાવાની કેટલી વાર છે અને નથી કોઈ ફેરવતું કે જમવા ઉઠો!” વિધાયતુર કહે “પિતાજી, માતુ:શ્રીને દેવ નથી જડતા તેની આ “ભાંજગડ છે. અચિન્ત્યા પાલખામાંથી ક્યાં ગયા તે જણાતું નથી.”

માનયતુર—દેવ એના જડવાના હશે તો જડશે ને નહી જડવાના હોય તો નહી જડે. પણ આ બધા જીવતા પરમાત્માનાં પેટની ચિંતાશીકર હોય કે ન હોય? એવી ચિંતા ન રાખે તેનાપર તો દેવ ન કોપતા હોય તો કોપે અને દુહરાસર વાસેલું હોય તેમાંથી અદૃશ્ય થાય તો ઉઘાડા પાલખાનું શું પુછવું? ચાલ, દુઃખખા, અમને જમાડ તરત. એને તો દેવ જડશે સાંસુધી લાંઘણો કરવી પડશે.

ડોશીને એક દુઃખમાં ખીજી દુઃખ આ વચન સાંભળવાનું આવ્યું. કઠોર તીક્ષ્ણ વચન અને તેમાં પણ ઇષ્ટદેવને તિરસ્કાર: આ સાંભળી ચારપાસ અને પોપચે કરચલિયો વાળી આંખોમાં ધર્મલક્ષ્મીને આંસું ભરાયાં, અને કાન ઉપર હાથ દેતી દેતી, બોલી, “અરેરે, આવાં ના- “સ્તિક વચન ન બોલતા હો તો શું થાય? સતજીગમાં દેવની સેવા કર્યાનું “ફળ છે તેથી વધારે ફળ કળજીગમાં દેવસેવા કરાવ્યાનું છે. આ “અવતાર આટલું આટલું દુઃખ તમે ખમો છો અને હું ખમું છું ને “આવતે અવતારે પણ ખમવું છે? આપણે તો એક ખીજનાં પુ- “ણ્યપાપનાં ભાગિયાં છીએ. તમારાથી થતું નથી ને મહારે હાથે થવા “દેતા નથી! બળ્યું આ પેટ ને બળ્યા આ ઘોળા વાળ! પેટે દેવની “નિન્દા કરાવીને ઘોળા વાળે પણ દેવનું સ્મરણ ન કરાવ્યું. દેવસેવાનું “પુણ્ય હશે તો આ છોકરાં પણ સારાં ઉઠશે. કંઈ તો વિચાર કરો. “દુઃખખા! ચંચળ! ચંડીવહુ! આ તમારા પાપને લીધે મહારે આ “વચન સાંભળવાં પડ્યાં! નહાની વહુ ધરમાં હરતી ફરતી હોય તો “મહારે આ વખત ન આવે!—તમે મહીનો માસ પણ ધરની સંભાળ “ન રાખી શક્યાં—ચંચળ! દેવ ક્યાં ગયા તે હું સમજી છું; તહારા “બાપનો સ્વભાવ તને ખબર છે. જા. એમને અને સઉને જમાડ, “મહારે તો દેવ જડે સાંસુધી જમવું નથી.” આંખે આંસુ ન માય એમ રોતાં રોતાં ડોશી દેવના પાલખા આગળ બેસી રોયાં અને આખરે પાલખા આગળ નાકલીટિયો તાણી દેવને કાલાવાલા કરવા લાગ્યાં:

“ મહારાજ, ક્ષમા કરો—એમના ક્યાં સામું જોશો નહી—એમનું પાપ
 “ મને આવજો ને મહારું પુણ્ય એમને જાણે ! પણ ક્ષમા કરો ! ”

ધરમાંનું સર્વ મંડળ ભરાયું હતું તેમાં સહની સાથે લહડતો લહ-
 ડતો ડોસો સહને ધમકાવવા લાગ્યો. દુઃખખા સામે આંખો ફહાડવા
 લાગ્યો, ગંધણ સામે ઓહ કરડવા લાગ્યો, ચંડીકા સામે દાંત પીસવા
 લાગ્યો, ગાનચતુર સામે ચાળા કરવા લાગ્યો, ચાકર સામે દૂરથી હાથ
 ઉગામવા લાગ્યો; વિધાયતુર ઉપર પક્ષપાત દેખાય નહી માટે તેની
 પુક કરી તેને ન દેખતો હોય તેમ ઉભો, સુન્દરગૌરીના સામું જોયું
 નહી; અને ધરની અવ્યવસ્થા જાખત પોતે જોટલું સુતાં સુતાં જોયાં
 કર્યું હતું અને જોટલા જોટલા જોનાં અપલક્ષણ હતાં તે તે તેમને સ-
 હને ધમકાવી ધમકાવી કહી ખતલાવ્યાં અને ગાળો ઉપર ગાળો દીધી.
 આખરે સુન્દરગૌરીને ગુણસુંદરીની તપાસ રાખવા ગંતરમાં મોકલી
 દીધી અને ચંડીકાને તથા પોતાની બે દીકરિયોને લાકડી ઉગામી ધર-
 ખહાર ફહાડી મુકી સાંકળ દેઈ, ગાનચતુરને હુકમ કર્યો કે “ આપણે
 “ સહને સાર જમવાનું તૈયાર કર—રાંડોને તો આમ જ ઘટે. ” વિ-
 ધાયતુર નહાનપણમાંથી પરદેશ રહેલો એટલે પિતાનું આવું ઉગ્ર સ્વરૂપ
 જોવાનો વારો તેને આજ જ આવ્યો, અને આશ્ચર્યથી આભો ખની,
 હડપચીએ હાથ દેઈ, શું કરવું કે ફહોવું તે ન સુઝવાથી દિહમૂઢ જોવો
 ખની પોતે ઉભો હતો ત્યાં ને ત્યાં જ ઉભો રહ્યો. ખહાર લોકો ભરાઈ
 ગયા અને ખારણાં હચહચાવી મુક્યાં. નાટક વધી ગયું જોઈ, ડોસો
 હાથમાં નથી એવું સમજી, આખરે ડોશી દેવમંદિર છોડી પાછાં ખહાર
 આવ્યાં. આંસુ લોહી નાંખ્યાં. મહાદેવના ગુણ તપોધન જાણે તેમ ડો-
 સાનો સ્વભાવ વર્તી જનારી ડોશીને પોતાનો સ્વભાવ બદલવો પડ્યો.
 ધર્મ અને આચાર ઉભયને ઠેકાણે વ્યવહારને આગળ કરવામાં આગ્રહ
 ધરનારો પતિનો સ્વભાવ છે અને એ સ્વભાવ સમુદ્રના મોજપેઠે અ-
 ચારે ઉછાળા મારી રહ્યો છે, તેના સામા થવા કરતાં તેને વશ થવાથી
 તેના હેતુરાનું જળ ઓછું લાગશે એ ભાન ડોશીને આવ્યું. એ ભાન
 આવવાની સાથે ડોશીની સ્વાભાવિક શુદ્ધિ સ્વચ્છ ખની, ડોસાના વચ-
 નમાં સત્ય હતું તે સમજાયું, ધરની અવ્યવસ્થા દૃષ્ટિ આગળ તરવા
 લાગી, તેનો ઉપાય પોતાના જ હાથમાં આવે એવો હતો તેને લીધો, લ-
 દ્યને શાંત કર્યું, મુખ ગંભીર કર્યું, કુટુંબનું હિત જાળવવું એ પણ એક
 ધર્મ છે એવો વિચાર થયો, એ ધર્મ સાચવવાથી ઘણા જીવને મુખ
 થાય છે એ દેખાયું, ઘણા જીવનું કલ્યાણ થાય એવા ધર્મને સર્વ ધર્મથી

મોટા કેમ ન ગણવો એવો પ્રશ્ન મનમાં ઉભો થયો, સર્વ સૃષ્ટિ જેને
 બહાલી છે અને સહ સૃષ્ટિના સુખનો ભરનાર વિશ્વભર તેને એજ
 ધર્મ સહથી બહાલો હોવો જોઈએ એવી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ, શ્રદ્ધા થતાં
 તે ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થઈ, અને એ ધર્મની ઉત્સાહી ડોસી દેવનું દુઃખ
 ભુલી પતિદેવ ભણી ચાલી; ધરની અવ્યવસ્થા, પતિનાં વચન, ધરખંડાર
 જામી જતો ફજેતીનો ખેલ, અને કુટુંબનાં સર્વ મંડળનું દુઃખ—આ
 સર્વ સરોવરમાંથી નીકળતી કુટુંબવત્સલતાના પવિત્ર પ્રવાહમાં ડોશીની
 ખુદ્ધિ નહાવા લાગી, અને નદી સમુદ્રપાસે જતાં પોતાનો પટ વધારે વધારે
 પહોળો કરે તેમ પતિની પાસે જતી જતી અને પતિની ઇચ્છા
 જાણી વળતી વળતી ડોશી પોતાના અંતઃતકરણને વધારે વધારે ઉદાર
 કરવા લાગી. તેનામાં થયેલો ફેરફાર તેને આવતી જોતાંજ તેનો પતિ
 સમજી ગયો. ડોસાના મનનો અર્થ મનમાં સિદ્ધ થયો જણાયો.

ડોશી નહાનપણથી ધર્મસંસ્કારનું બન્ધન પામી હતી. પુરુષો કરતાં
 સ્ત્રી જાતિમાં કેટલાક ગુણ વધારે વિકાસ પામે છે, અને પુરુષો કરતાં
 તેમની ખુદ્ધિ—તેમનાં શરીર પેઠે—બહુલી પડવ થાય છે, તેનું ધર્મલક્ષ્મી
 એક દૃષ્ટાંત હતું. છેક નહાનપણમાંથી તેના તદ્દય ઉપર જે જે સંસ્કાર
 પડતા તે તરત એ શ્રદ્ધા લેતી. એના બાપ ધર્મીય હતા અને તેના
 ઘરમાંથી ધર્મના સંસ્કાર ધર્મલક્ષ્મીપર કુમળી વયમાંથીજ વજ્રરૂપે થયા
 હતા. એનું દશેક વર્ષનું વય હતું ત્યારે તો શરીરની સર્વ કન્યાઓમાં
 ધર્મલક્ષ્મી જેવું બીજું કોઈ ધર્મિય ગણાતું ન હતું. એનામાં સારી ખુદ્ધિ
 છતાં આ ધર્મસંસ્કાર જડ થાત અને એ છેક ધર્મીય બનત તો તેના
 ઘરપ્રમાણે કોઈ નવાઈ ન હતી. પણ માન્યતુરના ઘરમાં ગયા પછી
 એને, માન્યતુરને દેશપરદેશ નોકરીમાં આથડવું પડતું, તેની સાથે ફરવાનું
 થતું અને પરદેશમાં ધર્મલક્ષ્મીના સંસ્કાર સાચવવા કઠણ હતા. તેમાં વળી
 માન્યતુરનો સ્વભાવ ઉચ્ચ હતો એટલે ગૃહિણીને વખત જોઈ ગીત ગાવાં
 પડતાં હતાં. આ પતિનો સ્વભાવ વેઠવો એ તરવારની ધાર ઉપર ચાલવા
 જેવું હતું, અને કન્યાવયમાંથી જ ઈશ્વરે સૂક્ષ્મ ખુદ્ધિ આપી ન હતી તો ધર્મ-
 લક્ષ્મીનો પતિસાથે એક રાગ થાતજ નહી. લોક એવું કહેતા કે “આવા
 “માન્યતુરનો મીઠાજ ધર્મલક્ષ્મી જ જાળવે—બીજી હોય તો એના
 “ઘરમાં પળવાર પણ ટકવા ન પામે.” ધર્મિય છતાં ધર્મીય ન
 બની, દુર્વાસા જેવા પતિના ઘરમાં વૃદ્ધાવસ્થાપર્યંત રહી શકી, અશ્વિ
 જેવા પતિની પ્રીતિ મેળવી છેવટ સુધી સાચવી શકી અને તેના ઉપર
 પોતે પ્રીતિ રાખી શકી, અને વળી તે સર્વ સાથે પોતાના ધર્મસંસ્કાર

છેવટ સુધી જાળવી રહી; આ સર્વ અદ્ભુત પરિણામ ધર્મલક્ષ્મીની શુદ્ધ વત્સલતા, પૃથ્વી જેવી ક્ષમા, વિષ્ણુ જેવી શાન્તિ, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ, અને ઉંચી કુક્ષીનતા: તે સર્વતું દુર્લભ ફળ હતું. એ સર્વ ગુણોનો આ પ્રસંગે આવિર્ભાવ થતો વિધાયતુરે આજ પ્રથમ જ જોયો અને એ જોતાં જોતાં આ ગુણુવાળી સ્ત્રી પોતાને મળી છે એ વિચારથી એતું તદ્દય ગર્વવડે ધ્રુલવા લાગ્યું.

ડાસો ક્રોધથી રાતો થયો હતો અને તેનાં અવયવ માત્ર કંપતાં હતાં. તેની આંખમાં લોહી તરી આવ્યું અને કપાળે બ્રુકુટિ ચ્હડી આવી,—જાણે નરસિંહાવતાર પ્રકટ થયો. દેવને થયેલા અપમાનથી ડા-શીને તીવ્ર વેદના થતી હતી એટલે બળાત્કાર કરતાં પણ તેના મુખ-પર સ્મિત તો ન ફરકી શક્યું, પણ એ પોતાની વેદના ઢાંકી શકી અને પતિનો ક્રોધ શમાવવા ચાલી. તેતું શરીર વૃદ્ધ પણ બાંધી દડી જેવું હતું. ધીમાં પણ સ્થિર પગલાં ભરી, ગંભીર આકાર ધરી, તે પતિ પાસે આવી. તેતું વૃદ્ધ તદ્દય ધડકતું દેખાતું હતું, દાંતના આધાર વગરના ગાલ અંતર્ના વિકારથી ભરાવા લાગ્યા દેખાયા, જુવાનીના તેજ વિનાની પણ બુદ્ધિની તીવ્રતાએ અંદરથી ચળકતી આંખ ઉપર પા-ણીતું પડ બંધાયું, અને નિષ્કલંક ઘોળા કેશ નીચે કેશ જેવીજ વાંકી ચુકી કરચલિયો ભરેલા ગોરા કપાળ ઉપર પરસેવો વળ્યો તેણે સૌ-ભાગ્યચિન્હતું કુંકુમ ભીતું કરવા માંડ્યું.

“હા, હું તમારો ભાવાર્થ સમજી. હું શું કરું? મહારો સ્વભાવ
“છે તે દેવસેવામાં ચિત્ત પરોવાય છે ત્યારે ધરસેવાપર રૂઢેતું નથી.
“મહારો વાંક હું કમુલ કરુંછું. પણ આટલો બધો કોપ ન થટે—
“ત્રણ જણિયોને મહાર ફહાડી તે ઘેડફજેતી થાય છે ને લોક બારણું
“ભરાયા છે.”

ડાશી ધીમે ધીમે ચાલી અને બારણાં ઉઘાડી ત્રણેને ધરમાં બો-લાવી લીધી, ડાસો દાર ભણી જોઈ રહ્યો, ગયો, અને લોકને ધમકાવી ફહાડી, બારણાં બંધ કરી, પાછો આવ્યો.

“જા ! દેવને પાણીની ગોળીમાંથી ફહાડી લે ! આજ તો ગોળી-
“માં નાંખ્યા, પણ હવે ભુખે મારીશ તો કુવામાં નાંખીશ.” ડાસો
વિકરાળ અને રાતીચોળ આંખો કરી બોલ્યો. એના ક્રોધને શમતાં
શમતાં કલાક લાગતો હતો. ડાસી બીચારી પાણી ભરેલી ગોળીમાં
હાથ ધાલી દેવને લેઈ આવી—બીજાં બધામાંથી ક્રોધને ડાસીતું એટલું

કામ કરવું ન સુઝયું. દેવને દહિરાસરમાં લેઈ જઈ, અશ્રુપાત કરતાં કરતાં છાતીસરસા ચાંપી, પાછા પાલખાપર પધરાવી, ઘરકામમાં વળગી અને આજથી ધર્મલક્ષ્મીની દેખરેખ નીચે આ ઘરનો સંસાર પાછો ઠેકાણે આવી રસ્તે પડ્યો દેખાયો. પણ દેવને અપવિત્ર સ્થળે નાંખ્યા તે વાતનો ડંખ ડોશીના દીલમાંથી મરણસુધી ગયો નહીં.

પણ ઘરનાં કામકાજની ચિંતાથીજ ઘરસંસારની સિદ્ધિ પુરી ન થઈ. ડોશી તો સઉની પાસે કામકાજ લેતી, પણ અવસ્થાનું શરીર તેથી જાતે ફરી વળાતું નહીં અને તેની આજ્ઞાઓ કેટલી પળાતી તે જાણવાનું સાધન તેની પાસે રહેતું નહીં. “શેઠની શીખામણુ ઝાંપા સુધી પહોંચે” એ કહેવત પ્રમાણે થતું. જીવાન સ્ત્રીમંડળમાં ધીમે ધીમે ડોશી કાઢ્યાં અને કચકચિયાં ગણાવા લાગ્યાં. સર્વના દૃઢ્યપર ડોશીની સત્તા ઓછી થઈ, તેની સાથે તેનો આજ્ઞાલંગ થવા લાગ્યો, તેને અંતે સઉ તેને પ્રથમ મનમાં ગાજો દેવા લાગ્યાં અને ધીમે ધીમે કવચિત્ ઉધાડું અપમાન તથા નિન્દા કરવા લાગ્યાં. ડોશી અકળાવા લાગી, ડોસા-પાસે ફરિયાદ કરવા લાગી, અને ગજરમાં ગુણસુંદરી પાસે જઈ વખતોવખત રોવા લાગી. સુવાવડી વહુએ સાસુની શુદ્ધ પ્રીતિ મેળવવામાં આ પ્રસંગનો લાભ લેઈ લીધો અને બુદ્ધિશાળી, વૃદ્ધ અને અનુભવી સાસુ કરતાં જીવાન અને ઉગતી વહુની બુદ્ધિ ચહુડિયાતી છે એવું આથી સિદ્ધ થયું. જે વ્યવસ્થા સાસુથી ન થઈ શકી તે વ્યવસ્થા કરવાની મહારે કરવી પડશે એવું વહુને લાગ્યું અને વૃદ્ધ સાસુને માથેથી ભાર ઉપાડી લેવામાં હું ફાવીશ એવી આશાની હોંસીલી વહુ કામકાજ કરવા હું ક્યારે શક્તિવાળી થઈશ એ વિચાર આતુરતાથી કરવા લાગી. આ ભાર તો ગુણસુંદરીને માથે મૂળ હતો તે જ પાછો પડવાનો હતો પણ ખીજી કેટલીક જાતનો ભાર એવો પડવાનો હતો કે તેનો તેને અનુભવ સરખો ન હતો.

હોંદુ સંસારમાં સુખદુઃખનાં રૂપ ભાતભાતનાં છે. અનુભવ અથવા અવલોકન વિના તેની કલ્પના પણ કઠણ છે. ગુણસુંદરીના મનમાં એક વખત એમ હતું કે મને સઉ વાતનો અનુભવ વીતી ગયો છે પણ જ્ઞાન તેમ જ અનુભવની સીમા નથી એટલું જ નહીં, પણ ઉભય વિષયમાં ઉગતાં બાળકને કલ્પના જ થતી નથી કે દેખીતા જ્ઞાન અને અનુભવની પાછળ ખીજું કંઈ હશે. જેમ જેમ અભ્યાસ અને વય વધતાં જાય છે તેમ તેમ નવી નવી જાતનાં જ્ઞાન અને અનુભવ પર્વતના શિખર પાછળના શિખરો પેઠે—સમુદ્રના મોજ પાછળના મોજ

પેટે—દૃષ્ટિમર્યાદામાં દૃષ્ટિ આગળ ખડાં થાયછે અને મન એ ચમત્કારનું સાક્ષી બનતાં બનતાં ઈશ્વરની અનંતતામાં તંદ્રીન અબાણતાં થઈ જાયછે—અનંત અનુભવનાં એક પછી બીજાં પગથિયાં જુવે છે અને તેપર ચઢે છે. પોતાના ઘરમાં દિવસે દિવસે વધતી રચના જોઈ, નવરી પડેલી સુવાવડીનું મગજ આવા આવા વિચારોથી ભરાઈ ઉચ્ચગ્રાહી વિષયોનું ગ્રાહક થતું અને ડગલે ડગલે ફૂટેલું કે “આ પણ એક નવો” અનુભવ—હવે કાલ બીજો—શો અનુભવ થવા સરજેલો હશે?” સુદ્ધ ધરસંસારમાં પણ પર્યેષક બુદ્ધિને જોઈએ તેટલા વિચાર જડી આવે એમ છે અને મનને કેળવણી આપવા ચારે દિશાંશ્વી મુખોમાંથી ઈશ્વરનું બ્રહ્મસ્વરૂપ શ્રુતિયો સંભળાવી રહેછે. સુવાવડના ખાટલાઉપર, અને ગજરનાં અંધારામાં, આધિવ્યાધિથી ઉક્ળતા મગજમાં આવી તીવ્ર કવિતા ઉભરાતી હતી અને નવા જન્મેલા બાળકની સમોવડિયણ બનતી હતી.

જે દિવસે માનચતુરે તોફાન મચાવી મુક્યું તેને બીજો દિવસે ગુણસુંદરીની સહિયર યશોદા ખજર જેવા આવી અને એકાંતમાં ગામમાં સંભળાતા સમાચાર કહ્યા: “એવી વાત હોઈ છે કે વિધાયતુરે “ગાંધ કાલ ઘરમાંથી બે બહેનોને અને ભાભીને ફૂડાડી મુક્યાં, ડોશીએ “તેમને મનાવીને ઘરમાં આણ્યાં, અને તે બાબત માદીકરો દહડ્યાં” અને વિધાયતુરે ચીડાઈને પાલખામાંથી ડોશીનાં દેવને નાંખી દીધાં!” નિર્દોષ પતિની નિન્દા સાંભળી પતિવ્રતાને અત્યંત દુઃખ થયું અને ચોડે તો શાંત રીતે સહ વાતનો ખુલાસો કર્યો; પણ મનમાં બધાં કુટુમ્બ ઉપર તિરસ્કાર થયો, પળવારમાં મટી ગયો, અને સહ ગયાં એટલે મહોપર હોડી સુધ ગઈ અને બે કલાક સુધી તેવી સ્થિતિમાં છાતુંમાનું રોષ અને તેથી અંતે તાવ આવ્યો તે કોઈએ જાણ્યો પણ નહીં.

બે ત્રણ દિવસ થયા એટલે નવું ધર્તીંગ જન્મ્યું. ઘરનો સામન પરસાળની પાછળની મેડીમાં રહેતો, તે સામન લેવા લાવવા સુંદરગૌરીને જવું પડતું. એ અનાથ વિધવાનું આ ઘરમાં ગુણસુંદરી શીવાય બીજું કોઈ નહોતું. સર્વ સ્ત્રીમંડળ એના ભણી કડવી આંખે જોતું, અને પુરુષવર્ગને એની કાંઈ પડી ન હતી. તે છતાં દેરાણીની મમતા એને સુખી રાખતી. એક દિવસ નીચે સર્વ સ્ત્રીમંડળ જમવા બેઠેલું હતું અને પુરુષવર્ગ જમી કરી પોતપોતાને સ્થાનકે વેરાઈ ગયો હતો. તેવામાં ગુણસુંદરી સારું ઔષધની સામગ્રી લેવા બેઠેલી બેઠેલી જમી સુંદરગૌરી પરસાળની મેડિયે ચઢી. ખપોરના બાર વાગ્યા હતા, અને અગાશીમાં

તપતો તડકા ધીમે ધીમે મેડીની ખારીમાં ખસતો ખસતો આવતો હતો. એ તડકામાં વિધવા યુવતિ પળવાર ઉભી રહી અને તેના ગૌર ગાલ તડકાથી રાતાચોળ થતાં વાર ન લાગી. ખારીની પાછળનાં હાંધાંમાંથી નીચી વળી તે સામન કહાડવા લાગી, સૂર્ય ઉપર આવેલા વાદળાં પેઠે તેનું સાદું કાળું વસ્ત્ર ખારીના પવનથી જરી જરી ઉડતું હતું, અને વાદળાંમાંથી સૂર્યનું બિમ્બ કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે દેખાઈ આવે તેમ એના વાંસો દેખાતો હતો. મેઘના ધનુષ્ય પેઠે એ વાંકી વળી હતી. માથાની એક લટ સરી પડી આલમ્બમાન પયોધરભારને ટેકવી રાખવા રહાઈ લેતી લાગતી હતી. વસ્ત્રની નીચલી કાર અને તડકાવાળી પૃથ્વી, એ બેની વચ્ચે આવી ગયેલી પગની સોનેરી પહાનિયો ચળકારા ભારતી હતી અને જોનારને જો જો આંખો હોયે તે જોયે આંખોને એ ચળકારથી ભરી નાંખી—આંધળી કરી દેવા—યત્ન કરતી હતી. આમ આંધળી થનારી પણ આંખો દૂર ન હતી અને પોતાનું કામ કરવામાં લીન થયેલી નિર્દોષ સ્ત્રી જાણતી ન હતી કે અત્યારે મહારાપર કોઈની દૃષ્ટિ પડે છે.

પુરુષ ભોક્તા અને સ્ત્રી ભોગ્ય, એ બુદ્ધિ મનુષ્યના મહોટા ભાગને અને પશુપક્ષિયોને, સામાન્ય છે. પશુ પક્ષિયોમાં નર માદાની પાછળ શીકાર કરવા દોડતો હોય તેમ દોડે છે; ફેર માત્ર એટલો રહે છે કે ઉપભોગાર્થ શીકારનો નાશ કરવામાં આવે છે ત્યારે માદાનું પાલન કરવામાં આવે છે. સોનાનાં ઇંડાં મુકનારી કુકડી જેવી માદાને નર જાળવી રાખે છે. ઉચ્ચ યોનિમાં આ પાલકબુદ્ધિ વિશેષ રહે છે, તેનું દૃષ્ટાંત મનુષ્યજાતિ છે. પારકા ધરની સ્ત્રી—નહી સગી—નહી બહાલી—તે સગામાં સગી થઈ રહે છે—બહાલામાં બહાલી થઈ રહે છે. લક્ષ્મીકાંતી રૂઢિ એ આ પાલકબુદ્ધિનું જ પરિણામ છે. મનુષ્યના પશુભાગપર એના મનુષ્યભાગનો જય થાય છે ત્યારે આ પાલકબુદ્ધિ રહે છે, અને પશુભાગ વિજયી હોય છે ત્યારે ઉપભોગાર્થ સ્ત્રીને શીકાર જેવી ગણતો પુરુષ સ્વાર્થ અથવા પરમાર્થ કાંઈ પણ વિચારી શકતો નથી, કારણ મનુષ્યભાગની સાથે વિચાર પણ પરાભવ પામે છે. કેટલેક ઠેકાણે આ ઉભય ભાગનો સંયોગ સૂક્ષ્મ હોય છે અને એક ભાગ બીજાપર પરાભવ કરી શકતો નથી; મૃગયા કરવા નીકળી પડેલો હોય તેવી રીતે સીતાને પકડી પોતાની સત્તામાં આણ્યા છતાં વર્ષોનાં વર્ષો સુધી રાવણે સીતાને અખંડિત રહેવા દીધી તેનું કારણ આવો જ સૂક્ષ્મ સંયોગ હતો. એના પશુભાગે બળાત્કારથી હરણ કર્યું; એની ઉચ્ચ રસિક વૃત્તિયે તેને શીખવ્યું કે,

॥ અનાદરોત્કંઠિતયોઃ પ્રસિધ્યતા સમાગમેનાપિ રતિર્ન માં પ્રતિ ॥

પુરુષમાત્રમાં આ મનુષ્યભાગ થોડો ઘણો પણ હોય છે અને અનાથ અખલાઓનો પાલક થઈ પડે છે. સ્ત્રી-અહુમાન્ન (chivalry) પુરુષના ચિત્તમાં ઉદય પામે તો પુરુષ અને સ્ત્રી ઉભયની વિશુદ્ધિ સ્વાભાવિક રીતે વળ્લવેય થવા પામે અને સ્ત્રી નિર્ભય થાય તેનું કારણ આવું જ છે.

તડકામાં ઉભી રહેવાથી વધારે સુંદર થયેલી, નીચી વળી ઉભી રહેવાથી દૃષ્ટિમાં નવતા ભરવા માંડતી, સુંદરગૌરી ઉભી થાય છે તો તેની જોડાજોડ આવી ગાનચતુર ઉભેલો! જમી રહેલો તેથી ભરેલા પેટનો એને નીશો ચડેલો હતો—તેનું શરીર અને મુખ અત્રના તેજથી ચળકતું હતું અને એ ચળકાટમાંજ ઘેન ભરેલું દેખાતું હતું. એજ અત્રના ભારથી—ઘેનથી—તેનું મનુષ્યત્વ શાંત થઈ ગયું હતું અને પશુભાગ મગજમાં આવી ઠરી ગયો હતો. પોતાની મેડીમાં સુતાં સુતાં કાંઈક ધસારો લાગ્યો અને ખહાર આવ્યો તો સુંદરગૌરીને એકાંતમાં રમણીયરૂપે સ્થિર ઉભેલી દીઠી, તેને જોતાંજ પશુભાગે પુરુષના મગજપર બળાત્કાર કર્યો, અને શુદ્ધચુદ્ધિનો ઉપભોગ કરવામાં નપુંસક બનેલો પુરુષ એકદમ પણ છાનોમાનો સુંદરગૌરી પાસે આવી ઉભો હતો—તેને ન થયો વિશુદ્ધિનો વિચાર, ન રહ્યું સગપણનું ભાન, અને ન લાગ્યું વસ્તીવાળા ધરનું ભય! પરંતુ પશુભાગે આટલું બળ કર્યું ત્યારે છેક મોડો પણ મનુષ્યભાગ મુગો ન રહ્યો. સુંદરની પાસે આવી ઉભો રહેવા છાતી ચલવનારની છાતી વધારે ન ચાલી, તેનાં હાથપગ સ્તબ્ધ થયાં, તેના ઓઠ ઉઘડી શક્યા સરખા નહી, અને મનુષ્યભાગ ભ્રષ્ટ થતાં પશુભાગ દેખાયો તેમ પશુભાગનો પરાભવ કરી જડભાગ હત્યો હોય તેમ ગાનચતુર કેવળ જડ જેવો ઉભો રહ્યો અને માત્ર તેની આંખના જરી જરી ફરકતા ડોળામાં આવી એનો ભ્રષ્ટ મનોદય જણાવા લાગ્યો. એના ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં સુંદર લેવાઈ ગઈ, તેના હોંસકોંસ ઉડી ગયા, એના નખથી શીખસુધી કેવળ ભય વ્યાપી રહ્યો, અને સઉને અંતે સામન એમનો એમ રહેવા દેઈ અચિન્તી દોટ મુકી દાદરપરથી નીચે ઉતરી પડી, ઉતાવળમાં ને ઉભવળમાં છેલું પગથિયું મુકી, પડી, વાગ્યું તે ગણ્યું નહી, અને ગુણસુંદરીવાળી ગજનરમાં જઈ ઉભી રહી અને ભય ગયો દીઠો તે છતાં ભય સમક્ષજ હોય તેમ ચરચર ધ્રુજવા લાગી અને આંસુ સારવા લાગી. તેનો ધ્રુજારો કેમે કર્યો બંધ થાય નહી અને ફટક્યા જેવું તેનું કાળજી ધડકતું મટે

નહી. પણ ગુણસુંદરી જન્મવા ગઇ હતી તેથી આ દશા જોનાર કોઇ હતું નહી અને તે આવી તેટલામાં તો પોતે સ્વસ્થ થઇ સુન્દરગૌરી કામે વળગી અને એના ચિત્તને સદાનો ભય વળગ્યો. કે “આ વાત હું હવે કોને કહીશ? આ ઘરમાં હવે કેમ રહેવાશે? અને આ ઘર સુકી ક્યાં જવું?” શરીરરૂપ પશુભાગ ધારણ કરનારે એ ભાગને હાથમાં રાખવા નિરંતર સાવધાન રહેવાનું છે—એ હાથમાં ન રહે તો પછી મનુષ્યત્વ સર્વથા નષ્ટ થયું જ સમજવું, અને મનુષ્યરૂપ આવું પશુ પશુરૂપ પશુ કરતાં અનેકધા ભયંકર છે. આ ભયંકર પ્રાણીનો ભય અનાથ વિધવાના કોમળ હૃદયમાં શલ્ય પેઠે પેંસી ગયો. એ શલ્ય હૃદયને વીંધવા લાગ્યું અને હૃદયમાંથી ખૂદાર ન કૂહડાયું, “કોને કું હેવું? શી રીતે કું હેવું? જીભ શી રીતે ઉપડે? જાતી કેમ ચાલશે? “કોણ માનશે? અરેરે! આમને આ શું સુઝયું? હવે શું કરશે? શું થશે? શું કરું? શું બોલું? ક્યાં જઉં?” એવા એવા અનેક પ્રશ્નો હૃદયમાં દિવસરાત્ર ઉઠવા લાગ્યા, પ્રશ્ને પ્રશ્ને સુખમાંથી નિઃશ્વાસ અને આંખમાંથી આંસુ નીકળવા લાગ્યાં, કામમાં ચિત્ત ગોઠવું બંધ થઇ ગયું. જેવું જગતમાં કોઇ ન હોય તેની નિદ્રા તો હોયજ તે પણ આ અનાથ સ્ત્રીની મટી ગઇ, શરીર નિસ્તેજ થવા લાગ્યું, સુખારવિંદ કરમાઇ સુકાઇ જવા લાગ્યું, શરીરનાં માંસરુધિર અંતર્ધાન પામવા માંડ્યાં, હાસ્યવિનોદ અને શૂન્ય સ્મિત પણ અશક્ય થઇ ગયાં. ગુણસુંદરી પાસે પાસે નીચું જોઇ આંખ પાણીથી ભરાઇ જતી અને ઉચ્ચાર નીકળવા પામે ત્યાર પહેલાં ચતુર જોનાર વગર કોઇને જણાય નહી એવા નિઃશ્વાસ નીકળી જતા. આ સર્વ ફેરફાર કોઇને જણાશે તેનો પોતાને તો વિચાર પણ થયો નહી અને ભાન પણ રહ્યું નહી. ગાનચતુરે પસ્તાતા અંતઃકરણથી એ ફેરફાર જોયો પણ પોતે નિરુપાય જેવો થઇ ગયો. ગુણસુંદરીના હેતસવી હૃદયને એ ફેરફાર થયો સમજતાં વાર લાગી નહી, પણ ફેરફારનું કારણ સમજાયું નહી, અને ધરના ખીન્ન મંડળને તો એ જાણવાની જરૂર પણ ક્યાંથી હોય? ગુણસુંદરી વિના સુંદરગૌરીનું આખા ભરેલા જગતમાં કોઇ ન હતું. ગુણસુંદરીએ ઘણું પુછ્યું, ઘણા દીલાસા દીધા, ઘણી આજીજી કરી, ઘણું કર્યું, હોય એટલો જ ઉત્તર મળ્યો. કે “ના, ના, કાંઇએ નથી, એ તો અમસ્તો તમને જોઇ આવે છે. ખીન્નું કાંઇ કારણ નથી. મને જરા બે દિવસથી શરીરે “અસુખ રહે છે, તે શીવાય ખીન્નું કાંઇ નથી.” ગુણસુંદરીને એ ખુલાસો ખરો ન લાગ્યો. આખરે પોતાના અને પોતાના બાળકના સમ

ખવરાવ્યા, અને સુન્દરગૌરી ખરી વાત કહે ત્યાં સુધી હું ખાધશ નહીં
એવી હદ લીધી, ત્યારે સુન્દરગૌરી અળાતકારે હસવું આણી બોલી:
“વારું, અમરતાં એમ શું કરો છો? તમને નહીં કહું ત્યારે ખીન્ન કોને
“કહીશ? આપણા આયડીઓના જીવ, તેને કંઈ અંત સુધી પેટમાં ને
“પેટમાં સમાઈ રહેવાનું છે? પણ હું તમારું કહું કરીશ ત્યારે તમે
“મહારા સમ ખાઈ હા કહો કે એક વાતમાં તમે મહારું કહું માનશો,
“એટલે આ વાતમાં હું તમારું કહું માનીશ.” ગુણસુન્દરીએ હા કહી
સમ ખાધા, એટલે સુન્દર બોલી. “બહુ સારું, ત્યારે હું તમને ક-
“હીશ. પણ તમારે મહારું કહું માનવાનું એટલું કે હું તમને મહારી
“મેળે કહું ત્યાં સુધી તમારે મને એ વાત પુછવી નહીં. તમે મહારા
“સમ ખાઈ બંધાયાં છો—હું તમારા સમ ખાઈ બંધાઉં છું.”

“પણ હાલ કહેવામાં કંઈ તુકસાન છે?”

“કંઈ હશે ત્યારે સ્તો.”

“હું જીવું છું ત્યાં સુધી તો તમારો વાંકો વાળ નહીં થવા દેઉં.”

“એ તો હું જાણું છું સ્તો. તમારાવિના મહારે ખીન્નું કોણ છે?”

“પણ આટલું મહારું કહું કરો.”

“ત્યારે બહુ સારું. જો જો, હોં! કહો, સાંજે કહેશો કે રાતે?”

“હવે તે મને ઠીક પડશે ત્યારે. જે ત્રણ દિવસ પછી પુછજો.”

આ રંગઝગ ચાલી. પણ ન કહેવા ધાર્યું હોય તો કોઈ શું ક-
હેવરાવનાર હતું? આ વાતમાં સુન્દરના ઓઠ ઉઘડે એવું એનું કહું
એનું દેદ્યજ કરે એમ ન હતું.

ગુણસુન્દરી નહાઈ, ધરમાં હરતી ફરતી થઈ, સહ જાતે જોવા
લાગી, પણ હજી સુતક હતું અને કંઈ સ્પર્શ થાય એમ ન હતું.
જાતે જોવા લાગી એટલે વળી ધરમાં કંઈ કંઈ નાટક નજરે પડ્યાં.

પ્રકરણ ૫.

ગુણસુન્દરી—(અનુસંધાન.)

“જગ! રૂપ ધરે તું નવાં જ નવાં.”

કુસુમમાળા.

સુતકને લીધે ધરમાં કોઈ કોઈ સ્પર્શ થાય એમ ન હતું; અને
ખીન્ન લોકના ધરમાં તો કોરાં વાસણ કપડાં વગેરેને અડકાતું, પણ
આ ધરમાં તે ધર્મલક્ષ્મી એટલું પણ થવા ન દેતાં. આવી રીતે મ-
ળતો અવકાશ ગુણસુન્દરી ખીજી રીતે રોકવા લાગી.

ધણું ખરું તો આખા ધરનાં સહ માણસનાં મનની સ્થિતિ જાણવામાં તે રોકાતી. માનચતુરની ઓરડીમાં એ ફેટલોક વખત ગાળવાં લાગી; ડોસાની ન્હાનપણથી તે અત્યાર સુધીની અથ-ધતિ પુછતી; એ નિમિત્તે આ ધરમાં ડોસાને શું શું ઓછું વતુ પડેછે, તેને શા શા સંતોષ અસંતોષ છે, વિધાયતુર અને પોતાનેવીશે ડોસો શા શા વિચાર રાખે છે, વગેરે વાતો પુછી પુછી ડોસાના મનના ઉંડા ઉભરાં ખહાર ફહડાવતી, તેની ઇચ્છાઓ જાણી લેતી, તેના મનને સંતોષ વળાવતી, પોતાથી અને પતિથી થાય એવી બાબતમાં ડોસાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા વચન આપતી, ધરનાં બીજાં માણસઉપરનો ઉકળાટ ડોસો ફહડે તેને શાંત પાડતી, પોતાના અને પતિના ઉપર કાંઈ અમળાટ છે કે નહી તે જાણી લેવા ચતુરાઈથી એવો પ્રયત્ન કરતી કે ડોસો જાણી જાય નહી તે પોતાનો અર્થ સિદ્ધ થાય, કાંઈ પણ અમળાટ અનુમાન સરખાથી માલમ પડે તો પોતાના ઉપર વિશ્વાસ બેસારી ખુલાસો કરતી, અને એવા એવા અનેક પ્રકારથી ગુણસુંદરીની બુદ્ધિ અને પ્રીતિએ ડોસાને વશ કરી નાંખ્યો, શાંત કરી દીધો, સંતોષ વળાવી દીધો, અને તોફાની મહાસાગરના જેવા ક્રોધને લીધે જેનો રોગ મટતાં મટતાં ઉપડતો હતો એવા ડોસાને મન અને તનની શાંતિને માર્ગે ચહડાવ્યો. એકલા ડોસાને નહી પણ ધરનાં સર્વ માણસને તેણે આમ વશ કરી દીધાં. ધર્મલક્ષ્મી પૂજા કરે ત્યારે તેની પાસે બેસે, દુઃખખા રસોઈ કરે ત્યારે તેની પાસે બેસે, ચંચળે બપોરે નવરી પડે ત્યારે તેની સાથે બેસે, ચંડિકા એકલી પડે ત્યારે તેની સાથે બેસે, ધરમાં સહ ન્હાનાંમહોટાં છોકરાંને પણ કદી કદી પોતાની આશપાશ એકલાં કરી તેમને કંઈ કંઈ પુછે, કંઈ કંઈ ઉપદેશ કરે, કંઈ કંઈ વિનોદ આપે, અને આવી રીતે કુટુંબનાં સર્વ માણસોમાં મહોટાં સાથે મહોટી અને ન્હાનાં સાથે ન્હાની થઈ જે સાધનથી ડોસાને વશ કરી લીધો તે જ સાધનથી ધરનાં સર્વ માણસોને ગુણસુંદરીએ થોડાજ કાળમાં વશ કરી લીધાં. ગુણસુંદરી પાસે સહ પોતપોતાની વરાળ ફહડાવવા લાગ્યાં, સહ એને પોતાની માનવા લાગ્યાં, દરેક જણના ત્યારે હાથ એનાપર થયાં, એને ખુશી રાખવી એવો સહના અંતરમાં ભાવ થયો, એનું દીલ દુખાય નહી એની સહને થોડી ઘણી ચિંતા રહેવા લાગી, અને થોડોક વખત ગુણસુંદરી ધરમાં સહ વેરાયલા મણિકાની માળા જેવી બની ગઈ. આ સુખસ્વપ્ન ઓથાર વગરનું ન હતું, અંત વગરનું પણ ન નીવડ્યું.

એક દિવસ બપોરે એકલી બેઠી બેઠી પોતાના ઘરના ઇતિહાસનો તે વિચાર કરતી હતી. બાલ્યાવસ્થાનાં સુખદુઃખ સાંભર્યાં. ઉગતી જુવાનીમાં પતિનું મન સમજાવું ન હતું અને પતિની સાથે એ વાત-માં ભેદભાવ હતો, તેથી પોતાને તીવ્ર વેદના થતી, પતિનીજ કૃપાથી એ વેદના મટવા વારો આવ્યો. પતિને શાળાની નોકરી હતી અને દમ્પતી એકલાં રહેતાં તે પ્રસંગે પોતાનો અભ્યાસ અપાટાબંધ ચાલતો. ઘરમાં પોતાને કામ થોડું હતું, પતિના અત્યંત પ્રેમનો અનુભવ કરવાનો અવકાશ મળતો, કોઈ જાતની ચિંતા ન રહેતી, યુવાવસ્થાની વાડી વધારે વધારે ખીલવા લાગી તેમ તેમ શરીરપક્ષીના ભોગવિલાસ અને પંડિત તદ્દયના અત્યંત સ્નેહનો વસંત-ઉદય થયો હતો—આ સર્વ વાતો ગમે તેવી પણ અબજાના તદ્દયમાં ઉપરા ઉપરી ઉભરાવા લાગી. હાલમાં કુટુંબભારની વેડ જહેવામાં એ સર્વ વાતો સ્વપ્ન જેવી થઈ ગઈ લાગી. એ સ્વપ્ન ફરી નહીજ આવે એવી નિરાશા ફર હોળુદારની પેઠે તદ્દયદારની વચ્ચેવચ્ચ ઉમ્મર રોકી બેઠી, અને પાંચ પાંચ માસ થયાં પતિ ઘરમાં ને ઘરમાં છતાં તેની સાથે વાત સરખી થઈ શકતી નહોતી તે વિચાર થયો. એ વિચાર થતાં એકાંતે આંખમાં આંસુની ધાર ચાલી રહી. બોળામાં બાળક કુમુદસુંદરી હતી તેને પોતે પંખાળતાં બાળકપર આંસુનાં ટપકાં પડ્યાં તે લોહાં. “અરેરે સુખી દેખાતી દીકરી! તારે ચે શું મહારા જેવું થશે?” એમ કહેતાં કહેતાં નહાની કુમુદને ઉંચી કરી પોતાના સુખ આગળ ધરી, કુમુદ જગતમાં જન્મ્યા પછી આ વખતે જ પહેલજહેલું હસી, ગુણસુંદરીએ તેને છાતી સરસી ડાખી. ડાખતાં ડાખતાં માનું તદ્દય ભરાઈ આવ્યું, અને સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુંદરી આગળ જતાં એકજ ઘરમાં અત્યંત સ્નેહ છતાં પરાયાં જેવાં રહેવાનાં હતાં, તે સૂચવનાર અમંગળ શકુન થતા હોય તેમ દીકરીને છાતી સરસી વધારે વધારે ડાખતી ગુણસુંદરી, ઘરમાં પોતાને એકલી જાણી, ન રહેવાયું તેથી મોકળું મુકી, રોઈ. એ રોઈ તે કોઈએ સાંભળ્યું હોય અને આવવું હોય તેમ પગનો ઘસારો થયો, અને ગુણસુંદરી આંસુ હોઈ એકદમ ચુપ થઈ ગઈ.

આજ જરાસંકર મામાને ત્યાં જન્મવાનું હતું. સૂતકી ગુણસુંદરીને ઘર સોંપી સઉ જન્મવા ગયાં હતાં, એટલે બારણું અમથું વાસી તે એકલી બેઠી હતી. વિધાયતુર કામમાં રોકાયેલો હોવાથી અવકાશે જન્મવા જવાનો હતો. અવકાશ મળ્યો એટલે એ ઘેર આવ્યો. બારણું ધીમે ધીમે અડકાવી વાસ્તું ને સાંકળ દીધી તે ગુણસુંદરીએ જાણ્યું નહી.

ધરમાં ખીજ કાઢને ન દેખી પરસાળ ભણી તે આવ્યો. આવતાં આવતાં ગુણસુંદરી રોતી હોય એવો ભણકારો લાગ્યો. અંદર આવ્યો તો એ આંસુ ઢહોધ બેઠી હતી. ઘણે મહીને આજ દમ્પતી એકાંતમાં મળ્યાં—જાણે ગુણસુંદરીનું દુઃખ તેનું મન જાણવાના અધિકારીને પોતાની મેળે માલમ પડ્યું હોય, ને એ દુઃખમાંથી છોડવવા સારુ જ છોડવવાનો અધિકારી આવ્યો હોય એમ અત્યારે વિધાયતુર એને સંભારી સંભારી રોનારીની પાસે આવ્યો. એને જોતાં હર્ષશોકના હીંચકા-પર બેઠેલી પતિવ્રતા હીંચકો બંધ કરી સફાળી ઉઠી, અને પતિનું મુખ જોવાની પણ ઠીલ ખમી શકી નહી. સૂતકનું સ્મરણ ઉછળતા ઉત્સાહના વેગ આગળ પાછું પડ્યું, હાથમાં બાળકી હતી તેને એ હાથે પોતાની મેળે ભૂમિપર મુકી દીધી, અને ચંદ્રકળા મ્હોટા વાદળામાંથી આશિંતી નીકળી આકાશને કંઠે લટકી પડે એમ પરસાળના અંધારામાંથી ઉછળી ગુણસુંદરી વિધાયતુરને કંઠે એકદમ વળગી પડી—લટકી રહી !

પોતાના કંઠથી ચરણ સુધી પળવાર લટકી રહેલી આ * મોહન-માળાને હાથવડે ઉચકી લેઈ—સંકેલી લેઈ—વિધાયતુર હીંચકા ભણી ગયો. આનંદની નોકા જેવા હીંચકા પર તેને બેસાડી, જોડે પોતે બેઠો. ભૂમિપરથી બાળકને ઉપાડી હાથમાં લીધું, અને હસતે મુખે બોલ્યો : “આજ કાંઈ આમ એકદમ ઊર્મિ ઉછળી આવી ?” ઉત્તર ન દેતાં ગુણસુંદરીએ એક હાથ એના ખભા ઉપર મુક્યો, ખીજવડે એની હાથેલી પોતાના મ્હોંપર મુકી રાખી થોડીવાર પતિને નીહાળી રહી, પછી પતિના ખીજ હાથમાં તેના કામના કાગળો હતા તે પોતાના હાથમાં લીધા, અને જુવે છે તો તેમાંના એક ફેડેલા પરખીડિયાની પીઠે પતિના અક્ષરનો લેખ માલમ પડ્યો તે વાંચ્યો :—

“વિયોગે પામે નાશ ભુલાતી પ્રીતિ : એમ સઉ ક્હે છે,

“તે ખોટું ! ખોટું ! ઓ નહાલો ! અનુભવ થકી પ્રમાણી લેજે !

“દિન દિન રસ જે વપરાય, જુનો થઈ જતો ખુટી તે જતો ;

“વણભોગવો સંચિત થતી પ્રીતિનો નવો રાશિ બનો જતો !”

વાંચી બોલી : “મને પ્રશ્ન પુછ્યો તો ઉત્તર એ કે આપને આ લખ-વું ક્યાથી સુઝ્યું ?”

“એ તો કચેરીમાં કામપર બેઠો તો ત્યાં જરાક વિચારમાં પડ્યો
“અને વિચારમાં ને વિચારમાં મેઘદૂતનો આ ભાગ સાંભરતાં લખી ફેડાયો.”

* વિજયને મોહનમાળા ધરાવવામાં આવે છે તે કંઠથી ચરણસુધી લટકે છે.

“પણ આ જ ભાગ ક્યાંથી સાંભર્યો?”

“તું તો વઝીલની પેઠે મને સામા પ્રશ્ન પુછવા લાગી!”

“હાસ્તો! સીદ્ધો ઉત્તર ન આપે તેને આડા પ્રશ્ન!”

“આલો, પુછો ત્યારે,”

“કચેરીમાં કામની વખતે બહું મુકીને આ ભાગ ક્યાંથી સાંભર્યો?”

“ને સાંભર્યો તો સાંભર્યો પણ આ કામના કાગળપર કોઇને હાથ નય

“એમ લખી ફહાડયું એવા હૈયાસુના ક્યાંથી થઇ ગયા? આલો,

“બોલો છ!—જુવો, આ બાળક પણ તમારા સામું જોઇ રહી છે તે

“સાક્ષી છે;” હસતી આંખોએ અને હસતે મહોયે ગુણસુંદરી વિધા-

યતુરના સામું જોઇ રહી, પોતે છતી હોય એવો ડોળ ક્યો, અને

પતિના ખભા ઉપર હાથ મુક્યો—જાણ કે પ્રભાતની હસતી શોભાએ

સામા પર્વતપર ઈન્દ્રધનુષ્યનો લાંબો કડકો ટેકવ્યો હોય.

“આલ, તુ છતી ત્યારે,”

“ના, એમ નહી—એટલેથી કાંઈ વળે? હવે તો બંધાયા તે

“ઉત્તર ઘો. તે વગર છુટકો નથી. હમે પણ તમારી કળા થોડી ઘણી

“શીખ્યાં છિયે.”

વિધાયતુર ખડખડીને હસ્યો.

“ફહો કે જેવી મને ઉર્મિ થઇ આવી તેવી તમનેયે થઇ

“આવી—મને તમને જોઇને થઇ આવી, તમને હું સાંભરતાં થઇ આવી.”

“વારું, એમ ત્યારે. હવે કંઈ?”

“જેવી ગત આપણી, તેવી ગત પારકી. ફરી પુછશો કે આવી

“ઉર્મિ ક્યાંથી થઇ આવી, તો ફરી આમ ને આમ બંધાશો.”

આ વિનોદવાર્તા કેટલીક વારસુધી ચાલી, વાર્તામાં ને વાર્તામાં એક રસમાંથી બીજા રસમાં સંક્રાંતિ થઇ. યૌવનકથા ચાલતાં ચાલતાં કુટુંબકથા ચાલવા માંડી. હાસ્યવિનોદનો પ્રવેશ પુરો થતાં ગંભીરતાનો પ્રવેશ પ્રકટ થયો. વિધાયતુરે કુટુંબનાં સર્વ માણસની સ્થિતિ પુછવા માંડી. તેમની સ્થિતિનાં વર્ણન કરતાં તેમના પ્રતિ ગુણસુંદરી પોતે કેવો ભાવ ધારે છે તેનું અંતરમાં અવલોકન કરવા લાગ્યો. એ અવલોકનથી ગુણસુંદરીના પોતાનાં સુખદુઃખનાં હાર્દ સમજવા પ્રયત્ન કરી કરી પતિ પત્નીના તદ્દયપર બંધાયલાં પડે પડ ઉકેલવા લાગ્યો, તેને અંતે એ તદ્દય ખરેખરું ઉઘાડું થઇ ગયું એટલે એ તદ્દયનું શુદ્ધ સ્વરૂપ આતુર મનથી નીહાળવા લાગ્યો. જેમ ચર્મચક્ષુ બાહ્ય શરીરની

સુંદરતાથી મોહ પામી તેનો ઉપભોગ કરે છે તેમ પતિતું મનચક્ષુ પ-
ત્નીના તદ્દયની નિઃશંક અને ઉદ્ભિન્ન સુંદરતાથી મોહ પામી પામી તેનો
ઉપભોગ કરવા લાગ્યો; એ તદ્દયનો અનુપમ પતિપ્રેમ, વૃદ્ધ માનચતુ-
રના જેવી કુટુંબવત્સલતા, ધર્મલક્ષ્મીના જેવી ક્ષમા, ચંચળ બહેનના
કરતાં પણ વધારે ઉદ્યોગપર આસંગ, સુન્દરગૌરી કરતાં પણ વધારે
મૃદુતા, પોતાના કુટુંબભારની ધુરંધરતા, ધરમાંનાં છોકરાં જેવી કરતાં
પણ વધારે રૂહેતી આનંદવૃત્તિ, અને પોતાના હાથમાં હતી તે નિર્દોષ
બાળકીના જેવી નિર્દોષતા: આ સર્વ સદ્ગુણોની સુંદરતાથી ભરેલા પ્રિ-
યાના તદ્દયનો નીવિબંધ શિથિલ કરી દેઘ, તે નીવિબંધ સાચવવા વિ-
નયમુગ્ધાના પ્રયત્ન વ્યર્થ કરી દેઘ, તદ્દયસુંદરતાના વિલાસનો અભિલાષી
પતિ, વાર્તા કરતાં કરતાં અને અચિન્ત્યો સ્નેહાવેગ ચહી જતાં, પ-
ત્નીના શરીરને સહસા બળથી તદ્દયદાન દેવા લાગ્યો અને હીંચકા ઉપ-
રની પીઠો જોધ બોલી ઉઠ્યો:

નીવીચન્ધોચ્છૃસિતશિથિલં યત્ર વિમ્બાધરાણાં
ક્ષૌમં રાગાદનિમૃતકરેષ્વાક્ષિપત્સુ પ્રિયેષુ
અર્ચિસ્તુજ્ઞાનભિમુખમપિ પ્રાપ્ય રત્નપ્રદીપાન્
ન્હીમૂઢાનાં ભવતિ વિફલપ્રેરણા ચૂર્ણમુષ્ટિઃ

હાથ શિથિલ કરી દેઘ પુછવા લાગ્યો.

“ગુણિયલ ! આપણે પણ આવી અલકાપુરીજ છે સ્તો ! પાંચ
“મહીના સુધી એક બીજા સાથે બોલ્યાં નથી, પણ ફૂલે, આજ એ
“સઉનો ખંગ નથી વાળી દીધો ? મને તો વળી ગયો છે. અરે,
“મને તું ન મળી હત તો મહારા એ મહોટા કુટુંબમાં આ સુખશાંતિની
“અમૃતવૃષ્ટિ ક્યાંથી થાત ? પુરુષ ગમે તે કરે પણ ઘરની સંભાળ
“તેનાથી કદી લેધ શકાવાની નથી. મહારાં વૃદ્ધ માતાપિતાની અને
“આણસમણુ ભાંડુની સંભાળ લેનારી આવા મહોટા મનવાળી ગુણિ-
“યલ મને મળી—પણ મહારાથી તહારા સારુ કાંઈ બનતું નથી, તહારે
“સારુ મહે શું કર્યું ? તહારા વિધાવિનોદના દિવસ બંધ થયા ! ક્ષુદ્ર
“રંધવારી અને ચાકરડીનું કામ તું કરે ત્યારે મહે તહારા ગુણનો શો
“બદલો વાળ્યો ? અરેરે ! એ તે મહારાં સાધન ટુંકાં કે મહારી ઉદા-
“રતા ટુંકી ? ” નિઃશ્વાસ મુકી, ગુણસુંદરીને છોડી દેઘ, હાથ ઉંચો
કરી હીંચકાની સાંકળો ઝાલી, વિધાયતુર ચિંતાતુર અને ઉંચું મુખ
કરી જોધ રહ્યો.

પતિના હાથમાંથી બાળકને લેઈ લેતી સ્ત્રી બોલી: “મહારી એક
 “ભુલ થઈ. તમારી પાસે આ ઇતિહાસ કહ્યો તો તમારે મહેયે મહારાં
 “પોતાનાં વખાણુ સાંભળવાનો વખત આવ્યો. તમે પોતાનાં વખાણુ
 “કરતા નથી ને મહારાં કરો છો એટલો તમારા મનમાં મહારી તમારી
 “વચ્ચે એક ભેદ રહ્યો ત્યારે હવે આ વાત કરવી પડતી મુકું છું.”

એક ઉત્તરવડે ચતુર પત્નીએ બે અર્થ સાર્યો. પોતાની સ્તુતિ
 કરતો તેને અટકાવ્યો અને બીજું આ વચન સાંભળી પોતે કરેલો ખેદ
 ભુલી એ પુષ્કળ હસ્યો અને બોલ્યો “બહુ સારું, મહમ સાહેબ, મને
 “પણ મહારી ભુલ યાદ આવી. હવે વખાણુ નહી કરું. ચલાવો કુટુંબકથા.”

કુટુંબકથાની અરથદ્ધટિકા? પાછી ચાલવા માંડી અને તેનો અંત-
 ભાગ નીચે પ્રમાણે આવ્યો:

“મહે ઘરમાં બધાંની જોડે વાત કરી જોઈ છે. પ્રથમ તો તમે
 “કમાવ છો ને મહોટા ભાઈનો કાંઈ જોગ ન થાય તે તમને સારું
 “દેખાય નહી. વડીલ પણ એ વાતથી નારાજ છે. બીજું, તમારા
 “ઘરમાં સઉને આનંદ ને દુઃખબા બહેન દુઃખમાં રૂહે એ શોભે નહી.
 “સાહસરાયને એ પછસાની મદદ કરશે ને એ ન્હાશભાગ કરતા મટી
 “ગામમાં આવી બે પછસા કમાતા થશે તો એ પણ તમારું ભાંડુ છે.
 “કુમારીને વર છે પણ લગ્ન કરવાનું ખરચ ક્યાંથી ફાડાડું, તેના
 “વિચારમાં દુઃખબા બહેન સોસાઈ જાય છે ને કાંઈને ફાંડવાતુ નથી.
 “હવે આ આપણું બાળક હોડશે ખેરશે ને ચંચળ બહેનનાં છોકરાં
 “વગરધરેણે ફરશે એ સારું દેખાય તો તમે જાણો. માતુઃશ્રીને પણ
 “આ બધી બાબત મનમાં થાય છે. વળી એમના દેવનો લાકડાનો
 “પાલખો બદલી રૂપાનો કરાવો તે એમનો પોતાનો પણ એક અભિ-
 “લાપ પુરો થાય. આટલું કરો તો હવણા ચાલશે. બાકીનું પછી થઈ
 “રહેશે.”

“હજી બાકી છે કે? તો તે કહી દે ને!” હજી ગયા જોયો
 થઈ વિધાયતુર બોલ્યો. ગુણસુંદરી તે સમજી ગઈ. પતિની કમાઈ દુંકી
 હતી, તેમાંથી એકદમ સર્વ કુટુંબભાર વહેવાનું માથે પડતાં, ખરચ
 પણ એકદમ વધી ગયું હતું. પોતાના સીમંતનું મહોટું ખરચ હવણાંજ
 ફાડાડું હતું અને બંચાવેલું દ્રવ્ય તેમાં ધસડાઈ ગયું હતું. આ વગેરે
 સર્વ સાંભરી આવતાં ઢીલી પડી જઈ બોલી, “જેને જે વીતે તે જાણે

“ને જેને માથે ભાર હોય તે તાણે. તમારી સ્થિતિ મને એકદમ પ્ર-
 “થમથી ન સુઝી. મહારાં વખાણ કરો છો ત્યારે તમારે જે ભાર
 “ખેંચવો પડે છે તેનું કેમ કાંઈ બોલતા નથી ને તમારાં પોતાનાં
 “વખાણ કેમ કરતા નથી? ખરે, અમારાં દુઃખ ઉઘાડાં, પણ તમારાં
 “તો ઢાંક્યાં. તમે કહો છો કે ત્યારે સારું મહારાથી કાંઈ થઈ શકતું
 “નથી, ત્યારે તમારે સારું મહારાથી શું થાય છે? પાંચ પાંચ માસ
 “થયાં ધરમાં આવી ઘડીભર નંપી બેઠા દેખતી નથી. મહારા હૈયાની
 “વરાળ તો કંઈક પણ કૂહાડતી હોય, પણ તમારે તો વાત કરવાનું
 “પણ કંઈક નથી. તેમાં વળી આટલે દિવસે આજ ઘડી નંપીને વાત
 “કરવાં આવ્યા ત્યારે મને પાપણીને તમે ઘડી આનંદમાં જ રૂહો એટલી
 “વાત કરતાં ન આવડી—” વાક્ય પુરું થયું નહીં એટલામાં સાંકળ
 ખખડી ને ઉઘાડી જુવે છે તો સુંદરગૌરી જમીને હાંફતી હાંફતી આવી,
 ને ખારણું ઉઘડતાં ઉતાવળથી અંદર દોડી પેડી. વિધાયતુર ખેદ-વાળે
 મ્હોંચે પાઘડી પહેરી જમવા જવા ખહાર નીકળ્યો. ગુણસુંદરી પસ્તાતી
 ખેદ પામતી પતિની પુઠે દૃષ્ટિ નાંખતી ઉભી રહી. તે દૃષ્ટિ ખહાર થયો
 એટલે રોવા જેવે મ્હોંચે, ખારણું વાસી, ખીજ પાસ જુવે છે તો સુંદર-
 ગૌરી ગભરાયલી અને રોવા જેવી ધ્રુજતી ધ્રુજતી ઉભેલી.

“કેમ સુંદરભાભી, આ શું અર્થિત્યું? આટલાં બધાં ધુન્ને છો
 “કેમ?” આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અપાઈ શકે તે પહેલાં એકદમ ખારણું
 ઉઘડ્યું. ગાનયતુર ઉતાવળે ઉતાવળે અંદર આવ્યો. આવતામાંજ
 ખારણા અંદર તરત પેઠેલી સુંદર ઉભી હશે એમ જાણી ભુલમાં ગુણ-
 સુંદરીને ખભે હાથ મુક્યો. ગુણસુંદરીએ ચમકી પાછું જોયું. પાછું
 જોયું કે તરતજ ગાનયતુર પોતાની ભુલ સમજ્યો, અને ભુલ સમ-
 જતાં જ હાથ ખેંચી લીધો અને લેવાતે મ્હોંચે બોલ્યો “તમે કે?
 “મહારા મનમાં કે તમારી જેઠાણી ઉભી હશે!” પાપના પોપડા ઉ-
 પર જુઠાણાનું લીંપણ થતું જોઈ ક્રોધમાં આવી ભમ્મર ચહાવી ગુણ-
 સુંદરી કહેવા જતી હતી કે “કેમ જેઠાણી?” પણ એટલામાં તો
 વીજળીની ત્વરાથી ગાનયતુર ચાલ્યો ગયો અને દાદરે ચહડી પોતાની
 મેડીમાં દાખલ થઈ ગયો. ગુણસુંદરી શાંત પડી, ચોળાચોળ કરવાનું પ-
 રિણામ સારું નથી જાણી જેઠો કેડો લેવાનું છોડી દીધું, અને વધારે
 ધ્રુજતી સુંદર ભણી દયાળુ મ્હોં કરી બોલી.

“તે દિવસ તમારું રોવાનું કારણ આ હશે અને આજ ધ્રુજવાનું
 કારણ પણ આ જ હશે! હવે હું સમજી.”

સુંદરની આંખમાં આંસુ માયાં નહી, લજ્જા અને ભયથી કંપતા
 ઓઠને નીકળવા પ્રયત્ન કરતી વાણી ઉઘાડી શકી નહી, દુખિયારી વિ-
 ધવાને પોતાનું ભાન રહ્યું નહી, તેના માથાપરથી છેડો પાછળ ઉતરી
 પડ્યો, અને પાંદડાંવડે પુલ ઢંકાય તેમ જો હાથવડે આંખો ઢાંકી દેધ
 ભીંતને અહીંગી અનાથ સુંદરગૌરી જોલ્યા ચાલ્યા વિના માત્ર ઉભી રહી.
 આ પ્રકરણ પુરું નથી થયું એટલામાં ધસતી ધસતી ચંડિકા ખહારથી
 આવી. એનો મીઝાળ કાંઈક કારણથી ગયો હતો તેથી જણાતું હતું કે
 સહ જમવા ગયાં હતાં ત્યાં કાંઈ નવી જુની થઈ હશે. “રાંડ, નાપકા,
 આજ તારાં લક્ષણ જાણ્યાં” એમ કહી, રોતી ધુજતી સુંદર ઉપર
 કાપેલી ચંડિકા કુદી પડી અને તડી તડી તેને ભીંત સાથે ડાબવા લાગી.
 “વાહરે ભાભીજી! આ શું? છોડો એને” કહી ગુણસુંદરી વચ્ચે પડી,
 સુંદરને છોડવી, અને ગાજો દેતી દેતી અને મ્હોટે સાદે મ્હોં વાળતી
 ચંડિકા મેડિયે ચહડી અને ધણી સામી ઉભી રહી છાજિયાં લેવા લાગી.
 ચંડિકાનો ક્રોધ જોઈ “શું આમાં સુંદરનો તો દોષ નહી હોય?” એમ
 વિચારી “ના, ના, કંઈક આંધળે ખેંચે કુટાયું છે” એમ મનમાં કહેતી
 કહેતી ગુણસુંદરી સુંદરને વધારે પુછવા જાય છે એટલામાં ધરનો ખાખીનો
 સહ સ્ત્રીવર્ગ તથા છોકરાં આવ્યાં, એટલે કાંઈ ન થયું હોય એમ ગુણસુંદરી
 જમણના સમાચાર પુછવા લાગી અને કોઈ કાંઈ વાત કહાડે છે કે શું
 કરે છે તેની વાટ જોવા લાગી. કોઈનું ધ્યાન ન ખેંચાય એમ સુંદર હળવે
 હળવે પોતાને કામે વળગી. ગુણસુંદરીને ઉત્તર મળે એમ ન લાગ્યું.
 ધર્મલક્ષ્મીનું મ્હોં ચહડ્યું હતું, અને ચહડેલે મ્હોંએ એક ઠેકાણે એડી.
 દુઃખયા ગભરાયલા જેવી દેખાઈ કંઈ કામ ન જડતાં હીંચકે સુતી.
 અંત્રણ પોતાને કામે લાગી, પણ કામ કરતાં વચ્ચે વચ્ચે મનમાં ને
 મનમાં કંઈક ખડખડતી હતી. આ સહ તાલ ગુણસુંદરી જોઈ રહી.
 એકદમ આમ સઉના સ્વભાવ ફરી જતા આજ જ જોયા.—આવો
 અનુભવ પ્રથમજ થયો. “શું કાંઈ મ્હારા ઉપર સઉના મનમાં કાંઈ
 આવ્યું હશે?” “શું કોઈએ કાંઈ સાચાં જુઠાં કર્યાં હશે?” “શું
 “સ્વામીનાથના ઉપર આ સહ હશે?” “ઓ ઈશ્વર! સઉની મરજી
 “ઉઠાવતાં ઉઠાવતાં પણ આવું જોવું રહ્યું!” “ધરનો ભાર વેઠવામાં આ
 “વેઠવાનું પણ ખરું કે?” “શું મ્હારાથીજ કાંઈ ખરેખરી કમ્પુર થઈ
 ગઈ હશે?” આમ હજારો વિચાર કરતી કરતી, ઘડીમાં એકના મ્હોં
 સામું અને ઘડીમાં ખીજના મ્હોં સામું જોતી જોતી, ગુણસુંદરી ધર્મ-
 લક્ષ્મીની દેવસેવાની સામગ્રી કરવા જવા લાગી, એટલે જમણો

હાથ લાંબો કરી ડોશી તબડકો કરી ઉઠ્યાં. “ના, બાપુ, ના,
 “એ બધું મહારે છે તેમનું તેમ રહેવા ઘો એટલે ઘણું— મહારે
 “તો કાંઈ કરાવવું ચે નથી ને જોઈતું ચે નથી.” કાંઈ બોલ્યા
 વિના, બોલેલું સાંભળતી ન હોય તેમ ગુણસુંદરી હાથમાં લીધેલું
 કામ કરવા લાગી એટલે ચંચળ દોડતી દોડતી આવી અને એનો
 હાથ ઝાલી એની પાસે કામ પડતું મુકાવી, રીસમાં ને રીસમાં પોતે તે
 કામ કરવા લાગી. ગુણસુંદરી તે કામ પડતું મુકી છાનીમાની દુઃ-
 ખખા પાસે જઈ હીંચકે બેઠી અને એના સ્પર્શથી અભડાતી હોય તેમ
 દુઃખખા એકદમ ઉઠી પરસાળને ઉમ્મરે બેઠી. ગુણસુંદરીએ પુછ્યું:
 “મહોટી બહેન, આજ આ બધું શું છે?” તેના ઉત્તરમાં તેને પાંશરે
 જવાબ ન દેતાં નણુંદ બોલી, “બળી એ વાત! જવા ઘોને એ પં-
 ચાત! તમે તમારું કામ કરો.” ગુણસુંદરી બધે ઠેકાણેથી છોલીલી પડી
 ગઈ. તેની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં, અને સૂતક ઉતર્યું ન
 હતું તે છતાં ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં ક્રોધને નં ગણી, બંધાની પાસે કાંઈ
 વધારે આપું ન બોલાઈ જવાય તેટલા માટે અને ઘડીક એકાં-
 તમાં ઉભરાં શાંત થાય એ ઇચ્છાથી, એકદમ કુમુદને લેઈ
 પોતાની મેડિયે ચઢી ગઈ. તે જોઈ પોતાનું દુઃખ ભુલી જઈ
 સુંદરગૌરી બડબડી. “બંધાની ગરજ તમારે—તમારી ગરજ કો-
 ઇને નહી—ખરી જ વાત તો!” એમ કહી ગુણસુંદરીને શાંત પાડવા
 સઉના ઉપર મનમાં ક્રોધ આણી સુંદરગૌરી ગુણસુંદરી પાછળ ચઢી.
 દાદરના છેલા પગથિયાંપર ચઢતાં ચઢતાં ઘણે દિવસે પોતાની મેડીપર
 ગુણસુંદરીની નજર પડી, અને પોતાની કે પારકી સંભાળ વગર બધી
 રીતે બદલાયલી અને અવ્યવસ્થામાં પડેલી મેડી અને તેમાંનો સામન
 જોઈ, વિદાયતુરને એમાં કેમ નિદ્રા આવતી હશે એ વિચાર થયો.
 વિચાર થતાં હૈયું ભરાઈ આવ્યું, અને એ દુઃખ ઉત્પન્ન થતાં પળવાર
 ઉપર થયેલાં સઉ દુઃખ પળવાર ભુલી ગયા જેવું થયું. મેડીમાંનો પલંગ એક
 ટશે જોતી જોતી છેલા પગથિયાપર ઉભી રહી, અને પાછળ ચઢતી
 સુંદરનો સ્પર્શ થતાં એ સ્વપ્નમાંથી જાગી. જાગતામાં જ તરત ઉપર
 ચઢી, ચઢીને પોતે પલંગ પર બેઠી. કુમુદને પણ પલંગપર સુવાડી
 અને એને અડીંગી સુંદર પાસે ઉભી રહી. તેનો હાથ પોતાના બે
 હાથની હાથેલિયો વચ્ચે ડાબી રહી. બેમાંથી કાંઈ બોલ્યું નહી. સુંદર
 ભાંય ઉપર જોઈ રહી. અને ગુણસુંદરી સામી ભીંત ભણી જોઈ રહી
 અને અધ ઘડી એ દશામાં રહી. અંતે વિચારમાં ને વિચારમાં બોલી ઉઠી

અપારસંસારસમુદ્રમધ્યે નિમજ્જતીનાં શરણં કિમસ્તિ
ગુરો કૃપાલો કૃપયા વરૈતત્ત વિશ્વેશપાદામ્બુજદીર્ઘનૌકા ॥

આ શ્લોક જોવાતાં જ ગુરુ પ્રસન્ન થયા હોય એમ વિધાન્યતુરનાં પુસ્તકોપર દૃષ્ટિ પડી, અને ઉઠી તેમાંથી એનાં ખાનગી ટિપ્પણીનું પુસ્તક ઉપાડી ઉઘાડે છે તો અનાયાસે મહારાજે આપેલી પ્રથમ આજ્ઞાનાં વાક્યવાળું જ પાતું ઉઘડ્યું.

“સુન્દરભાભી, આ જુવો તમારા દિયર મહારાજની તોફરીમાં રહ્યા “તે પ્રસંગે મહારાજે એમને કહેલી પ્રથમ આજ્ઞા. એમાં જુવો કે “સ્ત્રિયોના કેટલા કેટલા ધર્મ લખ્યા છે? પુરુષોને એથી વધારે ધર્મ “પાળવા પડે છે. મહારાજની આજ્ઞા આપણે પણ પાળવા જેવી છે.”

સુન્દરે સહ વાંચી જોયું: પુસ્તક પાછું આપતી આપતી જોલી, “નહાનાં ભાભી, એ બધું ખરું, પણ આપણે જે માણસ છિયે. એમને “જોડું લાગે તે તમને ન લાગે, નહાના ભાઈ ક્રમાય તે નહાનાં ભાભી “વૈતરું કરે અને તખડકા વેઠે; પણ એની તો કોઈને ગુણુઓશીંગણુ “નહી, નહી તો નહી પણ સામું વગર વાંકે આરોપ મુકાય તે “ન્યાય અન્યાય તો તમારો તોળાય નહી—એ તે કંઈ રીત છે? એવું “એવું ખમવાની આજ્ઞા તો મહારાજ પણ ન કરે.”

નીચું જોઈ વિચારમાં પડી આખરે ગુણસુંદરી જોલી: “સુન્દર- “ભાભી, તમે ધારો છો એમ નથી. ઈશ્વર માણસને માથે હજારો “જાતની વિપત્તિયો નાંખે છે તેનો કંઈ હેતુ નહી હોય એમ નહી “હોય. દુઃખથી માણસ ઘડાય છે”—

“ઉંઘ્યો તમારો ઈશ્વર!” સુન્દર અકળાઈને જોલી; “જેને વાત “કરે છે તે! આ નહાનપણમાંથી મહારે તો સુખ દેખવા વારો આવ્યો “નથી અને આ અવતારમાં આવનાર નથી. હેવાતન ગયું તેને મરતા “સુધી દુઃખ. પછી એ દુઃખથી તે ક્રિયા અવતારમાં ઘડાઈ રૂહેવાનું “છે તે સુખ દેખવાનું છે? એમ કહો કે પાછલે અવતારે કર્યું હશે, “ત્યારે આ અવતાર ભોગવિયે છિયે તે ખરું, અને આવતા અવતા- “રની વાત જોડી. આશા એટલી નિરાશા. દુઃખ, દુઃખ ને દુઃખ!”

“તમે કહો છો એ વાત સમજાગી જોડી નથી. પણ પાછલો “અવતાર ખરો માનવો ત્યારે આવતો અવતાર કેમ નહી? લખ્યોરા- “શીની ઘટમાળ ક્યો કરે છે. તપેશ્વર તપ કરે છે તે આવતા અવ- “તાર માટે. આપણે જે જે દુઃખ ખમવાં પડે તે પણ એક જાતનું તપ!”

“એને તે તપ કેમ કરીને ફેલાવ્યો! તપેશ્વર તો જાણી જો-
ઈને હાથે કરી તપ વેઠે છે; અને આપણે તો વેઠો કે ન વેઠો,
પણ માથે પડી શિવાય નમઃ”

“પણ આપણે પણ માથે પડ્યું વેઠવાના જે રસ્તા છે. ગમે તો
“જાડખડી ઈશ્વરને માથે આરોપ દેઈ વેઠિયે તોયે વેઠાય; ને ગમે તો
“ઈશ્વર જે કરતો હશે તે સારા સારુ જ હશે એમ જાણી વેઠિયે તે
“પણ વેઠાય. પણ એકનું નામ તે ન આવ્યે વેઠવું, અને બીજાનું
“નામ તે ઈશ્વરની ઇચ્છાને આનંદથી અધીન થવું એટલે આનંદથી ઈ-
“શ્વરનું કિંકરપણું કરવું અને એનું નામ પણ તપ જ સમજવું. ધરમાં
“બંધાયે અત્યારે અકળાયાં છે તે ઘડીસોરાં આજ નહીં તો કાલ શાંત
“થશે, અને તે જાણ્યા છતાં તેટલીવાર સુધી હું ને તમે પણ અમસ્તાં
“અકળાઈશું તેમાં કંઈ ફળ છે? તમારે જન્મારાનું દુઃખ છે તેના આ-
“ગળ તો આ કંઈ ગણતરીમાં નથી. મોટાં અકળાય ત્યારે એમ
“સમજવું કે “હશે! મોટાં છે—આપણે નહાનાં, તેણે સઉની મરજી
“સાચવવી જોઈએ.” નહાનાં વાંક કરે ત્યારે એમ જાણવું કે “હશે!
“નહાનાં ને મોટાં એય સરખાં થશે, ત્યારે મોટાનું મોટાપણું શામાં?”
“મને તો સુખનો રસ્તો આ લાગે છે.”

“હાસ્તો. જ્યાં ત્યાં મનનું સમાધાન કરવું.”

“ના, સઉને સુખ થાય એવો રસ્તો ફેલાવવાનું આપણા હાથમાં હોય
“ત્યારે તેનો વિચાર કરવો કામનો. બાકી તો દુઃખ ગણીશું તોયે
“દુઃખ આવશે ને સુખ ગણીશું તોયે આવવાનું આવશે. એમ જોય
“ત્યારે તો દુઃખને પણ સુખ ગણી લેવામાં શાણપણ છે.”

સુન્દર જોઈ રહી, તેના મનમાં સમાધાન થયું, એનું પોતાનું દુઃખ
પણ નરમ પડ્યું, અને ગુણસુંદરીના હાથમાંનું પુસ્તક ઉઘાડી તેમાં
જોતી જોતી, જરાક મોં મલકાવી બોલી.

“ખરું છે. આ બધું શાણપણ મહારા દિયર પાસેથી આવ્યું હશે.
“વારુ, એમણે તમને સમજાવું આપી તો આજ મહારે કામ લાગી.
“પણ એવા ભાયડા બધાંને ક્યાંથી હોય? પાંચે આંગળિયે પરમેશ્વર
“પૂજ્યા હશે ત્યારે મહારા દિયર જેવો ભાયડો મળ્યો છે. બાકી તો
“આ તમારા જેઠ જીવે છે તેવા ભાયડા હોય તેના કરતાં તો મહારી
“દશા સારી છે. આ જીવો એમની મેડીમાં ભવાઈ ચાલી છે તે અ-
“હિયાં સુધી સંભળાય છે.”

“બળી એ લવાઈ! પણ આજ આ બધું શું થયું? તમને
“બખર હશે.”

આના ઉત્તરમાં હા કહી સુંદરગૌરીએ સર્વ વાત કહેવા માંડી.
જરાશંકર મામાને ત્યાં સહ જમવા ગયાં ત્યારે તેણે માનચતુરને ઘરના
સમાચાર પૂછ્યા. ઘરમાં સુતો સુતો માંદો ડોસો નિલ ઘરનો તાલ જોયાં
કરતો હતો, ગુણસુંદરી પાસે સહ વાતો કરતાં તે પણ થોડી ઘણી સાં-
ભળી શકતો, અને ઘરનાં સહ માણસપર એને કંટાળો આવ્યો હતો.
એ ક્રોધ ડોશી ઉપર ફહાડ્યો અને ભાઈ બહેનને ધમકાવશે જાણી મા-
નચતુરે જરાશંકર પાસે ધર્મલક્ષ્મીના વાંક ઉપરા ઉપરી ફહાડવા માંડ્યા.
તે પ્રસંગે સર્વ કુટુંબ બેઠેલું હતું અને તેમના સર્વના દેખતાં પોતાના
ભાઈ પાસે આટલા ઘડપણને વખતે પતિને મુખે પોતાના ખરા ખોટા
દોષ નીકળે તે ડોશીથી ખમાય નહીં એ સ્વાભાવિક હતું. હું પતિનું કહું
નથી માનતી અને મહારા ઉપર પતિને સંતોષ નથી એવું ભાઈ ધારશે
જાણી બહેનને સવિશેષ દુઃખ થયું. ગુણસુંદરીવિના ઘરનાં બીજાં સર્વ
માણસનો દોષ ડોસાએ ફહાડ્યો તેથી ડોશીના મનમાં એમ વસી ગયું
કે વહુ ડાહિલી થઈ બધાંની સાથે બધાની થઈ છાનીમાની વાતો કરતી
હતી તે વાતો પાછી એણે જ ડોસાને કહી દીધી હશે. ડોશીને પાલ-
ખાનો ખપ છે ને ફલાણાને ફલાણી વાત કરવી છે એ સહ બાબતની
માહિતી ડોસાને ગુણસુંદરીથી મળી હશે જાણી એનાપર ડોસીને તિ-
રસ્કાર થયો, અને સ્ત્રીમંડળ એકલું પડ્યું તે વખતે ડોસીએ પોતાની
દીકરીઓને મહોંયે નહાની વહુ બાબત આ હકીકતની ફરીયાદી કરી
અને આવેશમાં તે આવેશમાં બોલી જવાયું કે “ખરી વાત, દીકરાનું
“કમાયલું ખાધયે પણ તે વહુને જ હાથે કની? ઘડપણ એશિયાળું
“થયું ત્યારે વહુરોના ટુંખ્યા ખાવા પણ પડે. હોય, એમાં એ શું કરે?
“આપણાં બધાંનો ભાર એમને વેઠવો પડે તે શાં વહાલાં લાગિયે?”
ડોશીને આ પ્રમાણે ઓછું આવી ગયું, દીકરીઓએ વાતોમાં ટાપશી
પુરી, તે માના દુઃખમાં દીકરીઓ પણ ભાગ લેતી હોય તેમ તેમને
પણ ભાભી ઉપર ખોટું લાગ્યું. ડોશીની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં
અને ચંચળ તે લેહોતી લેહોતી બોલી, “મા, શું કરવા અકળાય છે?
“જેનો વખત હોય તેનાં ગીત ગાવાં પડે એ તો સંસારનો રસ્તો જ
“છે.” દુઃખ્યા રોધને બોલી “આ સહ મહારે સારુ થાય છે.” જરા-
શંકરના ચોટ આગળ પરસાળીમાં આ પ્રમાણે વાતો થતી હતી તે
પરસાળીમાં રાઈતાં કરવા બેઠેલી સુંદરે સાંભળ્યું હતું અને એણે સહ

અત્યારે ગુણસુંદરીને કહી દીધું. ગુણસુંદરીને હવે સઉ વાત સમજાઈ
અને ગંભીર મુખથી બોલી.

“એમનો કોઈનો વાંક નહી. ટાકસંચો એવો થયો કે એમના
“મનમાં આવું વસી જ જાય, અને મહારો વાંક નથી તોપણ વાંક
“વસે. એમાં નવાઈ નથી. વડીલને મહારા ઉપર પ્રીતિ અને દયા એ-
“ટલી બધી છે કે બધાનો વાંક ફહાડ ફહાડ કર્યો કરેછે. શું કરિયે કે
“મહારા ઉપરથી એમનો ભાવ ઓછો થાય? હવે આ બધું તો સમ-
“જાયું, પણ મને ફહેવાને વચનથી બંધાયાં છો તે વાત ફહેને !”

સુંદર પાછી લેવાઈ ગઈ, તેના ઓઠે ન ઉપડ્યા, અને આંખમાં
આંસુ આણી ગુણસુંદરી સામું ટગર ટગર જોઈ રહી આખરે બોલી.

“શું આ વાત પુછ્યા વગર તમારે નહી જ ચાલે? હવે એ
“વાત જવા ઘો તો તમારો પાડ. ”

“પાડ બાડ મહારે જોઈતો નથી. ઓસંગાયા વગર જે હોય
“તે કહી ઘો. મને તમારી બહેન સમજાવે. જુવો, મહારી વાતો હું
“તમને કહું છું કે નહી ? ”

સુંદર વાત ફહેવા જતાં જતાં વળી અચકી અને બોલી, “બળી
“એ વાત જવા ઘો. કહીશ કોઈ ફહાડો વળી. ”

“ના, આવો વખત નહી મળે. હવે સાંભળ્યા વગર મહારું મન
“કહું નહી કરે. અત્યારે ને અત્યારે બધું કહી ન ઘો તો આ તમારી
“દીકરીના સમ. એ બહાલી હોય તો ફહે. ” ગુણસુંદરીએ નહાની
કુમદસુંદરીને પલંગપરથી આણી સુંદરના બોળામાં મુકી દીધી. સુંદરને
સ્મરણ થતાં ચમકીને બોલી.

“વારુ, તમે સૂતકી છો ને મને ને આ પલંગને ને બધા ધરને
“બધાને સૂતકી કરી દીધાં તમે તો ? ”

સૂતકને મનના આવેશે ભુલાવ્યું હતું: વિધાયતુર આવ્યો ત્યારે
હર્ષના ઉછાળાએ ભુલાવ્યું, અત્યારે દુઃખના ઉછાળાએ ભુલાવ્યું. સ્મરણ
થતાં ગુણસુંદરી પણ ચમકી.

“હવે તો શું કરિયે ? તમે નહાઈ નાંખજો, પલંગને કંઈ નહવ-
“રાવાય એમ છે ? પણ એ બહેને તમે વાત ઉડાવો છો. ”

“હું શું કરું ? તમને ફહેતાં જીભ ઉપડતી નથી, બાકી બધું
“છું કે તમે જાણશો ત્યારે જ મને કરાર વળશે ને ત્યારે જ— તમે

“ સમજ્યાં જ છે સ્તો ! હવે વધારે શું પુછોછો ? મહારે રોજ પંરસા-
 “ જની મેડિયે સામન લેવા જવું પડે છે, અને કાણુ જાણુ શું એમને
 “ ભૂત ભરાયું છે કે રોજ મહારે ત્યાં જવું ને. રોજ ત્યાં એમનું આ-
 “ વનું થાય છે ને મને કનડે છે. અત્યાર સુધી તો હું છટકી જવા
 “ પામી છું અને ધશ્વિરે મહારી લાજ રાખી છે. પણ અરેરે ! રોજ
 “ હવાડે એસે તેને કોઇ વખત કુવામાં પડવાની બહીક. ”

“ તમે હવેથી ઉપર ન જશો. કાલે મહારે નહાવાનું છે એટલે
 “ કાલથી હુંજ જઇશ. પણ આજ આ શું બન્યું ને તમારા ઉપર
 “ ભાભી કેમ રીસે ભરાયાં ? ”

“ બાળી એ વાત. એ સધવા ને હું વિધવા. એમનો ધણી પુ-
 “ રુષ ને હું તે બાધડીમાણસ. મહારું રાંકતું લોહી તે હલકું હોય એમાં
 “ શી નવાઇ ? એ એ ફૂલે કે.કરે તે ખરું, ને મહારું સઉ ખોટું. હું ક-
 “ હીશ તે ચે નહી મનાય ને નહી કહું તે ચે નહી મનાય. મને શું-
 “ કરવા પુછો છો ? જો હાથે આવરદા હુંકો કરાતો હત તો આ વ-
 “ ખત શું કરવા આવત ? કુવો હવાડો ચે કરાય ને ગળે ફાંસો ધાલું
 “ ત્હાચે ધલાય. પણ એથી કાંઇ મહારા કપાળમાં લખેલું હશે તેથી
 “ છુટાવાનું છે ? એમં જાણું કે આ અવતારમાં દુઃખથી છુટું તો આપ-
 “ હસારી થાઉં ને ખીજ સાત અવતાર એવું ને એવું ખમવું પડે—જો
 “ એમ ન હત તો ભાઇને ત્યાં એ શું કરવા ઓશીયાળી થાત ને ત્યાંથી
 “ અહિયાં પણ શું કરવા આવત ? પાપ કરતાં કાંઇ પાછું જોયું હશે ત્યારે
 “ તમારા ત્દદ્યમાં આમ હરિ વસે છે ને મહારાપર દયા રાખો છો !
 “ બાકી તમે તે મહારે સારુ શું કરવા આટલું કરો ? હું તે તમારી શી
 “ સગી ? પણ આજ તો સગાં તે સગાં નહી ને આઘેનાં તે સગાં
 “ થાય છે. ઓ નહાનાંભાભી ! જતે તો મરાતું નથી પણ કુવા આગળ
 “ જઇએ છિયે ત્યારે કોઇ ધક્કો ચે મારતું નથી ને રહેજમાં અથડાઇ
 “ એ પડાતું નથી ! તમે મને શું કરવા પુછો છો ? ” આટલું બોલતાં
 “ બોલતાં સુંદર ગળગળી થઇ ગઇ, અને ન રહેવાતાં ગુણસુંદરીના
 “ બોળામાં માથું નાંખી રોઇ પડી અને એને ગળે હાથ નાંખી રેતી
 “ રેતી બોલી : “ ઓ ભાભી ! તમે તો મહારી મા છો ! તમે જ મહારાં
 “ જનેતા ! ઓ મહારી મા રે ! ”—આમ કરી સુંદર વધારે વધારે
 “ રોવા લાગી, અને અંતે અમુઝણથી છાતીમાં ડચુરો ભરાયો કે કંઇ
 “ થયું હોય એમ તેનું આખું શરીર ખેંચાવા અને તણાવા લાગ્યું, ધ્રુ-
 “ જવા લાગ્યું, અને અંતે એક છેલી જખરી હેડકી આવી હોય તેમ

થંધ તે હાલતી ચાલતી બંધ થંધ, બોલતી રહી ગંધ, અને શબ્દોની બની ગુણસુંદરીનાં બોળામાં હતી તેવી સજ્જ થંધ ગંધ. ગુણસુંદરી પણ અત્યંત દયાથી સુંદરનો બોલેબોલ પડતાં રેતી હતી, એને છાતી સરસી ડાબતી હતી, અને રોવામાં પોતાનાથી પણ બોલાતું નહી તેથી માત્ર એને વાંસે હાથ ફેરવતી હતી, તે એને આમ બોલતી બંધ થંધ ગંધ બોલ એનું માયું ઉંચું કરવા લાગી અને રેતી રેતી બોલવા લાગી: “સુંદરભાભી, સુંદરબહેન, આમ શું કરો છો? ઉઠો—તમને મહારાં “સમ! હું મરું જો ઓછું આણું તો—આ છોકરી મરે! સુંદરબહેન! “સુંદરબહેન! હશે—ન ફેલાય તો ન ફેલેશો—”

સુંદર ઉઠી અને ફરી વળગી પડી— “ઓ મહારી બહેન—ઓ “મહારી મા—હું સગા ભાઈને વધારે પડી તેને તમે સંધરી તે તમે “મહારી મા નહી તો બીજું કોણ?—આમ તો માયે ન કરે! —ત- “મને નહી કહું સારે તે કોને કહીશ? ”— એમ કહી મહોટે સાદે રોધ પડી. તે નીચે સંભળાયું પણ ક્રોધને માર્યે કોઈએ તેપર ધ્યાન આપ્યું નહી. માત્ર માનવતુર ધરમાં આવી સઉના ક્રોધનો તાલ જોતો હતો તે એકદમ લાકડી ઝાલી ઉપર આવ્યો.

ડોસાને ઉપર આવ્યો જોઈ બે જણ સફાળાં ઉઠ્યાં અને આંખો લોહી નાંખી સામાં ઉભાં રહ્યાં. ડોસાએ પુછ્યું: “કેમ સુંદર! કેમ રડેછે? “ગુણસુંદરી, શું છે?”

સુંદરે તો ઉત્તર ન દીધો ને નીચું જ જોઈ રહી; પણ ક્રોધ ડાબી રખાયો નહી અને ખરી વાત ફેલાવો લાગ ઠીક આવ્યો છે તે જવા ન દેવો જાણી જરા ઉંચે સ્વરે ગુણસુંદરી બોલી— “કોણ જાણે શાથી “રુવે છે તે! જમીને અર્થિતાં બારણું ઉઘાડી એ આવ્યાં અને પાછળ “ધસતા ધસતા મહોટાભાઈ આવ્યા ને મને દેખી ઉપર ચાલ્યા ગયા— “તે વખતથી સુંદરભાભી રુવે છે ને કારણ ફેલાતાં નથી, બધાંને પુછિયે “પણ આજ તો હું ચે પણ કાંઈ વાંકમાં જ આવી હજીશ એટલે કોઈ “મહારી સાથે ચે બોલતું નથી એટલે કોને પુછ્યું? મહારો વાંક ફેલે “તો હું સુધારુ, પણ ફેલે નહી સારે તો શું કરું?—રોશો નહી, સુંદ- “રભાભી!”

“ઠી—ક! એ તો સમજ્યો બધું.” ડોસાને ક્રોધ મહડ્યો, તે પાસે કોણ ઉભું છે ને શું બોલવું ને શું ન બોલવું તેનું ભાન ન રૂ- હેતાં મહોટે સાદે બોલતો બડબડતો મુછે હાથ દેતો એક પછી બીજા પગ-

થિયા પર લાકડી નેરથી ધબધબ મુકતો મુકતો નીચે ઉતરવા લાગ્યોઃ
 “ રાંડનાને બહાર કોઈ ન મળ્યું તે ઘરમાં ને ઘરમાં નખોદ વાળવા
 “ બેઠો—હરામખોર ! વિચાર નથી કરતો કે એ તો ત્હારી મા થાય ! ”
 મા શબ્દ પર ભાર મુકી દાંત કચડ્યા. “ મને ત્યાં ને ત્યાં જ વહેમ પડ્યો
 “ હતો ! ” ડાસો ચાલ્યો ચાલ્યો પરસાળની મેડિયે ચઢ્યો, ચંડિકાને
 મેડીમાંથી બહાર બોલાવી પોતે અંદર પેઠો, ગાનચતુર ચમકી સામું
 નેંધ રહી ઉભો થયો, ને ડાસાની સામે આવ્યો કે ડાસાએ દાંત ને
 ઝોદ પીસી લાકડી ઉગામી દીકરાને લગાવી. ગાનચતુર આવો ખરી
 ગયો, લાકડી વાગતી વાગતી રહી ગઈ, અને નીચે ખાટલા પર પડી
 તે ખાંટલાની ધસ ભાગી ગઈ. ડાસાએ પોતાનું બધું નેર ફેલાડ્યું.

ડાસાની રીસ જરીક શમી ગઈ અને ગાનચતુરનો ખભો ઝાલી,
 એના મ્હોં સામું નેંધ, એની આંખો ઉપર પોતાની આંખોમાંથી તીક્ષ્ણ
 કટાક્ષ નાંખી, ભ્રમર ચઢાવી, બોલ્યોઃ “ કેમ, સુંદર ત્હારી મા ન થાય
 “ કે ? ” ખીન્ન હાથની તર્જની વીંઝી દાંત કચડી વળી બોલ્યોઃ “ ને
 “ ને બચ્યા, આજ તો જવા દેઉં છું પણ ફરી એનું નામ દીધું તો હું
 “ માંદો માંદો પણ તને તો પુરો ફરી દેઉં એટલી આ શરીરમાં સત્તા છે. ”
 એને છોડી દેઈ ડાસો પાછો જતો રહ્યો અને જતાં જતાં પાછો વળી
 બોલતો ગયોઃ “ ગમે તો સરત રાખજે—નીકર ત્હારા જેવા કુળ—અં-
 “ ગારને ભાંચભેગો કરતાં તું મ્હારો દીકરો છે એમ મને થવાનું નથી ને
 “ દરબાર ફાંસિયે ચઢાવે તેની બહીક નથી—પણ તને તો એક વખત
 “ જેવો જન્મ આપ્યો તેવો મારી નાંખનાર પણ હું જ થાઉં ત્યારે
 “ ખરો. ” ક્રોધથી આખે શરીરે લાલ લાલ થઈ ગયો, ઘોળા ચળકતા
 વાળ ઉપર પરમેવાનાં ટીપાં ભરાયાં અને મોગરાના ફાલ ઉપર ઝાડળ
 જેવાં દેખાયાં, વૃદ્ધ અને જર્જરિત છાતી અને ખીન્ન સર્વ અવયવોમાં
 અચિંત્યું ઉભરાવા માંડેલું બળ આવેગથી સમુદ્ર પેઠે ખળભળવા લાગ્યું.
 એ મેડિયે ચઢ્યો તે વખત જ તેનીપાછળ ચંચળ, ધર્મલક્ષ્મી અને
 દુઃખગા દાદર પર આવી સંતાઈ રહ્યાં હતાં તે તેનાં પાછાં ફરતી વખત
 તનાં પગલાંના ધબકારા સાંભળી ખરખર નીચાં ઉતરી પડ્યાં, એ પોતે
 દાદર પરથી નીચે ઉતરી આવ્યો, બળવાન રાગને આવેશ ભરેલો
 નેંધ આશપાશનાં માણસ ચડીચૂપ થઈ ઉભાં રૂઢે તેમ ડાસો દાદર ઉ-
 તરી પોતાની કોટડી ભણી ગયો તે વખત તેની એક પાસ ઘરનું સર્વ

મંડળ પલટણુ પેઠે હારદોર ઇનુંમાનું તેના સામું જોતું ઉભું રહ્યું, અને તે કોટડીમાં પેશી લોકડી નીચે નાંખી દેધ ખાટલામાં બેઠો. તે બેઠો તેની સાથે તેના પ્રતાપ અને ભયથી શાંત થયેલી ધર્મલક્ષ્મીની સૂચનાથી ચંચળ ગુણસુંદરીની મેડિયે ગધ, અને મનનો આવેશ સંતાડી મલકતું મહોં રાખી આવડવાળી નણુંદ બે ભાભિયોને નીચે લેધ આવી, સહ શાંત થઈ ધરમાં કામે વળગી ગયાં. ડોસે આ સર્વ જોયું, તે પોતે પણ શાંત થયો, પોતાનો અર્થ સર્વ રીતે સિદ્ધ થયો લાગ્યો, અને કરચલીવાળી શીકી આંગળિયોવડે ઘોળી મુછો આમળતો બોલ્યો: “વારુ, “તમારી મહેરબાની કે સહયે આટલાથી જ સમજી ગયાં—બાકી બીજે “ઠેકાણે તો “ત્રાહિ દીનાનાથ”—એવાં માણસ દીકાં છે કે સામ દામ “ભેદ દંડ ગમે તે કરો પણ ધુળમાં આળોટવા પડેલાં જાડી ચામડીનાં “ગધેડાં સમજે તો એ સમજે. એમ લાગે છે કે ઈશ્વર હજી મહારા “ધર સામું કંઈ જુવે છે.” ડોશીને હરતી ફરતી અને ગુણસુંદરીને મિષે મિષે મનાવતી જોધ ડોસો એકલો એકલો ખુશ થયો, હસ્યો, અને બોલ્યો: “હાં, આ બધાં શાંત થયાં તેનું કારણ આ ડોસલી ! “ભૈરવકાળકાનો ક્રોધ શમાવવા શિવજી એના પગતળે સુધ ગયા હતા “તેમ મહારો ક્રોધ શમાવવા ડોસલી કરે એવી છે. ખરે, જેને જેવું “તેને તેવું કાંઈ મળી જ રહે છે—નીકર મને આ મૂર્તિ ક્યાંથી મળે? “નહાનપણમાંથી દુર્વાસા જેવો આ હું તેને નહાનપણમાંથી આવી શાંત “અને લાતો પર લાતો પડે તોયે પુછે કે લાત મારતાં તમારે પગે “વાગ્યું તો નથી ? એવી—આ ધર્માત્મા ન મળી હત તો એક બે “બાથડીનાં તો મહેં ઠેર ખુન કર્યાં હતા !—પણ આનો આવો સ્વ- “ભાવ ધડનાર એનાં માળાપ સ્વર્ગમાં બેઠાં હો ત્યાં પણ એમનું કલ્યાણ “થજો ! અરે ! ” —આમ બોલતો બોલતો અને વિચાર કરતો કરતો માનવતુર શાંત થઈ સુધ ગયો અને નીરાંતે નિદ્રામાં પડ્યો.

આ દિવસ પુરો થઈ રહ્યો. દિવસે ભારે જમણુ જમેલાં તેથી રાત્રે કોઈને જમવું ન હતું. માત્ર ગુણસુંદરી વાળુ કરવાની હતી; પોતાને એકલીને વાસ્તે ક્યાં ખટપટ કરાવવી જાણી એ પણ આળસી જવા જેવું બોલવા લાગી. પણ ડોસો ઉઘી ગયો ત્યારથી તે અત્યારસુધીમાં ધરનો સર્વ સ્ત્રીવર્ગ શાંત થઈ એકબીજા સાથે ઘણા દિવસના એકઠા થયેલા ખુશાસા કરવા મંડી ગયો હતો, સહ અન્યોન્યને મનાવવાને આતુર બન્યાં હતાં, પરસ્પર પ્રીતિ બતાવવા લાગ્યાં હતાં, અને નિલ દીઠેલો કંકાસ જાણે સ્વપ્નમાં જ થઈ ગયો હોય એમ ગાંધુજરી ભુલી

જા આ સર્વ મ્હોટું કુટુંબ કલોલ કરતું દેખાયું. સહ મનોમનસાક્ષી થયાં. ધર્મલક્ષ્મીએ ગુણસુંદરીને વાળુ કરવા આગ્રહ કર્યો, ચંચળે પોતાના હાથની રસોઈ ભાભીને ચખાડવા આગ્રહ કર્યો, દુઃખખા સુંદર જોડે ઘરને ઉમરે બેસી વાતો કરવા લાગી, ચંડિકા હીંચકે બેસી ન્હાની કુમુદને રમાડવા—હાથ ઉપર દુદાવવા—અને બાલકસામે બાળચેષ્ટા કરવા લાગી, અને કુટુંબનાં સર્વ છોકરાં તેની આશપાશ રમવા લાગ્યાં.

આ આનંદમાં એકલો ગાનચતુર ભાગ લેષ શક્યો નહી. તે કાંઈ સ્વભાવેજ દુષ્ટ હતો નહી, તેનામાં બુદ્ધિ ન હતી એવું હતું નહી, તેનામાં અંતઃકરણની શૂન્યતા હતી નહી. પરંતુ માનચતુરના હાથ નીચે એ ઉછર્યો હતો; એની સાથે પરદેશમાં ન્હાનપણથી રહ્યો હતો; એની કંઠેવોનો ન્હાનપણથી જ સાક્ષી થયો હતો; અને માનચતુરની કચેરીમાંનું એવું આશ્રિતમંડલ ન્હાના ગાનચતુરને બોલાવતા—ગમે તેવું તેની પાસે બોલાવતા—ગમે તેવું તેને ફેરવતા—ગમે તેવી વાતો તેની પાસે કરતા. કચેરીમંડળને દેશાંતરમાં આથડવાનું થતું ત્યારે થાકેલું મંડળ એને પોતાની સાથે ફેરવતું; પોતે હલકા હલકા આનંદવિનોદ કરતું અને તેમાં એને ભેળવતું; એ મ્હોટાં દેખાતાં માણસોના દોષમાં દોષ જોવા જેટલી સમજણ બાળકમાં ન હતી તેથી દોષને ન્હાનો છોકરો ગુણ જોવા સમજતો; એ મ્હોટાં માણસો લાંચ લે, અપશબ્દ ભરેલી વાતોના અપરસમાં રસ માની લીન થઈ જાય, એકલા કુમારા જેવા એ લોક પરદેશમાં આથડતાં લપટવૃત્તિને નિર્લજ્જતાથી નિરંકુશ બનાવે, પોતાના ઘર આગળ—પાડોશમાં—રસ્તામાં સ્ત્રિયો આવે તેની મશકેરીયો કરે, ખાનગી પ્રસંગે આડોશીપાડોશીની વચમાં આવતી છોકરિયો સાથે—કળે—અને દુઃખે વિચ્છળતા ન ખમાતાં લોકલજ્જનો ભાર નાંખી દેવા આતુર બનતી ખ્દારના પુરુષો બોળનારીઓ સાથે—ભોળા માણસોની સ્ત્રીચરિત—ભરેલી સ્ત્રિયો સાથે—સ્વભાવે જ કરેલી કલટાઓ સાથે—સ્હેલડ ઘેલિયો સાથે—છોકરાં શોધનારી વંધ્યાઓ સાથે—નોકરીમાં હાથનીયે રહેલા પુરુષોની સ્ત્રિયો સાથે—સ્ત્રીદારા કામ દુદાવનારાઓની સ્ત્રિયો સાથે—વિદ્યાનુ મિત્રોના ઘરની સ્ત્રિયો સાથે—કુમાતાઓ અને દુષ્ટ સહીપણીઓ અને કુટણીઓના હાથમાં સપડાયલી બુદ્ધિહીન મુઝ્યાઓ સાથે—માનચતુરનું કચેરીમંડળ ગામપરગામમાં પ્રસંગો બોળતું—પ્રસંગમાં આવતું, અને તેમની કૃત્સિત ચેષ્ટાઓનો ગાનચતુર અનાયાસે અથવા પોતાની કે પારખી ઇચ્છાએ સાક્ષી બનતો; આ સર્વ પુરુષો એક જાતની ખ્દારી કરેછે, પુરુષાતન બતાવે છે, અને તેમના જેવું શીખે ત્યારેજ છો-

કરો હોંશિયારમાં ખપે—એવી બુદ્ધિ ઉગતા બાળકમાં આવતાં વાર ન લાગી અને આવા ખરાબ ભેજવાળી હવાનો સહવાસી બાળક મહોટો થયા પછી પણ તે હવાંવિના તેને રહેત ન પડતું. ક્ષુદ્ર અધિકારનો અમલ અને દોર, પછસાની કુમાર્ગે કમાણી અને કુમાર્ગે જ તેનો નાશ, દુષ્ટ પ્રસંગોપર પ્રીતિ, અને દુષ્ટ કર્મની ભાવનાઃ આ સર્વથી ભરેલા કુચેરીમંડળ પર માનચતુર રાજ્ય ચલાવતો—એ સર્વ મંડળને સરકારી, નોકરો હોવા છતાં પોતાના નોકરો હોય તેમ પોતાના હાથમાં રાખતો—અને એ જ સંબંધને લીધે એનો પોતાનો પુત્ર એમની રીત ભાતનો નોકર બની ગયો અને તેમની વચ્ચે રહી તેમનાથી બુદ્ધિ ગુણ અને બુદ્ધિ શક્તિવાળો પોતે હતો તે પોતાના ગુણ પુત્રને તેની ઉગતી અવસ્થામાં આપવાનું ભુલી ગયો. માનચતુરનો સ્વભાવ બુદ્ધો જ હતો અને એની શક્તિ પણ કંઈ અસાધારણ હતી. એ લંપટતાને વશ ન હતો પણ લંપટતા એને વશ હતી. લંપટ થવું ધારે ત્યારે એ થતો, અને ન થવું ધારે ત્યારે ઇન્દ્રની ઇન્દ્રાણી પણ એને ચળાવી શકતી નહોતી. ધારું તો ઈશ્વર જેવો થાઉં અને ધારું તો સેતાન થાઉં, એવું એને ગુમાન હતું. ધર્મ, અધર્મ, પુણ્ય, પાપ, પોતાના ઉપરી, પોતાના હાથ નીચેનાં માણસ,—કોઈનો પણ હું દાસ નહીં—એ સર્વ મહારાં દાસઃ એ વાત સિદ્ધ કરવા કરી આપવામાં માનચતુર પોતાનું પુરુષત્વ માનતો. અત્યંત સુખ એને લોભાવી શકતું નહીં, અત્યંત દુઃખના ભારનીચે ડબ્બાતો ડબ્બાતો પણ તે હસતો. પશ્ચિમકારોના તરંગ એની મરજી હોય ત્યારે ઉછળતા—એની મરજી હોય ત્યારે શાંત થઈ જતા. અવસ્થામાત્રને એ તૃણવંત લેખતો. પોતાની શક્તિ દેખાડવાનો એને શોખ હતો; અને ઉપરીને, હાથ નીચેના માણસને, અને તેમજ પોતાની જાત ઉપર પણ પોતાની શક્તિ દેખાડી એ આનંદ માનતો. જે ઉપરી માનચતુરના કહ્યામાં રહે અને માનચતુરને માન આપે તો એવા ઉપરીને સંકટપ્રસંગે પોતાની બુદ્ધિ સત્તા અને દ્રવ્યના સાધનવડે સંકટમાંથી છોડવવા યત્ન કરતો અને સફળ થાય ત્યાંસુધી વિરામ પામતો નહીં. કંઈક ઉપરીઓપર લાંચના અથવા બીજી રીતે કસુર કરવાના આરોપના પ્રસંગ આવેલા; કંઈકને પોતાના કામમાં ગુંથવારા ભરેલા અને આંટીના પ્રશ્ન ઉઠેલા; કંઈક પ્રજાવર્ગના રાગદ્વેષના પાત્ર થયેલા અને તેમના પર તરકટ ઉઠેલા; કંઈક પોતાના ઉપરી અમલદારોના અભિન અથવા દુર્ગુણ અથવા દ્વેષના બલિદાન થયેલા;—એવા એવા સર્વ રીતોને માનચતુરે પોતાની બુદ્ધિથી સવળા માર્ગે બતાવેલા અથવા

ખરેખરી સહાયતા આપી સૂક્ષ્મ પ્રસંગોમાંથી ઉગારેલા હતા. તેઓ માન્યતુરની ખુદ્દિની પ્રશંસા કરતા અને ઉપકારના બંધનથી એના દાસ થતા. જે કોઈ ઉપરી માન્યતુરથી વિરુદ્ધ થયો તો માન્યતુરની ખુદ્દિ અને સત્તા તેને ફસાવ્યા વિના રૂહેતી નહી. એવા ઉપરીની સ્ત્રીને વશ કરવામાં પોતે પરાક્રમ માનતો. અને પરાક્રમ ઉઘાડી રીતે દર્શાવતો સારે જાપતો. એ ઉપરીના કુટુંબમાં કંકાસ રોપાતો, એ ઉપરીની સામે તેના ઉપરી પાસે ફરિયાદો જતી, એ ઉપરી પોતાના ઉપરીનો વિશ્વાસ ખોતો, લોકમાંથી પ્રતિષ્ઠા ખોતો, તેને હજારો વેરિયો ઉભા થતા, તેના સામે અપવાદ અને અપકીર્તિ આવતાં, ઘરમાં અથવા રસ્તામાં માર ખાવાનો તેને નિરંતર ભય ઉત્પન્ન થતો, તેના મિત્રો ધુટતા અને શત્રુ જેવા બનતા, અને તે કાયર કાયર બની જઈ માન્યતુરને પ્રસન્ન કરે સારસુધી સ્વસ્થ થવા પામતો નહી. જે માણસ ઉપરીને આ પ્રમાણે સતાવે તેનાથી હાથનીચેનું મંડળ કંપે તેમાં નવાઈ શી ? હાથ નીચેનાં માણસોને એ બકરાં જેવાં ગણતો, ચાલતાં સુધી તેમને સતાવવા એ બહુ હલકું માનતો, અને તેમને આશ્રય આપવામાં પોતાની વડાઈ લેખતો. તેમની ખુશામતથી છેતરાતો નહી પણ ખુશામતથી આનંદ માનતો તેમજ તેમનું કલ્યાણ કરવામાં પણ આનંદ અને મ્હોટાઈ માનતો. લુટવો તો રાજને તે મારવો તો હાથીને એ એનો સિદ્ધાંત હતો. ગરીબ માણસો પાસેથી અથવા દ્રવ્યવાન પણ ધર્મિષ્ઠ અને ભલાં માણસ પાસેથી તે કદી પછસો સરખો લેતો નહી અને તેનું કામ ચલાવેને મફત કરી આપતો. કોઈ લુચ્ચા કે એવા માણસ મળ્યા તો તેની પાસેથી ચુસી ચુસીને પછસા ફહડાવી લેતો અને તેને ત્રાહિ ત્રાહિ ફહેવરાવે તે વગર તેનું કામ કરતો નહી, અને કામ થયા પછી પણ જન્મારા સુધી એ લોક પોતાના દાસ થઈ બંધનમાં રહે એવી રચના કરતો. સગાંસંબંધી અથવા મિત્રમંડળનાં ઘરમાંની સ્ત્રીઓ સામું જેવું એ માન્યતુર ઘણી હલકી વાત ગણતો અને તે બાબત એને અતિશય તિરસ્કાર હતો. જેણે પોતાના ઉપર રજ પણ વિશ્વાસ મુક્યો હોય તેની સ્ત્રીને ફસાવવી એમાં નામરદાની અને નાદાની માનતો. કુલટા સ્ત્રીઓ સાથે વ્યવહાર રાખવો એ તો કોઈને ફસાવવાનું કામ નથી—એ તો એક હલકી સ્ત્રીને હાથે પુરુષ ફસાયા જેવું છે અને તેવા પુરુષને દમવિનાના ગણવા એવું એ માનતો. કોઈ સ્ત્રી ગમે તેવી સુંદર હોય તો પણ તેની સુંદરતા ઉપર મોહ પામી જતું એ તો રાંડને જેઠ ખુદ્દિ ખોવાનું કામ ગણતો. અને તેવી બા-

બતમાં પધસા જોવા એના જેવી મૂર્ખાઈ તો એને ખીજ એક પણ
 વસતી નહી. એનું લંપટપણું માત્ર મમત અને વૈરથીજ ઉત્પન્ન થતું,
 અને મમત અને વૈરની શાંતિ સાથે શાંત થતું. કોઈ સ્ત્રીએ એની
 બાબતમાં તિરસ્કાર બતાવ્યો તો સારથી થોડા દિવસમાં એ સ્ત્રી પોતાને
 એને ઘેર ગઈજ દેખતી અને માનચતુરની દાસી થઈ જતી. ડાહી
 પતિવ્રતાઓ એની આ શક્તિ જોતી અને એની આગળ અભિમાન ન
 બતાવતાં એને કાકા મામા અથવા ભાઈ કહી બોલાવતી તો એ તેના
 સામું પણ ન જોતો, એટલુંજ નહી પણ તેવી સ્ત્રીએ કદીક ચળતી
 તો તેને સવળે માર્ગે દોરી કુછન્દમાંથી બચાવતો. જે પુરુષો માન-
 ચતુર સામી બાકરી બાંધે અથવા તેના આગળ અભિમાન બતાવે
 તેની સ્ત્રીએ પણ એની જાળમાં ફસાતી. પોતે દેખાવમાં ભવ્ય હતો.
 જાતે ઉંચો પહોળો અને ગોરો હતો. જુવાનીમાં તેના વાળા કાળા,
 ઝીણા, અને ચળકાટ મારતા હતા તે ઘડપણમાં ઘોળા થતા ગયા
 તેમ એ ઘોળાશમાં પણ ચળકાટ લાગવા માંડ્યો અને જુવાનીમાં તેમ
 ઘડપણમાં પણ આ પુરુષનો દેખાવ ટાપટીપ વગરનો હોવા છતાં
 સ્ત્રીઓને એક પણમાં વશ કરી દેવામાં સમર્થ હતો. કદીક તો એ બો-
 લતો સારે કોઈ રાજા બોલતો હોય તેમ લાગતું અને એનું અપમાન
 કરતાં ઉપરીઓની પણ જીભ ઉપડતી ન હતી. પોતાની આ શક્તિ અ-
 જમાવવાનો એને શોખ હતો. તેમાં વિશેષે સ્ત્રીઓ ઉપર અજમાવતો.
 એનાથી અંબાયલી કુલટા સ્ત્રીઓ એની પાછળ ભમતી તેને એ ભમાવતો.
 સ્વભાવે અશુદ્ધ નહી પણ નબળાં મગજ વાળી એવી સ્ત્રીઓ પણ પતંગિયાં
 દીવામાં પડે તેમ આના મોહના ફાંદામાં પડતી. કેટલીક બુદ્ધિશાળી સ્ત્રીઓને
 માનચતુરની બુદ્ધિનો અને વાતચીતનો શોખ થતો. રસિક અથવા તાર્કિક
 સ્ત્રીઓના મગજમાં તો માનચતુરની મૂર્તિ અને વાતો સ્વપ્ન પેઠે રાતદિવસ
 તરતી હતી અને ખસવા પામતી ન હતી. આવી આવી અનેક સ્ત્રીઓ
 માનચતુર પાછળ મધમાખો મધપુડા આગળ ભમે તેમ ભમ્યાં કરતી
 હતી. માનચતુર તેમને ભમવા દેતો, તેમને વાતો કરવા દેતો, અને
 તેમના મનમાં ખોટી ખોટી આશા ઉત્પન્ન કરતો પરંતુ જેવી રીતે સ-
 ઉના ઉપર આ મોહજાળ પાથરવાનો એને શોખ હતો તેનાથી બમણો
 શોખ એ સર્વની મોહજાળમાં જાતે ન ફસાવાનો હતો. વિષયમાં
 મને બાધ ન કરે એવી મહારી શક્તિ છે, વિષયને હું નચાવું છું—
 વિષય મને નચાવી શકતા નથી, સંસાર મહારો દાસ છે—હું તેનો દાસ
 નથી, શ્રીકૃષ્ણનીપેઠે સંસારમાં રૂહેવા છતાં તેમાં હું લપટાતો નથી:

એવા અનેક વિચારને આચારમાં આણતો હતો અને પોતાની તેમ કરવાની શક્તિ અનુભવસિદ્ધ થઈ જોઈ અભિમાન અને આનંદ પામતો હતો. આથી એની પાછળ ભમનારી અનેક સ્ત્રિયો સાથે અણીનો વખત આણી પોતે ખડકામાંથી ખસી જતો હતો, હજાર પ્રસંગ ઉત્પન્ન કરી તેમાંના માત્ર એકાદ પ્રસંગે જ દોકને અનુકૂળ થતો હતો, બાકીના નવસે નબ્બાણું પ્રસંગે સઉને નિરાશ કરતો હતો, અને નિરાશ થનારને બાકી રહેલા એક પ્રસંગનું પાત્ર થવાની આશામાંથી છુટવા ન દેતો. એની જીવાનીનો આ મદ ઘડપણ સાથે ઉતરતો ગયો છતાં છેક છેલ્લે સુધી જડમૂળથી ગયો નહીં અને આવો શોખ ખોટો એવી શીખામણુ ઈશ્વરે એને માત્ર છેક છેલ્લે વખતે આપી. છેક છેલ્લે વખતે જ્યારે એણે સર્વ પ્રસંગ ઓછો કરી દીધા જેવું થયું હતું ત્યારે એને દોકનો રોગ લાગ્યો, તે અસાધ્ય નીકળ્યો, અને ધર્મલક્ષ્મી પોતાની આખી જીવાનીમાં પતિના દોષ અતંક્ય ક્ષમા રાખી વેઠતી હતી અને ગમ ખાતી હતી તે આ ને આ દશામાં વૃદ્ધ થવા પામેલી આજ આવે સમયે આખા જન્મની ક્ષમા ખોઈ બેઠી અને માંદા માનવતુરના ખાટલા આગળ રોતી રોતી ધર્મનો ઉપદેશ કરવા લાગી.

“અરેરે! મહારું ભાગ્યજન પુટેલું છે. કેટલાકને ખાવાનો ગળદો
 “હોય છે અને કેટલાકને પારકી ચીજ જોઈ જોઈ ચોરી લેવાની
 “ભિંમિ ઉછળે છે તેમ કેટલાંકને પરસ્ત્રીનો ચસદો હોય છે. જો એવો
 “ચસદો તમને હતો તો હું એમ જાણુત કે તમે પામર છો છો.
 “જેમ શરીર ઉપર આપણુ બળ નથી તેમ પામર છવવાળાનો છવ
 “તેમના હાથમાં નથી રહેવા પામતો. તેઓ ખીચારા પોતાના દોષ
 “જાણે અને પરતાય તો પણ લગામ હાથમાં રાખી શક્તા નથી પણ
 “તમારો તો છવ સાધ્ય છે—તમે ધારો તો મહોટા જોગીરાજ જેટલા
 “નિયમ પાળી શકો એમ છે, પણ તમે તો જે કરો છો તે જાણી
 “જોઈને કરો છો! જાણી જોઈને કરે તેને જેવડું પાપ—તેને પ્રાયશ્ચિત્ત
 “પણ નહીં.” દેહ લદ્દયમાંથી નિઃશ્વાસ મુકી વળી બોલી: “આપણે
 “એક બીજના પુણ્યપાપનાં ભાગિયાં છીએ. હું તો ઘણુંજે જાણું કે
 “કાંઈ ધર્મ થાય—મનુષ્યદેહ કાંઈ ફરી ફરી આવવાનો છે? પણ
 “મહારું જાણું શા કામનું? હું જાણું ને તમે ન જાણો! એ તો ધુળ
 “ઉપર લીપણુ! તમે જેટલાં પાપ કરો ને તેનાં ફળના અધિકારી
 “થાવ તેમાં જે મહારો ભાગ! હું ધર્મ કરું તે થોવાઈ જાય ને ધર્મમાં
 “કાંઈ પાપ કરો તે અવશ્ય વળજે! પારકાં પાપનો ભાર મહારે

“આવતે અવતાર પણ તોણવો પડશે ! અરે ! મહારે તો મહારી જુ-
 “વાનીમાંથી જ એ ભાર દેખવો પડ્યો છે : હું બોલી નથી—ચાલી
 “નથી—તમને કોઈ દિવસ ઠપકા દીધો નથી—પણ પેલી મહારી
 “શોક્યો દેખી મહારા અંતરમાં કાંઈ ભડકા નહીં લાગ્યા હોય ? મહા-
 “રાપર રજ બોટો જોઈએ પડ્યો હતો તો આપને આટલું થયું હતું
 “તો તેટલાપરથી વિચાર કરો કે મને કેવા ધીકધીકતા અંગારા ચંપાયા
 “હશે ? તમને તો ઈશ્વર ક્ષેમ રાખો પણ હું તો આ અવતારમાંજ
 “મહારા ભાગનાં ફળ ભોગવી ચુકી છું—ભણે ! એટલાથી જ ને
 “પુરું થયું હશે તો તે ભોગવવા બીજા અવતાર નહીં લેવો પડે—હાય !
 “હાય ! હું શું કરું ! મહારી આંખ આગળ સઉ તરી આવે છે,
 “મહારા કાળજમાં ચીરા પડે છે, મહારી આંખે અંધારા આવે છે-
 “શિવ ! શિવ ! શિવ !—ઓ મહારા બુદ્ધિશાળી કંથ !—તમે હજીયે
 “નહીં સમજો ? આ ઘોળાં પળિયાં વિચાર નહીં કરાવે ? આ મંદવાડ
 “કંઈ નહીં સમજાવે ? હજી મહારે કપાળે શાં શાં દુઃખ લખેલાં
 “હશે !” થોડી વાર બોલતી બંધ રહી. વળી કાંઈ સાંભરી આવ્યું
 હોય એમ બોલવા લાગી : “આજ તો તમને પાંચસે રૂપિયાનો પગાર
 “થયો હત—હજી સુધી ટુંકા પગારમાં પગ ઘસવા પડે છે તે આ
 “એક કટેવને પાપે. હજીયે કાંઈ સમજો. શરીર આજ છે ને કાલ નથી.
 “મહારી તો ચિંતા કરતી નથી—પણ હજી તમારી પાસે કાંઈ સંગ્રહ
 “થયો નથી—છોકરાં શું કરશે ? નહાનો તો મોસાળને પ્રતાપે પણ
 “કમાય તે ખરું, પણ મહોટો તો આ તમારી છાયામાં ઉછર્યો છે
 “તેને તમે ઠેકાણે પાડ્યો છે તે ચાલે છે—પણ એના ઉપર તમારી
 “છાયા બધી રીતની આવી છે. માખાપનાં પુણ્યપાપ છોકરાંને ફળે.
 “તમારી કટેવો એનામાં ઉગી નીકળી છે. તમારી બુદ્ધિ નથી, તમારી
 “શક્તિ નથી—પણ તમારા જેવું કરવા જાય છે, એ છોકરો કોઈ
 “દિવસ ખત્તા ખાઈ બેસશે ને એને કોઈ પણ ઉગારવાનું નથી.
 “તમારી છાયામાં એ ઉછર્યો તેની એ પ્રસાદી. હું તો હોરણી પહેરીને
 “જ જાઉં તો ભાગ્યશાળી—પણ આ છોકરો શું ખાશે ? જાતે કમાશે
 “નહીં, તમે કાંઈ મુકી જવાના નથી, ને ખુણેખોચલે પડ્યું રહ્યું હશે
 “તે નરવાંસારંગીના સાદ ભેગુ તણાઈ જશે કે પારકા ઘરની રાંડોનાં
 “છોકરાં ખાશે. એ બધું તો બળ્યું—જેવું લાગ્યું જે ભોગવશે, પણ
 “તમારે એ આવતો અવતાર છે તે વખત તમારું શું થશે ! જરી
 “તો વિચારો ! થયું તે તો થયું—પણ હવે તો કાંઈ સમજો !—મહારે

“શું ! હું તો આજ છુ ને કાલ નથી ! ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં આયુષ્ય
 “પુરું થશે ત્યાં સુધી ઋણાનુબંધ છે તે જોડાઈ હું—પછી કાંઈ
 “જોડાઈ રહેવાનું હાથમાં છે ?”

ખાટલાની પાંગથ પર બેસી ડોસીએ આ સહ રોતે રોતે કહ્યું
 અને કહી રહેવા આવી તેમ તેમ આંસુ લેહોતી લેહોતી શાંત થઈ ગઈ
 અને ડોસાના સામુ જોઈ રહી. એણે કહેવા માંડ્યું કે તરત તો ડોસાને
 ક્રોધ ચ્હડી ગયો અને ક્રોધમાં રાતો રાતો થઈ ગયો. “રાંડ, આ તે
 કહેવાનો વખત છે ?” એ વચન તેના ઓઠસુધી આવી ચુક્યું હતું,
 અને ડોસી બંધ રહે કે કહું એ વિચારે અટકાવી રાખ્યું હતું. ડોસીનાં
 વાક્ય વધારે ચાલ્યાં; અને ડોસાના અપવિત્ર જીવનનાં ફળ તેના કુટુંબને
 આખવાં પડેછે અને છોકરાએ પણ બાપના માર્ગપર જવા માંડ્યું છે
 એ સર્વ વિગતનો ચીતાર ડોસીએ જેમ જેમ ખડો કર્યો તેમ તેમ
 પોતાના દુરાચરે કરેલી ભુલોથી શત્રુના મુખમાં સેનાસહિત આવી પ-
 રેલો સેનાધિપતિ પોતાની ભુલોના ભાનથી પોતાના ઉપર ખીજાય અને
 પોતાની બુદ્ધિ ઉપર તિરસ્કાર કરે તેમ માન્યતુરને થયું. જેમાં પોતે
 વર્ષોનાં વર્ષો સુધી પરાક્રમ માનેલું તે રીતભાત અને તે કરણીથી
 પોતાના કુટુંબમાં ઝેરનાં ઝાડ રોપાઈ ગયાં દેખાતાં માન્યતુર સુતો સુતો
 ઓઠ અને હાથના પ્હોંચ્યા કરડવા લાગ્યો—અને ધર્મલક્ષ્મી ઉપરનો
 ક્રોધ પશ્ચાત્તાપે ડાખી નાંખ્યો. રોગ અને પશ્ચાત્તાપે કંપાવી દીધેલું
 અભિમાન શિથિલ થતાં ધર્મનો ઉપદેશ તેમાં પગપેસારો કરવા પામ્યો;
 અને ઘણા દિવસના હવડ પડેલા ગોઝારા ઘરનાં બારણાં ઉઘડે તેમ
 માન્યતુરનાં મગજનાં બારણાં ઉઘડ્યાં, અને એવા ઘરમાં કોઈ એક
 હાથમાં દીવો અને એક હાથમાં ઝાડુ લેઈ પેસે ને જે દીકું તે સાફ
 કરવા માંડે તેમ આ મગજમાં ધર્મોપદેશ પેઠો અને ફરી વળવા લાગ્યો.
 એના કપાળની અદલઅદલ થતી કરચલિયોમાં, ઉઘાડવાસ થતી આં-
 બોમાં, વારા ફરતી બેસી જતા અને ઘડીમાં શીકા અને ઘડીમાં રાતા
 થઈ જતા ગાલમાં, ફરફડતા ઓઠમાં, અસ્વસ્થ અને પથારીમાં આમ
 તેમ અથડાતા ઉછળતા હાથપગમાં, અને આરામ વગર તરફડતા આખા
 શરીરમાં, માન્યતુરનાં મનના આ સર્વ ફેરફાર બહાર દેખાઈ આવવા
 લાગ્યા. એક છેડે બાળવા માંડેલો વાળ ખીજાપાસના સાબળ છેડાસુધી
 હાડી જાય, અમળાઈ જાય, અને ચરચર થતો જાય તેમ અત્યારે ધ-
 ર્મશિથિ ડોસો થવા લાગ્યો. તેમાં પોતાની આખી જીવાનીમાં ધર્મ-
 લક્ષ્મીએ કેવી સહનશીલતા અને કેવી ક્ષમા રાખી હતી, અને પોતે

કેવી દુષ્ટતાથી વર્ત્યો હતો, એ દુષ્ટતાનું પોતાને ભાન સરખું ન હતું, અને પોતાનું પરાક્રમ સ્ત્રીનાં મર્મસ્થાન નિર્દય રીતે ચીરવામાં જ પર્યાપ્ત થતું: આ વિચારનો એના મનમાં આખરે ઉદય થયો. પોતે ક્ષમાને પાત્ર ન હતાં સ્ત્રિયે આટલી આટલી ક્ષમા રાખી તે વાતનું ભાન વીજળી-ચેટે તેના મગજની રાત્રિમાં ઝબુકી રહ્યું, અને છેક આળપણમાં રોયો હશે તેને આજ આંખમાં કંઈક આંસુ આવ્યાં અને ધીમે રહી પથારી-માંથી આંખો ઉઘી કરી બોલ્યો.

“આ વચન આટલાં મોડાં છેક આજ કહ્યાં. આ ઉપદેશ છેક
 “મરણપ્રસંગે કર્યો કે મને હવે કંઈ પણ કામમાં નહીં લાગે—આ કામ
 “તું આ ઘરમાં આવી તેવામાં જ કેમ કર્યું નહીં? મને વેળાસર કેમ
 “કાંઈ કહ્યું નહીં? આગ લાગતાં સુધી કુવો ન બોલવાનો મેળ
 “ક્યાંથી રાખ્યો?” અર્ધ મીચેલાં પોપચાંવાળી ઘેનભરેલા જેવી આંખો
 આ વચનને અંતે ઉઘી રહી ગઈ—જાણે કે મળનાર ઉત્તર સાંભળ-
 વાનું કામ કાનનું નહીં પણ આંખોનું જ હોય. મ્હોં ઉઘાડું રહી ગયું—
 જાણે કે ઉત્તર તેમાં લેવાના હોય. એક હાથ ઉછળી ડોસીના ખોળામાં
 પડ્યો—જાણે કે ક્ષમાનું દાન માગતો હોય. ડોસીએ એ હાથ ઝાલ્યો.

“હું જાણું છું કે મ્હારે તમને આ સમે ન ફેરવું હોય. પણ
 “જો આ રોગમાંથી તમે નહીં જ ઉઠો એમ હત તો ન ફેરવત. પણ
 “મ્હારો અંતરાત્મા મને ફેરવે કે તમે સવારના પહેરમાં ખાટલામાંથી
 “ઉભા થશો. મ્હારું કર્મ પુરેલું નથી. હું કપાળે ચાંદ્રો લેખને જ-
 “વાની છું. જ્યારે તમને કરાર વળે ત્યારે અત્યારનું કહ્યું તમને કા-
 “મમાં લાગશે જાણી ફેરવાનું તે અત્યારે કહું છું. આજ સુધી તમને
 “ન કહ્યું તેનું કારણ એ કે મ્હું કહ્યું હત તે તમારા મનમાં વસત
 “નહી. પાછળથી ફેરવાનું ન રાખ્યું તેનું કારણ પણ એ જ કે તમે
 “હતા તેવા ને તેવા થાવ એટલે મ્હારું કહ્યું સાંભળવાના નહી. મને ધ-
 “ડપણ આવ્યું, મ્હારી વાસનાઓ ઉડી ગઈ, અને તમારી વાસનાઓ
 “ફરી થવાની. અત્યારે તમારી આંખો ઉઘાડી છે એટલે તમને જે બ-
 “તાવું છું તે દેખો છો, કાન ઉઘાડા છે એટલે કહું છું તે સાંભળો
 “છો, એ દેખાડવાથી અને સંભળાવવાથી હું તમારા જીવને દુભવું છું—
 “પણ હું તમને અત્યારે ન કહું ત્યારે ક્યારે કહું? જેમાં મ્હારું, ત-
 “મારું, અને આખા કુટુંબનું કલ્યાણ છે એવી વાત ફેરવાનો મ્હારો
 “અધિકાર તમે ક્યારે રાખ્યો હતો જે હું કહી શકું? એ અધિકાર
 “પણ તમે સાબ થશો ત્યાં સુધીનો છે. પછી મ્હારો અધિકાર જવાનો.

“ સોયને ધાંચે સુળીમાંથી તમે ઉગરો અને ઉગારો જાણી આટલી
 “ સોયો ઘોચી તે તમને વાગી તો હશે—પણ ક્ષમા કરો. મહારો ત-
 “ મારો અને આખા કુટુંબનો ધર્મ સચવાય—સર્વનો ધર્મ અને સર્વનું
 “ કલ્યાણ જેમાં રહેલું છે—એવી વાત તમને કહું અને તે સફળ
 “ થાય એવો પ્રસંગ અત્યારે જ છે. જે અત્યારે ન કહું તો પછી આ
 “ જન્મમાં ખીજે વખત નહી આવે—માટે આવો પ્રસંગ જોઈ કહણ
 “ થાઉં છું તે ક્ષમા કરો । ” આટલું બોલતી બોલતી અત્યંત ક્ષમાવાન
 અને પતિવત્સળ વૃદ્ધ સ્ત્રી રોધ પડી, અને માનચતુરના પગનાં તળિયાં
 ઝાલી વળી બોલી.

“ ક્ષમા કરો । ક્ષમા કરો । આ પ્રસંગે હું વજ્ર જેવી કહણ અને
 “ તરવાર જેવી ફૂર થાઉં છું, પણ શું કરું ? તમારામાં જોઈું દેવત
 “ નથી. તમારા જેવા દેવતવાળા પતિને હું પરણી છું. મને ઘણા
 “ લોકનો અનુભવ થયો છે અને ખાતરી કરી છે કે મહોટા ન્હાના સહ
 “ છવ પામર છે. કોઈ પોતાના મનને વશ રાખી શકતું નથી. પ્ર-
 “ સંગ નથી પડ્યો ત્યાંસુધી સહ ડાહી ડાહી વાતો કરે એવા છે; પણ
 “ પ્રસંગ આવ્યે પુરુષમાત્ર ન્હાતું બાળક રમકડું જોઈ અને તેમ અને
 “ છે, નિર્દોષ અને પવિત્ર સ્ત્રીને દ્રસાવે છે, અને વિપયવાસનાને વશ
 “ બની ઘેલાતુર બને છે. પુરુષનું મન બાયલું છે તેને ખુલ્લતાં ર-
 “ જમાત્ર વાર લાગતી નથી. પારાનીપેટે તે ગરબડી જાય છે. પુરુષને
 “ શરમ નથી, ધર્મ નથી, સગપણ નથી, સંબંધ નથી, પોતાનું ભાન
 “ નથી, પારકાનું ભાન નથી,—સ્ત્રીની સાથે એને માત્ર વિપયવાસનાનું
 “ સગપણ છે—વિપયવાસનાની જ ગરજ છે. મહોટા મહોટા શાસ્ત્રીપુરાણી
 “ જ્ઞેયા, આચારવિચારવાળા અને ધર્મધ્યાનવાળા મહારી આંખ તળે
 “ આવી ગયા, જ્ઞાની અને સંન્યાસી અને ભક્તરાજનાં અંતઃકરણનું
 “ અંતઃકરણપણું ક્યાં સુધી રહે છે તે હું સમજી ગઈ છું, અને મહોટા
 “ અધિકારિયોનો અધિકાર તેમની કચેરીમાં જ હોય છે—તેમના બોલ-
 “ વામાં જ હોય છે—બાકી વિપયના તો તેઓ દાસ હોય છે. મહોટા
 “ તે બોટા. અને આ તમારા ઇંચેજી ભણેલાઓ આવે છે તે લાંચ
 “ ન લેવાની વાતો કરે છે ને ધર્મને નિન્દે છે ને ફેલે છે કે સત્ય બોલવું
 “ એ જ ધર્મ છે ને ધર્મ તો અંતર્માં છે ને આપણા સંકેતના ધર્મ અને
 “ આચારવિચાર તો માત્ર બહાર અને બહાર દેખાડવાના ઢોંગ છે. એ
 “ ઇંચેજી ભણેલા કરતાં તો અમે બાઈડીઓ હજાર ગણી સારી. ભીંનાં
 “ અને વગરનચોવેલાં લુગડાં ટપક ટપક થાય અને આંગળીવડે જ-

“રીક ડબ્બાય એટલે એમાંથી ધરર લેધને પાણીની ધાર ચાલે તેવા
 “એ ઠગારા ઇંગ્રેજ ભણેલાઓની વૃત્તિ સ્ત્રિયો આગળ થાયછે તે ત-
 “મારું અનુભવું નથી—તમે એ લોકને આંગળીનાં ટેરવાં પર નચાવ્યા
 “છે તે મહારું જોયલું છે. સ્ત્રિયો કરતાં પણ નપાટ અને નબળી
 “આવી પુરુષજાતમાં ખરેખરો બળવાળો અને દૃઢ મનવાળો પુરુષ તે
 “એક મને મળેલો છે. એનું પુરુષપણું જોઈ મને અભિમાન આવે છે.
 “એવો પુરુષ મહારો પતિ છે તે જોઈ હું કુલી જાઉં છું. જ્યારે બધાં
 “ગરબે ગાય છે કે “મહારા સ્વામીજી આવન વીર રે!”—સારે હું
 “આનંદમાં આવી જાઉં છું અને મનમાં સઉ ગાનારીઓને કહું છું કે
 “સઉ ખોટું બોલો છો—એવા સ્વામીજી તો મહારે એકલીને જ છે!”
 “સ્ત્રીજાતિ તમારી પાસે જામ મારે છે; આખા જગતને મોહની લગાડે
 “એવાં રૂપ કદ્દૂપાં હોય એમ તેનો તિરસ્કાર કરવાની શક્તિ એ એક
 “તમારામાં છે. ખટ વિકારનું બળ તમારી પાસે પાણી ભરે છે. મહે
 “જેટલા પુરુષ જોયા તે સઉ ખોટાં પુતળાં છે ને તમે જ એક પુ-
 “રુષ છો એનો મને પૂર્ણ અને પ્રત્યક્ષ જાતઅનુભવ છે!—” પતિની
 સ્તુતિ કરતાં કરતાં ડોશીને ઉદ્ધાસ આવી ગયો, એનાં આંસુ સુકાઈ
 ગયાં, અને પતિનો વૈભવ અને પ્રતાપ જગતમાં જણાતો જોઈ જુ-
 વાનીમાં પોતે પોતાને મહોટી થયેલી માનતી એ વખતના પતિ-અભિ-
 માનનો અનુભવ આજ ડોશીએ ફરી ઘડપણમાં પળવાર કર્યો. સ્ત્રીને
 મહોંચે પોતાના ખરા ગુણનાં વખાણ સાંભળી માંદો માન્યતુર પ્રપ્રુલ્લ
 થયો, ટટાર થયો, બે હાથેલિયો પર ટેકા દેઈ બેઠો થયો, અને બહાલ
 આણી હસતો હસતો ડોશીની આંખો સામું જોઈ રહ્યો અને બોલ્યો.
 “હવે, ફેલે, ફેલે, આ બધું તું બોલી તે તો હું સમજ્યો—પણ ત્યારે
 “જોઈયે છે શું? ત્યારી ઇચ્છા પુરી કરું! બોલ! શી ઇચ્છા છે? તું
 “મહારી મરજી આજ સુધી સાચવી તો ત્યારી મરજી એક વખત
 “સાચવી એ મને નહીં આવડે?”

“તમે ધારો તો તમને આવડે એવું છે તેથી તો હું આ આટલું
 “કહું છું. મહારે તો એટલું જ જોઈએ છે કે જે તમને આવડે છે તે
 “કરવાનું તમે ધારો! આખી પુરુષજાત તો તે હજાર વાર ધારે તો
 “પણ તેને જે આવડે એમ નથી—તેનાથી જે થઈ શકે એમ નથી—
 “તે કામ તમે ધારો એટલાથી જ સિદ્ધ થશે.” ડોશાને ડોશીએ
 પાણી ચઢાવ્યું.

“ચાલ, ધાર્યું ત્યારે આજથી!” આટલું બોલી બેઠેલો ડોશો

પથારીમાં પાછો ચતો ને ચતો પડ્યો, સુતો, અને એની આંખ મીંચાઈ. એની પ્રતિજ્ઞાથી પોતાનું અને એનું જીવન આજ સાર્યકં થયું માની, એ પ્રતિજ્ઞા જુઠી પડવાની નથી એવી ખાતરીથી શાંત થઈ, આજથી એક નવો જ જન્મ ધર્યો હોય અને તેના આનંદને અનુભવવા અંતરૂદ્ધિ થતી હોય તેમ બાહ્યલોચન મીંચી નીચું જોઈ, સ્થાણુખનનન્યાય સમજતી હોય તેમ, ધર્મિષ્ઠ ધર્મલક્ષ્મી બોલી: “ નક્કી ધાર્યું ? ”

“ હા, હા, ધાર્યું જ. ” આંખો મીંચી નિદ્રાના ઘેનમાં આ શબ્દ બોલતો બોલતો ડોસો નિદ્રાવશ થઈ ગયો, તેનો જમણો હાથ નિદ્રામાં ઉપડ્યો અને લાંબો થઈ ડોશીના હાથમાં વચન આપતો હોય તેમ પડ્યો, ડોશી એથી જંગમ થઈ, પતિનો હાથ ઘડીવાર ઝાલી રહી, ઉંઘતા પતિની મીંચાયલી આંખો અને પવનથી ફરકતી રૂપેરી મુછો સામું જોઈ રહી, ધીમેથી એ હાથ ખાટલામાં પાછો મુક્યો, બહુ સંભાળથી ઉઠી, પોતાની છાતીપર પોતાનો હાથ મુકી પળવાર વિચારમાં પડી—કંઈક વિચાર કર્યો, અને ઉંઘતા પતિનાં સર્વ શાંત અવયવોમાં નવી વિશુદ્ધિને બળે આરોગ્ય પ્રસરી જતું હોય એવું કંઈક કલ્પતી કલ્પતી વૃદ્ધ દશાની પવિત્ર નિર્મળ અને તેજસ્વી શ્વેતતાવડે નખથી શિખમુધી અલંકૃત તપસ્વિની સતી શાંત નિદ્રા અને નવીન વિશુદ્ધિને પતિનું શરીર સોંપી, તે સુતો હતો તે ખંડનાં દ્વાર ધીમેથી વાસી, તેમાંથી ચાલી ગઈ અને ગૃહકર્મના આનંદમાં સુસ્થ મનથી પડી.

આમ ડોશીએ ડોસાને સુધાર્યો પણ દીકરો સુધરે એમ ન હતું. માનવતુરની મનને અંકુશમાં રાખવાની શક્તિ ગાનવતુરમાં રજા પણ ન હતી, પિતાની બુદ્ધિનું ઔજસ્ય પુત્રથી સમન્વય એવું જ ન હતું. પિતાના ગુણ વિના તેના અવગુણ સોગંધા બની પુત્રમાં પ્રકટયા અને નાયગરાનો પાણીનો ધોધ ધરતીપર પડી તેને ફાડી નાંખી સર્વકાળ નિરંકુશ અને વેગવાન બની ધસ્યો જાય છે તેમ ગાનવતુરની વિપય-વાસના એના મુવિચારને કચરી નાંખી નહાનપણથી તે આજસુધી ધસ્યાં કરતી હતી. ધર્મલક્ષ્મી એને પામર જીવમાં લેખતી, એને સુધારવા પ્રયત્ન કરી થાકી હતી, અને આખરે એને એના પ્રારબ્ધને સોંપી નિરાશ બની પ્રયત્નમાત્રનો ત્યાગ કરી બેઠી હતી. માત્ર માનવતુરને કહેતી કે તમે એને આવો કર્યો છે તે તમે એને સુધારો. આ કામ સુગમ ન હતું અને તે પાર ઉતારવા માનવતુરે ઘણી ઘણી રીતે બુદ્ધિ અજમાવી, પણ સફળ ન થયો. જો કે પોતે ખરેખરો સાબો તો કદી થઈ શક્યો નહીં, તોપણ તોફરી કરવા જેવો થયો અને તે પછી જો ચારેક વર્ષ

નોકરી થઇ અને પછી પાછો ઉથલો ખાવો પડ્યો ત્યારે અંતે નોકરી છોડી વિધાયતુરની પાસે આવી રહ્યો હતો. એટલા અરસામાં પોતે સ્ત્રીની ઇચ્છાએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા તોડાવે એવા ધણા ધણા પ્રસંગ આવી ગયા હતા, પૂર્વના પ્રસંગમાં પરિચિત થયેલી ધણીક લલનાઓએ તેના પરિચયને તાજે કરવા આશા રાખી શુરુપ્રયાસ કર્યા હતા, પૂર્વે જેને પોતે પુરુષાતન માનતો હતો તે અજમાવવાના ધણા ધણા પ્રસંગ આવી ગયા હતા, પરંતુ એના એ માનયતુરે હવે જુદા પદાર્થમાં પુરુષાર્થ માન્યો હતો, પોતે સ્ત્રીઓથી લોભાય એવા નિર્બળ મનવાળો છે એવું ધર્મલક્ષ્મી ધારે તો તેથી પોતાના પુરુષાતનમાં ખામી ગણાઇ જવાની અને એ ખામી મહારામાં નથી તે દેખાડી આપવાનો એને લોભ થયો હતો, પોતાની પ્રતિજ્ઞા જાળવવાની શક્તિ દેખાડી આપવી એવો એને ઉમંગ થયો હતો, પતિવ્રતાપાસે પત્નીવ્રત થવાની એને ઘડપણમાં હોંસ ઉત્પન્ન થઇ હતી, પોતાના મનને અંકુશમાં રાખવાની શક્તિ અજમાવવા તેનું તદ્દય તીવ્ર ઇચ્છા ધારણ કરતું હતું, શુદ્ધ વિશુદ્ધિવાળા જીવનના દિવસનો પણ સ્વાદ પુરી રીતે લેઇ લેવો એવો એના મનમાં તરંગ ઉપજ્યો હતો અને બાકીનો જન્મારો એજ તરંગ પ્રમાણે ગાળવા એણે નિશ્ચય કર્યો હતો, અને આ સર્વ કામ પાર ઉતારવાં એ એને મનથી કાંઇ વસાત વગરની ધૂળ જેવી અને જ્યારે ધરાય ત્યારે થઇ શકે એવી વાત હોય તેમ પોતાના તદ્દય ઉપર પણ સહસા બળાત્કાર કરવાની શક્તિ એણે સિદ્ધ કરી આપી, પોતાના ઉચ્ચ આગ્રહ આગળ કાંઇ અસાધ્ય નથી એવું સ્પષ્ટ દેખાડી આપ્યું, અને ધર્મલક્ષ્મીએ એને કહ્યું હતું કે “તમે ધારો તો તે જ પળે તમે તે કરી શકો એવા છો” એ વાક્યની સત્યતા અનુભવસિદ્ધ કરી આપી પત્નીનું પતિઅભિમાન પ્રકુલ કર્યું. ધર્મલક્ષ્મી સર્વ ઠેકાણે ફેરવા લાગી કે શ્રીકૃષ્ણ જેવા વિરક્ત હતા અને દુર્વાસામુનિ જેવા અપવાસી હતા તેવા જ મહારા પતિ પત્નીવ્રત છે એની કોઇ ના કહી શકે એમ નથી. અનેક સ્ત્રીઓએ અભેદ સળિયાવાળા પાંજરાને પોતાના ભારે પંજાના બળથી સપાટાબંધ તોડી નાંખી પાંજરામાંથી બહાર નીકળી સ્વતંત્ર થઇ ઉભેલા મોટા સિંહના જેવા પોતાના સ્વામીને જોઇ ધર્મલક્ષ્મી આખી જીવાનીના દુઃખનો બદલો વળ્યો ગણવા લાગી, પોતાને માથે સમર્થ સ્વામી છે એવું અભિમાન અનુભવવા લાગી, અને પતિ પાસે માત્ર આટલો જ અભિલાષ દેખાડવા લાગી કે “જાનયતુર તમારા કરતાં વધારે મોટી જાળમાં ફસાયો છે, તેનામાં તમારી શક્તિનો અંશ પણ નથી, એને એમાંથી

“હોડવો, એટલે આપણે જગતમાં ખીજું કંઈ કર્તવ્ય નથી.”

ગાનચતુરને સુધારવા અનુભવી અને દુશળ માનચતુરે ઘણા ઘણા પ્રયાસ કર્યા. પ્રથમ યોજના એવી કરી કે જ્યારે જ્યારે પુત્રને અવકાશ મળે અને તેને પોતાનો કાળ દુમાર્ગે ગાળવાનો પ્રસંગ આવશે એવું લાગે ત્યારે ત્યારે તરત પિતા તેને વાસ્તે કંઈ ઉઘમ શોધી ફાડી કાઢે કામમાં પરોવતો. ગાળણીમાંથી પાણી નીસરી જાય તેમ આવા અનવકાશમાંથી નીસરી જઈ ગાનચતુર અવકાશ મેળવવા લાગ્યો. પુત્રના મિત્રમંડળમાં ફેર કરી તેને સારા મિત્રોની સંગતિ કરાવી; પુત્રે મિત્રમંડળને પોતાના જેવું કરી દીધું. પિતાએ સારા નરતા સર્વ મિત્રો દૂર કરવા માંડ્યા; પુત્ર તેમની સાથે છાનાં સંકેતસ્થાનમાં મળવા અને પિતાને છેતરવા લાગ્યો. વિષયમાં અસાધ્ય રોગાદિના ભય હોય છે તેનાં દૃષ્ટાંત પુત્ર પ્રત્યક્ષ કરે એવી યુક્તિઓ પિતાએ રચી અને પોતાનું દૃષ્ટાંત પણ તે સમજી જાય એવું કર્યું. આ મહાભય પ્રત્યક્ષ થવા છતાં તે ભય વિષયથી અંતઃકલ્પિત આંખોમાંનું ભૂત ફાડી ન શક્યું. વિષય નહીં તજાય તો નોકરી જશે, ફેજદારી કામ ચાલશે, પ્રતિષ્ઠા જશે, કમોતે મરવાનું આવશે, આખા કુળને લાંછન લાગશે—ઇત્યાદિ હજાર ભય દેખાડ્યાં પણ વિષયાંધ તે જોઈ શક્યો નહીં. માનચતુર એની પાછળ ખતરવટ થઈ લાગ્યો. એની પાસે જનારી સ્ત્રિઓ રોગીલી છે એવા અપવાદ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યો, એ સ્ત્રિઓના પતિઓએ મારા મુક્યા છે એવો શબ્દ એને કાને જાય એવી યુક્તિઓ કરવા લાગ્યો, પોતે જ પુત્રની પાછળ લુચ્ચા માણસોને મોકલતો અને અમુક સ્ત્રીના પતિએ તને મારવા અમને મોકલ્યા છે એવું તે માણસો પાસે ફેલેવરાવતો અને તે માણસો હથિયારબંધ રાતની વખતે તેની પાછળ દોડે—તેના સુવાના ઝોરડાસુધી જાય—અને આખરે કંઈ અકસ્માતથી ન ફાડ્યા હોય અને પાછા દુર્ગા હોય એમ પાછા ફરતા. માનચતુર દીકરાને ધમકાવે અને ગાળો દેઈ ફેરે “ઓ કમજાત, ક્યાં તારું મોત ભમેછે કે હજી સમજતો નથી?” ગાનચતુર આખરે કાયર કાયર બની ગયો, તેની વિષયવાસના રાતદિવસના નિરંતર અને અત્યંત ભયને બળે શાંત થઈ ગઈ દેખાઈ, અને માનચતુર પોતાની બુદ્ધિને સફળ થઈ માનવા લાગ્યો. નોકરી ગઈ તેની સાથે ગાનચતુરને ખરેખરી સાન આવી. શરીર નિર્જળ અને ક્ષીણ થવાથી વિષયશક્તિ ઓછી થઈ, અને ન્હાનાભાઈને ઘેર રૂઢેવામાં પરવશપણું લાગવા માંડ્યું તેના કંઠાળામાં તો ધીમે ધીમે વિષયવાસના પણ દૂર થવા લાગી થઈ.

તે છતાં મનની સ્વાભાવિક નિર્બળતાએ ગોથું ખવરાવ્યું, મરી ગયેલા સંસ્કાર પ્રસંગ આવ્યે પાછા જાગ્યા, અને મરી ગયેલા વડીલ ભાઈની અનાથ સ્ત્રીને ઓળખવાસરખું ભાન ન રહ્યું. ગુણસુંદરીને ખભે અધીરાઈએ હાથ મુકાવ્યો એ ભુલથી તો હૃદ વળી ગઈ. ધરનાં સર્વ માણસો ન જાણવાની વાત જાણી ગયાં અને પિતાના ઘેરે મર્યાદા મુકી એટલે સુધી વાત આવી ગઈ. અધુરામાં પુરું સ્ત્રીએ છાજિયાં લેઈ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી એતો મરણપ્રસંગે મહેણાં ખમવાનું થયું. ગાનચતુર એકલો પડ્યો તેની સાથે તેનાં મનમાં એમ જ થયું કે આના કરતાં મરવું સારું. કમાવાની શક્તિ નહીં, અને સ્ત્રી સુદ્ધાંત ધરનાં સર્વ માણસ પરાયાં થઈ ગયાં. હવે કોઈ મહારું નથી,—હવે કોઈને શું મહોં દેખાડું? —હવે કોઈને મહારું શું કામ છે?—આવા અનેક વિચારના પશ્ચાત્તાપે ગાનચતુરનું મગજ ભમાવી દીધું. એકાંત મેડીમાં બપોરના બે વાગ્યાથી તે મેડી રાત સુધી એકલો ખાટલામાં ને ખાટલામાં બેસી રહ્યો, અધુરામાં પુરું દીવો કરવાનું પણ આજ સઉ ભુલી ગયાં, ખાવાનું ન હતું તેથી ખખર લેવા પણ કોઈ આવ્યું નહીં તે જાણી જોઈને ન આવ્યું હોય એમ લાગ્યું, અને દીવા વગરની અંધારી રાતે શૂન્ય એકાંત મેડીમાં કલાકના કલાક થયાં એકલા બેઠેલા ગાનચતુરને મનમાં એમ જ થયું કે આ અંધારામાં જનોઈ વડે ફાંસો ખાઈ મરું. ફાંસો ખાવા બે ચાર વાર જનોઈ ગળે વીંટી ખેંચવા માંડ્યું, પણ પુરું ખેંચતાં જીવ ન ચાલ્યો. જીવ ચાલશે એવું અમસ્તું મનમાં લાગ્યું ત્યાં ખુદારની મેડીમાં સામી ભીંત ઉપર દીવાના અજવાળાની ચોખંડી ચાદરના છેડા જેવું કાંઈ પથરાયું, અજવાળું વધવા લાગ્યું અને બે માણસના પગનો ધસારો પણ સંભળાયો.

એ આવનાર કોણ હતાં અને શા વાસ્તે આવ્યાં હતાં?

ગાનચતુરને ધમકાવી માનચતુર પાછો ફર્યો અને નિદ્રાવશ થયો અને ચારપછી રાત્રે ધરના સર્વ સ્ત્રીમંડળમાં આનંદ વ્યાપી ગયો અને આ કુટુંબમાં માત્ર ગાનચતુર શીવાય સર્વ મંડળ ગઈ ગુજરી ભુલી ગયું લાગ્યું તે આપણે જોયું છે. તે દિવસ રાતને પહેલે પહેલે માનચતુર પોસે ધર્મલક્ષ્મી આવી બેઠી અને ડોસોડોસી વાતો કરવા લાગ્યાં, અને ચોકમાં બેઠાં બેઠાં ગુણસુંદરી, ચંડિકા વગેરે સર્વ પોતાની વાતો કરતાં કરતાં વચ્ચે વચ્ચે આ વાતો પણ સાંભળતાં હતાં.

ડોસીએ ચિંતાતુર મહોંયે ડોસાને ગાનચતુર બાબત શું ધાર્યું અને આજ આ શી નવાંજુની થઈ તે પુછ્યું. બધા સમાચાર કહી

ડોસો આખરે જરા મ્હોટે સ્વરે અટ્ટખાધને બોલ્યો “ હવે એ મહારાથી.
 “ સુધરે એમ નથી ને સુધરે હોયે મહારે એને સુધારવો નથી. હું તો
 “ હવે કંટાળી ગયો. એનાં પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જવાનાં છે. હવે
 “ તો એને એની ખાયડી સુધારે ત્યારે. ખાયડી જગડે તે ભાયડાને વાંકે,
 “ ને ભાયડો જગડે તે ખાયડીને વાંકે. ખીજો કશો વાંક ન હોય
 “ તોપણ એક ખીજને સુધારે નહીં એ પણ એક વાંક. હું કાંઈ જ-
 “ ન્મારો પ્હોચવાનો નથી અને એને આત્મજ્ઞાન થવાનું નથી કે જાતે
 “ સુધરે. આપણે શું ? એ નહીં સુધરે તો એની ખાયડીને ભારે પડશે;
 “ માટે એને સુધારતાં આવડે તો એની ખાયડી સુધારે, ન આવડે તો
 “ ભોગ એ બેના. ભાઈ ભાભી સારાં છે તે નભાવે છે ને નભાવશે
 “ પણ એ કાંઈ જન્મારો પ્હોચશે ? હું મને સુધાર્યો તો એને એની
 “ ખાયડી સુધારે; નીકર પડો બે જણ ખાડામાં ! ” આટલું બોલી ડોસો
 શાંત થઈ ગયો અને એને વધારે ઉશ્કેરાવા ન દેવો હીક જાણી ડોસી
 બહાર આવી.

ચંડિકા બહાર વાતો કરતી હતી તેણે આ સહ સાંભળ્યું, અને
 એનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. એની બુદ્ધિમાં જરીક જડતા હતી તે
 છતાં પતિને પરસ્ત્રીપર નજર કરતો જોઈ એને સ્વાભાવિક ઈર્ષ્યા
 આવતી. આવી ઈર્ષ્યા આણવાના પ્રસંગ ધર્મલક્ષ્મીની પેઠે એને પણ
 ન્હાનપણમાંથી આવ્યા હતા, પરંતુ સાસુની ક્ષમાનો લેશ પણ એ-
 નામાં ન હતો અને ઈર્ષ્યાભરેલો જન્મારો ગાળવાથી એનો સ્વભાવ
 ચીડિયો થઈ ગયો હતો અને ધીમે ધીમે સહ ઉપર ઈર્ષ્યા આણ-
 વાનો અને ક્રોધે ભરાવાનો એનો સ્વભાવ પડી ગયો હતો. બ્યારે
 એના દૃઢ્યપર ઈર્ષ્યાનો હુમલો થતો તે વખત એ સમજતી કે મહા-
 રામાં આટલી અદેખાઈ આવી છે પણ એ હુમલાના સામા થઈ તેને
 અટકાવવાની એનામાં શક્તિ નહોતી. જેમ સુંદરગૌરીપર ગુણસુંદરીની
 કૃપા જોઈ અદેખાઈ આવતી, તેમ પોતે ધરખારવગરની અને ગુણ-
 સુંદરી ધરખારવાળી અને એનો પતિ આવો સારો અને એને પતિ-
 તરફનું આટલું સુખ અને પોતાને તેમાંનું કાંઈ નથી એ જોઈ ચંડિકા
 અંતમાંથી દાઝતી, એકાંતમાં જાતી કુટી નાંખતી, ગાનચતુરને ગાળો
 દેતી, છોકરાંને મારતી, ગુણસુંદરીને કામમાં ન લાગતી, એના કામમાં
 કંઈ પણ હરકત પડી જોઈ રાજ થતી, કાંઈના દપકા ન ગણકારતી,
 સસરા ગુણસુંદરીનાં વખાણ કરે ત્યારે મ્હોં મરડતી, ગુણસુંદરી સા-
 સુનું કામ કરે ત્યારે એને માનીતી થતારી ગણી એના આળા પાડતી,

અને માત્ર પોતાના કરતાં વધારે અભાગણી નહોદોની અદેખાઈ કરતી નહી—કારણ તેમનામાં અદેખાઈ કરવા જેવું કંઈ નહોતું. અધુરામાં પુરું આ સહ દુર્ભાગ્યનું કારણ પણ પોતે જ છે એવું વચન સસરાના મુખમાંથી નીકળતું સાંભળી એનો મીઠામીઠા એના હાથમાં રહ્યો નહી. આનંદની વાતો કરતાં કરતાં પોતાનો વાંક નીકળતો જોઈ એને એકદમ અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો. સસરાને સામે ઉત્તર દેવાની ગુંજશ ન હોવાથી ક્રોધ સફળ કરી ન શકી, અને કંઈ ન ચાલતાં ગુણસુંદરી બેઠી હતી તેની પાસે અચિંતી રોષ પડી અને રોતી રોતી બોલી :
 “જેયું, ભાભી ! આ પણ મહારો વાંક ! હું તે રાંડ શું કરું ? ખીજની
 “કટેવ તે તે હું શી રીતે સુધારું ? મહેં કંઈ ક્યું હોય તો તો ફેલેતા એ
 “ભલા ! આ તો મહારી દયા આણવી જોઈએ કે ખીચારી શું કરે ?—
 “તે તો રહ્યું, પણ તેને સાટે હું જ નહારી ! ઠીક, બાપા, જે ફેલેવું
 “હોય તે ફેલો. મહારું જ પ્રારબ્ધ પુટેલું ને તમારા ઘરમાં આવી
 “એટલે તમારો વાંક હોય હોયે મહારો જ વાંક ! ખરુંસ્તો ! હું રાંડ શું
 “મોઘ નહી ?”

ચતુર ગુણસુંદરી જોહાણીને પોતાની કરી લેવાનો આ પ્રસંગ એતી ગઈ. અનુભવી સસરાનું વાક્ય ખરું હતું તે સમજતાં એને વાર ન લાગી, પણ મનમાં વિચાર કર્યો કે ચંડિકાને મહોંયે એનો વાંક ફાડીશું તે એ કોઈ દિવસ નહી સમજે અને સસરાને છોડીને મહારા ઉપર કટક ચડશે. પણ આજ સુધી જુદી ને જુદી રહેતી જોહાણી આજ પોતાની મેળે મહારી પાસે રોષ પડે છે અને પોતાનું હૈયું ઉઘાડી સલાહ પુછે છે ત્યારે એવો પ્રસંગ તે મને ક્યાં મળવાનો હતો ?—આમ ગુણસુંદરી પોતાના મનમાં બોલી, અને જોહાણીને શાંત કરવા મંડી ગઈ.

“હશે, છાનાં રૂહો, રોશો નહી, શું કરિયે ? વડીલ છે તે ઘડી
 “બોલે. તમારું દુઃખ ખરું છે—બાયડીઓના મનની વાત ભાયડાઓથી
 “શી રીતે સમજાય ?” આ શાંત મંગળાચરણથી આરંભાયલી વાતો કલાકેક પહોંચી. ગુણસુંદરીએ ચંડિકાના મનની સહ વાત ધીમે ધીમે ફાડતી અને એની વાતો સાંભળી એટલે સંભળાવનારીની સાંભળનારી પર પ્રીતિ થઈ. પ્રસંગ આવ્યે નહાના ઉપાયથી આ મહોટું કામ થયું. આખરે ગુણસુંદરીએ સહ દુઃખમાંથી છુટવાનો ઉપાય બતાવ્યો અને ઈર્ષ્યાને ઠેકાણે પ્રીતિનો સંગ્રહ કરનારીએ તે સાંભળ્યો. ગુણસુંદરી બોલી;—“જુવો, મહોટાભાઈનો સ્વભાવ પડ્યો તેનું આસડ કરવાનું
 “તમારા હાથમાં છે તે બતાવું. તમારે બધી બાબતમાં એમની મ-

“રહુ ઉપાડી લેવી; એમનો સ્વભાવ તો જાણો છો એટલે વખત આગ્યે
 “ચેતી જવું કે—હું, આ વખત એનું મન આ વાતમાં છે. એમને
 “હાથમાં લેવા અને આંગળીને ટેરવે રમાડવા એ તમને ન આવડે
 “એવું નથી. આપણે એમની મરહુ ઉપાડી એટલે એ તમારા
 “દાસ થયા સમજવા!”

ચંડિકા તખડકો કરી ગાછ ઉઠી: “ના, આપણાથી નહીં બને!
 “એને તો એવું જોઈએ કે રાંડો મુડકાઓ શંખણીઓ ઉપર એ નજર
 “કરે ને હું જોઈું નહીં! આપણાથી એ નહીં થાય—ચોખી ના!”
 “તમે ઉકળો છો શું કરવાને? એ રાંડોનો તો પગ જ કાપવો.
 “હું તો એવો રસ્તો બતાવું છું કે એ કોઈના ઉપર નજર જ ન કરે
 “ને એક તમને જ દેખી રહે.”

“એ તો આવતે અવતાર થશે.”

“ના, એ બધાં જે રીતે એનું મન રાખે તે રીતે તમારે રાખવું
 “ને કોઈના ઉપર એને નજર નાંખવા સરખો વારો પણ ન આવે
 “એટલા કબજામાં રાખવા.”

“હું એને કબજામાં રાખવા જાઉં એટલે તો ધડાધડ થઈ સમજવી.”

“ના, એમ શું કરવા થાય? આપણે એવાં શાણી બગલી જેવાં
 “થઈ વાત કરિયે કે આપણે ઉકળિયે સારે એ ઉકળેકની? આપણે
 “જોળ બાંધા સાથે કામ રાખવું. જે ફેટે તેની હાથે હા ભણિયે ને
 “હળવે હળવે બધું કામ ફાડી લઈયે.”

“એ તો મને કંઈ ન આવડે.”

“અરે, મહારાં ચતુર ભાભીજી, તમને ન આવડે એમ તે હોય?”
 એમ કહી ગુણસુંદરી હસી પડી, ચંડિકા પોતાનું વખાણ સાંભળી ખુશી થઈ
 ગઈ, અને હસાવી પડાવી ગુણસુંદરી એને મેડીઉપર લેઈ ગઈ. દીવો લેઈ
 આ બે જણ ઉપર આવ્યાં અને ગાનચતુર આપઘાત કરતો અટક્યો.
 ત્રણ જણે કલાક બે કલાક એકઠાં બેસી ગપાટા માર્યા, શાણી ગુણસું-
 દરીએ જોડાણીને મ્હોટું પદ આપ્યું અને પોતે તેની તાબેદાર હોય તેમ
 વર્તવા લાગી. જેઠની ભુલ પોતાને વસી જ ન હોય—જેમ માને દીક-
 રાની ભુલ ન વસે—તેમ પોતાને થયું હોય એવો દેખાવ ધારણ કર્યો,
 અને આજના એક કલાકમાં ગુણિયલના ગુણે જોડાણીનું ઝેર ઉતાર્યું
 હોય તેમ દ્રવ્ય ઉતારી દીધો અને તેની સહી જેઠી બની ગઈ, અને
 થોડીવાર ઉપર જે જેઠને આખા ઘરમાં પોતાનું કોઈ માણસ જડતું
 ન હતું તેને મન નહાની ભાભી મા જેઠી વસણ વસી. સઉને આનંદમાં

નાંખી ગુણસુંદરી પ્રપુલ્લ મનથી નીચે ગઇ. મધ્યરાત્રિ થવા આવી હતી, ઘરમાં સઉ સુઇ ગયાં હતાં, પોતાની ગળર આગળ ઉમ્મરનું અશીકું કરી સુંદરગૌરી જમીન ઉપર ઉંઘી ગઇ હતી તેને ઉઠાડી, ઠેકાણે સુવાડી, અને ગુણસુંદરી પોતાના ખાટલામાં જઇ સુતી. સુતી, પણ ઉંઘ ન આવી. કાલ એને સૂતક ઉતારવાનું હતું અને હવેથી ઘરની વ્યવસ્થા કૃત્રી રીતે રાખવી, ખુદાના કુટુંબને શી રીતે આનંદમાં રાખવું, પતિના મનને શી રીતે ખરેખરે આનંદ આપવો, વગેરે વિચારમાં ઉંઘ ન આવી તે વિચાર ઉપર વિચાર આવવા લાગ્યા. ખાર વાગ્યા, એક વાગ્યો, એના ટકોરા થયા, પણ આંખમાં ઉંઘ ન મળે!

“હું ઈશ્વર! આ મહાસાગરમાં તરવાનો કોઇ માર્ગ સુઝાડ. હું
 “ખોર એમ જાણતી હતી કે ઘરમાં જેમ માણસનો ભરાવો તેમ
 “બધાંને એકઠાં રહેવાનો લહાવો. પણ આ તો લહાવો નથી—લહાવો
 “છે. સઉના જુદાં જુદાં મન—સઉના જુદા જુદા રંગ—સઉને જુદી
 “જુદી મહોટી ઝાડ જેવી કટેવો—અને એ કટેવો ન વેઠાય તો આ-
 “પણે સઉને મન ભુંડાં—પછી આપણા મનમાં ગમે તેવી પ્રીતિ હો.
 “સઉનાં મન સાચવવા જતાં આપણું કોઇ નહી—ધોખીનો કુતરો ન
 “ઘરનો તે ન ઘાટનો—એવી હું—એ જોઇ લીધું. સંસારસાગર વસમો
 “કહેવાય છે તે અમરતું નથી કહેવાતું. મને બધી જાતના અનુભવ
 “થઇ ગયા અને હજી કોણ જાણે શું શું બાકી હશે? આ સસરા—
 “આ સાસુ—આ નણંદો—આ જેઠ—તે આ જેઠાણી : સઉમાં અફકેકો
 “ગુણ અને અફકેકો અવગુણ. આ સુંદર નીરાંતે ઉંઘે છે—ઉંઘ, ખુદેન,
 “ઉંઘ—મહારા કરતાં તું સુખી છે—ત્યારે એક ત્યારી જાતની ચિંતા—
 “બીજા કોઇની નહી. મહારે બધાંની ચિંતા. આ છોકરી વળી મહોટી
 “થશે તે કોણ જાણે શી શી ચિંતા કરાવશે? પણ એ મહારા અતુર,
 “તમારે તો મહારા કરતાં પણ વધારે ચિંતા છે. મહારાથી તમારી
 “ચિંતા તો થઇ શકતી નથી—તમારી ચિંતામાં ભાગ લેવાય એ મહારાથી
 “બનતું નથી. અરેરે! આજ એમનું મહોં કેવું લેવાઇ ગયું? મહારા
 “એક શબ્દ ઉપરથી એમનું મહોં લેવાઇ ગયું. હસતા હસતા આનં-
 “દમાં ઘડી ગાળવા આવ્યા તે ઉતરી ગયેલે મહોંયે પાછા ગયા. કોણ
 “જાણે એમને શા શા વિચાર થઇ આવ્યા હશે? મહેં ભુંડીએ પુછાયું
 “સરખું નહી. શું પુછવાનું હતું? ઉઘાડી જ વાત છે સ્તો! આ
 “બધા કુટુંબની એમને ચિંતા છે—બોલતા નથી, પણ આંખો છે તે
 “જોયા વગર રહેતા હશે કે કાન છે તે સાંભળ્યા વગર રહેતા હશે?

“ મહારી પણ એમને ચિંતા ! ને કમાઈ હુંકી ને ખરચ મોહું ! આ
 “ બધી ચિંતા મટે તો પછી એમની ચિંતા ધટે ! એટલું સરખું મહા-
 “ રાધી નહીં થાય તો પછી હું શા કામની ? ”

“ વડીલનો સ્વભાવ આકળો છે, વિવાહનું વર્ષા કરી મુકે છે—
 “ બાકી આ આખા ધરમાં મહારી દયા જાણનાર એમના વગર બીજું
 “ કોણ છે ? દયા જાણવીને શું કામ છે ? મહારે શાલપામરી ઓછાં
 “ જ હોડવાં છે; જે કરવું તે પરમેશ્વરપ્રીત્યર્થમ ! મહારા ચતુરનું કુટુંબ તે
 “ મહારું કુટુંબ ! ગમે તેવું પણ એમનાથી પોતાનું કુટુંબ કાંઈ ફાડી
 “ નંખાવાનું છે ? માટે એમનું તે મહારું ! મહારી ચિંતા તો વડીલ
 “ કરશે—એ પોતે કરશે—પણ એમની ચિંતા હું શી કરવાની હતી ?
 “ અત્યારે કેટલી કેટલી ચિંતા કરી થાડ્યા પાડ્યા સુતા હશે ? ”

“ ખરે ! આકળો સ્વભાવ માણસને રાક્ષસ જેવું કરી મુકે છે !
 “ ચંડિકા ભાભીએ આકળપણમાં સુંદરભાભીને કચરી નાંખ્યાં ને જેઠને
 “ શાંત કરી દીધા ! અરેરે ! એનો યે શો વાંક ફાડાયે ? આવા ધ-
 “ ભીથી એને કેટલું દુઃખ ? એની આંખો અને એની છાતી કેમ કહ્યું
 “ કરે ? જેઠને પણ હદ છે. કેવું કામાંધ માણસ ! શી લંપટતા ? શી
 “ નિર્બળતા ? હવે કેટલા પસ્તાતા હશે ? કેટલી શિક્ષા ખમી ? કેટલી
 “ શિક્ષા ખમશે ? કામવિકાર બહુ નદારો પદાર્થ છે એમાં કાંઈ વાંધો
 “ નહીં—એના આગળ માણસનું જોર જખ મારે છે. આ મહારા ચતુર !
 “ બ્યાં ભ્યાં એક વડીજ એકલાં હતાં કની ? ખરે ! સુવાવડમાં વિયોગ
 “ પાળવો એ લોકાચાર જોટો તો નહીં. પાણીથી ભરેલું વાદળું એકલું
 “ ગાછને શાંત નથી થતું તેમ એકાંત મળી એટલે એકલી વાતોથી
 “ લંપ નથી વળતો ! ”

“ સર્વથા વિકારમાત્ર જોટા છે—પછી તે કામ હો કે ક્રોધ હો
 “ કે બીજો ગમે તે વિકાર હો ! વિકારનું બળ કાંઈ એટલે માણસ
 “ માણસ મટી પણ થઈ જાય છે અને પોતાનો કે પારકો સ્વાર્થ કે
 “ પરમાર્થ કાંઈ સુઝતો નથી અને માણસ કેવળ આંધળું ભીંત થઈ
 “ જાય છે. નીકર સુંદર કોણ છે તે જેઠને ન સુઝે ? બીચારી સુંદ-
 “ રની અવસ્થા મહારા કરતાં સોગણી ભુંડી. એ શું કાંઈ માણસમાં
 “ નથી ? એને શું ન જોઈયે ?—પણ ઈશ્વરે આપેલું લેઈ લીધું ! એના
 “ કરતાં—અને જે નણંદો કરતાં પણ મહારાપર ઈશ્વરની કૃપા છે—
 “ નીકર, આ મહારા ચતુર—તમારા વિના—”

“ તમારા વિના ” એ અપશકુનભરેલો શબ્દ—અપશકુનભરેલો

વિચાર—કેમ સુઝ્યો? હવે શું થવાનું હશે? એ શબ્દ ખરા પડે તો સંસાર કેવો સુનો થઈ જાય—મહારા ચતુર વિના તે કેમ જીવાય? એવા દિવસ શી રીતે ગાળ્યા જાય? ” આ અને આવા આવા અનેક પ્રશ્નો મનમાં પુછતી પુછતી, સાહસરાય જીવતો છતાં તેના વગરની દુઃખખાનો સ્વભાવ આવો હોય તેમાં શી નવાઈ?—એ વાતનો પોતાની અભ્યારની સ્થિતિથી અનુભવ કર્યા જેવું કરતી, “હું મરી ગઈ હતી” તો મહારા ચતુરની કેવી વહેલે થાત?” એ કલ્પનાનો ચીતાર આંખ આગળ ખડો કરતી, પોતે મરી ગઈ હોય અને વિધાયતુર એકલો જીવતો હોય તો આ ઘર એને કેવું શૂન્ય લાગે—એવા એવા અનેક વિચાર કરતી કરતી, ગુણસુંદરી આંસુથી છલકાતી ચ્હોટતી આંખો મીંચવા લાગી, અને પોતાની છાતીના દુધ સાથે છાતીમાંના શોકમય ચિંતામય વિચાર પણ ખાળક કુમદસુંદરીને ધવરાવતી હોય તેમ તેને છાતી સરસી રાખી કલાંઠી વાળી પોતે જ ખાટલાની એક ઇસ હોય તેમ ઇસ ભેગી લપાઈ જઈ નિદ્રાવશ થઈ ગઈ અને નિદ્રામાં ને નિદ્રામાં થોડી થોડી વારે લવતી હતી અને ઓઠમાં ને ઓઠમાં રેતી હતી.

રાત્રિ વેગભરી ચાલી જવા લાગી. વિધાયતુરના ઘરમાં જુદી જુદી સ્થિતિમાં પડેલાં સહ માણસોને નિદ્રારૂપી એક અવસ્થાએ ઝડપી લીધાં અને એક પછી બીજી એમ બધી ઘડિયો શાંત અને એકાંત અંધકારનાં પગલાં પેઠે ભરાવા લાગી. અંતે રાત્રિની ભરજીવાની પુરી થઈ હોય એમ પાછલી રાત જણાઈ, વૃક્ષાવસ્થાપેઠે ઝાકળ આખા જગતને શીતળ કરી રહ્યું અને વહેલી ઉઠનારી ગુણસુંદરીની આંખ પાછી ઉઘડી ગઈ અને તે ઉઠી બેઠી થઈ. કોઈનો શબ્દ સરખો સંભળાતો ન હતો અને આંખ માત્ર એકલા બળતા દીવા સામું જોઈ રહી. રાત્રે કરેલી ચિંતા બીજે રૂપે સ્ફુરવા લાગી. આજ નહાવાનું હતું, હવેથી ઘરની લગામ પાછી પોતાના હાથમાં લેવાની હતી, અને થયેલા અનુભવનું ફળ શી રીતે લેવું તેનો વિચાર ગૃહિણી એકલી એકલી ઉત્સાહ ભરી કરવા લાગી. ટુંકામાં બધો વિચાર થઈ ગયો.

“શો વિચાર કરવાનો હતો જે? એ તો છેસ્તો—બધું માથે ઉપાડી લેવું. ઉપરથી બધો સામન જાતે લેઈ આવવો કે સુંદરને “જવું ન પડે ને જેવું મહેલો જેવું ન પડે. ઘડી ઘડી ઉપરથી આ-“જીવો પડે તે સામન નીચે આણી મુકવો. કોઈની પાસે માગવું ન “પડે એમ ખેલેથીજ સામન લેઈ રસોઈ હાથે કરી નાંખવી, ને પીર-“સનારી તો રાણી કહેવાય માટે તે કામ વખતે બીજા કોઈને આગળ

“કરવું. સહ જમે એટલા વખતમાં પરચુરણ કામ કરી લેવું. રસોઇ
 “કરતી વખત મહેનું કામ શું? ધરનાં છોકરાંને અને ચાકરાંને સૂચ-
 “નાઓ પણ તે વખતમાં આપી દેવી! આ બાળકની સંભાળ સુંદર
 “રાખશે ને ખુશી થશે. જમ્યાપછી કલાક સુવું-શરીરની સંભાળ
 “રાખીશું તો બધાંને કામ લાગીશું, દુઃખબા બહેન પેટે ઓછું આણિયે
 “તે જન્મારાનાં દુખિયારાં થઇએ તેમાં શું વળ્યું? ઉઘી ઉડી મુકેલો
 “અભ્યાસ પાછો તાળે કરવો—કે મહારા ચતુરનું મન તે જોઇ આ-
 “નંદમાં રહે. તે પુરો કરી ધરનાં છોકરાંને લેઇ અર્ધો કલાક દેવદર્શન
 “જઇ આવવું કે ખાધેલું પચે ને પગ છુટો રહે. લાંથી આવી વાળુની
 “તયારી જોલી જોલી કરી લેવી અને રાત્રે ધરમાં સહની સાથે ઘડી
 “બેસી—પછી હું ને મહારો ચતુર!” આજસુધી વિચાર નહોતો કર્યો
 તો કાંઈ સુઝ્યું ન હતું—આજ વિચાર કર્યો તો તરત રસ્તો સુઝ્યો.
 વિચાર કરવાનું પણ સાંભરવું જોઈએ છે.

કામ કેમ થોડું કરી નાંખવું, કોઈના ઉપર આધાર રાખ્યા વિના
 કેમ કામ નબી શકે, મહોડું મન કેમ રાખવું, વગેરે સમગ્ર લેઇ એ
 સમજણના કાર્યગ્રાહી ગુણો ધારણ કરી કામમાં પડેલી ગુણસુંદરીએ
 ઉઘોગ અને આગ્રહથી ધરકામનું બહાણ ઝડપવંધ આગળ ધપાવ્યું.
 પોતાની શાંતિ અને ક્ષમાથી સહનાં મહો શીવી દીધાં. એનું મહોડું
 મન દેખી પારકાનાં મનમાંની અદેખાઈ શરમાઇ સંતાઇ ગઇ અને ભુ-
 ખમરાથી મરી ગઇ. એના બહાલ આગળ આખું કુટુંબ એને વશ
 થઇ ગયું. એણે સર્વને સ્વતંત્રતા આપી અને જતે પરતંત્રપણું સ્વી-
 કાર્યુ સારે સહ એના ગુણ આગળ પરતંત્ર થઇ ગયાં. અને એ પોતે
 સહની ઉપરી જેવી બની. આ સર્વ દેખી વિદ્યાચતુર સ્વસ્થ થયો,
 અને પોતે એકલો હતો સારે જે સુખ ભોગવતો હતો તે જ સુખ આજ
 દઇ સહનારી પોતાની ગુણિયલ ઉપર બહાલ આવતાં ફેરવતો હતો કે
 આનું નામ તે પ્રમુતા રમણેયુ યોગિતામ્ !

ધરના કામમાં વખતની જોડણી કરી નાંખી બધું કામ જતે
 ઉપાડી લીધું એટલાથી ગુણસુંદરીના ધર્મકર્મની સમાપ્તિ ન થઇ. એ તો
 કોઈને કંઈ ફેરવું ન પડે અને કોઈની આશા રાખવી ન પડે અને ધ-
 રનું ગાડું ચાલ્યાં જાય એટલા જ ફળનું સાધક હતું. પરંતુ પરદુઃખ-
 બંજન થવું અને સર્વ કુટુંબનાં અંતર્દુઃખ જાણી લેઇ તેનો ઉપાય કરવો
 એ પુરુષાર્થ પણ ગુણસુંદરીએ માથે લેઇ લીધું. સર્વની દારી થઇ
 સર્વને દાસ કરી લેવાં, સર્વનાં મન રંજન કરવાં, સર્વનાં તદ્દયને ઉચ્ચમાર્ગે

ચહાવવાં, એ કામ કરવાનું પણ ગૃહિણીએ ઇચ્છ્યું. પતિનું દ્રવ્ય એણે વરે અને કુટુંબનું હિત થાય એવું મનોયત્ન ગૃહપંડિતાએ સાધવા માંડ્યું.

દિવસે પોતાના અભ્યાસમાં રામાયણ ભારત અને એવાં પુસ્તકોનો સમાસ કરી રાત્રે કુટુંબસાથે ઘડી વાર્તાવિનોદનો સમય આવે ત્યારે કુટુંબકથા અને લોકનિન્દાના વિષયને ધીમે ધીમે દેશપાર કર્યા અને તેમે સ્થળે સર્વજ્ઞ જેવા સર્વ સંસારના પંડિત વાલ્મીકિ અને વ્યાસની રસિક ચતુર કથાના પ્રસંગો ફાડી ગુણસુંદરીએ સર્વનાં મન હરણ કરી લીધાં અને સર્વને આ લોક અને પરલોકનાં અવલોકન કર્યાં. આમ ગુરુ જેવી બનેલી ગુણસુંદરી કુટુંબમાં બહુમાન પામી. ધીમે ધીમે એવો પ્રસંગ આવ્યો કે એના મનને ખેદ થાય એવું કરતાં બોલતાં સર્વ કોઈ આચક્ર ખાવા લાગ્યું, અને બીજાં માણસ આજ્ઞા કરી-ક્રોધ કરી-કપટ કરી-બલાતકાર કરી-શિક્ષા કરી-જે કામ નથી કરાવી શકતાં એ કામ ગુણસુંદરીનો એક કોમળ શબ્દ કરાવી શકતો. એની ઇચ્છાથી ઉલટું કામ કરતાં સહ કોઈ મનમાંથી ખેદ પામતું અને શરમાઈ જતું અને પારકાનો ઠપકો અવશ્ય પામતું.

ગાનચતુર નોકરીવિનાનો હતો અને અપકીર્તિ પામી નોકરી ખોઈ બેઠો હતો તેનું શું કરવું તે વિધાયતુરને સુઝતું ન હતું અને જ્યાં કંઈ માર્ગ સુઝતો અને પ્રયત્ન કરતો ત્યાં ગાનચતુરને કર્મે નિષ્ફળતા જ થતી. ઘણી વખત એણે જરાશંકરને કહ્યું અને જરાશંકરને બે ભાણેજ સરખા હોવા છતાં ગાનચતુરના દુર્ગુણોથી કંટાળી આવ્યો હતો, અને વિધાયતુર પોતાના ભાઈની વાત ફાડે એટલે મામો એમજ કહેતો કે “આપુ, મહારાજ જેવા મહારાજના રાજ્યમાં નોકરોએ તરવારની ધાર ઉપર ચાલવું પડે છે અને આ તહારા ભાઈના ગુણ આપણ સર્વનો રોટલો.” ટાળે એવા છે—માટે વધારે સારું એ છે કે એને ખાવાપીવાનું તહારા પગારમાંથી જ આપવું એટલે આપણા બધાનું ખાવાપીવાનું એ રહે.” ને પગાર પણ ચાલતો રહે. હવે થોડાં વરસમાં એ વૃદ્ધમાં અપશે—” તહારે આપે “પેન્શન” લેઈ નોકરી છોડી—આણે પેન્શન ખોઈ નોકરી છોડી. એકને પાળે છે તો બીજાને પાળ.” મામાનો આવો ઉત્તર વિધાયતુર કોઈને જણાવી શકતો ન હતો અને ખરી વાત ન બાણે એટલે સહને અસંતોષ સ્વાભાવિક રીતે એના પર જ રહેતો. પતિથી ન થયું એ કામ ઉપાડવા પત્નીએ પ્રયત્ન કર્યો.

એક દિવસ આ જ અર્થસાર પોતે મામાને ઘેર ગઈ, અને મામાને તૈયાર કરી મામાપાસે વાત ફાડી. જેઠની ભલામણ કરવા

ભાભી આવે તે જોઈ મામાને એકવાર તો પુછળ હસવું આવ્યું, અને પછી વિધાયતુરને જે ઉત્તર દેવામાં આવતો હતો તે જ ગુણસુંદરીને આપ્યો. પુરુષ જે કહી શકતો ન હતો તે સ્ત્રીએ કહ્યું: “મામાજી, “એ બધી વાત ખરી. પણ નહાનપણનું અજ્ઞાન મોટાપણમાં અનુ-
“ભવથી ખસે છે તેમ કુશુદ્ધિને અનુભવ ખસાડે છે. માણસ બારે
“માસ એક સરખું રહેતું નથી. નોકરી મળશે વાસ્તે કંઈ જેઠ
“જેઠાણીને ધરમાંથી જુદાં પડવા દેનારી હું નથી—પણ બગડેલું મા-
“ણસ ધંધે વળગ્યાથી સુધરે છે તો આ તો સુધરેલાને સુધારવાનું છે.
“મામાજી, આપનાથી કંઈ ખસાવાનું નથી—ઠોરું કઠોરું થશે—માવે-
“તરથી કમાવેતર થવાવાનું છે?”

ભાણેજવહુનો આગ્રહ જોઈ જરાશંકરને વધારે હસવું આવ્યું: “એટા, તું જેઠને “સર્દીશીકટ” આપે છે તે દ્વારા ઉમંગનું છે પણ હું
“તે સ્ત્રીકારતો નથી. એ સુધર્યો ન હોય તો સુધરે એવું તું માયે
“લે છે?—ચાલ, તું જમીન થાય તો હું વિચારું!”

ગુણસુંદરીએ તરત ઉત્તર દીધો: “થયું? એટલુંજ કે ની? એ
“તો હું માયે લેઉં છું. હોય! પણ ખોલ્યા છો તે પળજો.”

મામાથી ગુણસુંદરીને તરછોડાઈ નહી. થોડાક જ દિવસમાં રત્ન-
નગરીમાં જ ગાનચતુરને યોગ્યતા પ્રમાણે નોકરી મળી અને આ
નોકરી કેમ નહોતી મળતી અને કેમ મળી તે સહ સમાચાર કેટલેક
દિવસે પ્રસંગ આવ્યે મામાએ ગાનચતુરને ચંડિકાના દેખતાં કહ્યું. જે
જણ મનમાંથી ગુણસુંદરીનાં દાસ થયાં, અને ભૂતકાલમાં ગુણસુંદરીને
જાણ્યે અજાણ્યે દુભવવા જેવું કર્યું હશે તે સાંભરતાં ધણી ધણિયાણી
એ જણ પસ્તાતાં. ગુણસુંદરીને ખભે ભુલથી હાથ મુકાઈ ગયો હતો
એટલું સ્મરણ થતાં જ ગાનચતુર પૃથ્વીમાં પેરી જેવા જેટલું મનમાંથી
શરમાતો. સુંદરની વાતમાં ખોતાનું મન બગડ્યું હતું, તે વાત ગુણ-
સુંદરીને કાને ગઈ જાણી એનો હલકો અભિપ્રાય થયો હશે તે મટા-
ડ્યો એ ગાનચતુરે ગુરુકાર્ય ગણ્યું. કશાથી નહોતો સુધર્યો તે માણસ
આખરે ગુણસુંદરી આગળ લજ્જનો માર્યો સુધર્યો, એના ઉપર અને
એની સ્ત્રીના ઉપર હજી વધારે ઉપકાર ગુણસુંદરીને હાથે થયો
નિર્મલો હતો.

ચંડિકા એક પ્રસંગે એમ કહેતી કે “મહારે તે ગુણસુંદરીનું શું
કામ પડવાનું હતું?” કાળ બદલાયો અને એનાં છોકરાં સુદાંતની
સંભાળ ગુણસુંદરીને કરવા વારો આવ્યો. ચંડિકાનો મોટો દીકરો

હરિપ્રસાદ સ્વભાવે સારો હતો પણ એની વહુ મનોહરી એનાથી મોટી હતી. સસરાની નોકરી ગયા પછી મનોહરી પિયર ગઈ હતી. મનોહરી ઉંચેર ધારની, બુદ્ધિશાળી, અને મદોન્મત્ત હતી. પતિ નહાનો અને ઓછી બુદ્ધિનો હતો. પતિના પહેલાં પોતાને જીવાની આવી હતી, અને જેમ પોતાને જીવાનીનો મદ આવેલો હતો તેમ જીવાન વર્ગના પુરુષોમાં પણ એના રૂપનું આકર્ષણ વધારે હતું, અને એના પ્રસિદ્ધ કબ્જેડાને લીધે લંપટ માણસો એનો પ્રસંગ-શોધવાથી ફાવીશું એવું ધારતા. મનોહરીના નામની લાવણીઓ જોડાઈ હતી, એવું નામ લોકની ભીંતોએ ચોંટી રહ્યું હતું, એ બહાર દરવા જાય ત્યારે પવન એના કાનના પડદાસાથે બહાર થતી ખીલત્સ વાતો અથડાવતો અને આંખો સામી પરપુરુષોની આંખોના ડોળા ફરતા. એ ગરબે ફરે ત્યારે આશપાશ લોકોનું ટોળું ભરાતું, એના ઉપર કાંકરા ઉડતા, અને પ્રસંગે અટક્યાળી આંગળિયોથી એવું વસ્ત્ર સુદ્ધાત ખેંચાતું. એ એકલી બહાર નીકળી હોય તો રસ્તે જનાર એના સરસો અડોઅડ થઈ ચાલ્યો જતો, અથવા એની પાછળ પાછળ આવતો, અથવા એના આગળ ચાલે અને પાછે મહોંચે એના સામું જીવે. મનોહરી આ સઉ ફજે-તીથી કોક વાર અકળાતી, કોક વાર ડરતી, અને કોક વાર તો એવાં હજાર વાનાંને ઘોળી પીતી. એના ઉપર અને એના ઘણી ઉપર લોકના ખરાખોટા નામવાળા અને નામવગરના જુદી જુદી મતલબના કાગળો આવતા. એ દેવદર્શન જાય તો મોહોડાની, અને ભીંડમાં હોય તો ગમે તેવી, એની મશકેરી કરવા લોક ચુકતા નહી. એ નાતમાં જન્મવા જતી ત્યારે મિષે મિષે અથવા ઉઘાડે છોગે લોક એની વાત કરતા. કાળક્રમે એ નફ્ટ થઈ અને એને કાંઈ લાગતું બંધ થઈ ગયું. લોકો વાતો કરતા તે ખોટું પણ ન હતું. ગામમાં કોઈ રંગીલો છેલ આવ્યો હોય તો એને મળ્યા વગર એ રૂહેતી નહી. પોતાને માથે ઘણી આવો હોય ત્યારે આવું હોય પણ ખરું! —એમ એના મનમાં રૂહેતું. કોઈ વાર એવું પણ ઇચ્છતી કે “ક્યારે ઘણી મોટો થાય અને હું આ જંજળમાંથી છુટું?” ઘણીને મહોંચે ગામની વાતો જતી, તે ચીડાતો, વહુને મારતો, વહુ મારખાઉ થઈ ગઈ, કોઈક વખત તો સામી મારતી પણ ખરી, અને કોઈક વખત માર ખાતી ખાતી હસતી અને ફૂટેતી કે “હા, મારો, મારો, મહે માર ખાવો ધાર્યો છે તે ખાધશ —બાકી હાથ ઉપાડું તો જાણો.”

ચંડિકા આ વહુથી ગાંડા જેવી થઈ ગઈ હતી. વહુને સુધારવા

હીકરાના કાનમાં ભરાઈ લાખ વાતો કરતી અને લાખ ઉપાય ખરા-
ખોટા બતાવતી. વહુ એમ જાણતી કે સાસુ વરના કાન ભરવે છે,
એટલે વરના ફહેવાની કાંઈ અસર થવાની હોય તે પણ ન થતી. કદીક
તો ધણી મારે તે ખોતાના જીરને કહી દેતી અને તે લોક નિશાળમાં
અથવા રસ્તામાં હુરિપ્રસાદને મારતા અને એની પાસે કમુલ કરાવતા
કે હવે મારીશ નહીં.

આ વહુ પિયર ગઈ હતી ત્યાં સુધી ચંડિકા સુખી હતી. હવે
એ પાછી વિધાયતુરને ઘેર પણ આવી અને ચંડિકાને ત્રાસ પડ્યો કે
“વળી શી નવાજીની થશે?” એક દિવસ તો સહ જમવા બેઠાં હતાં,
માત્ર ગુણસુંદરી જમ્યાવિનાની પરસાળમાં કાંઈ કાંમ કરતી હતી, અને
મનોહરી પરસાળની મેડિયે બાળક કુમુદસુંદરીને રમાડતી રમા-
ડતી એના ઘરમાં છયોક ઉઘાડે સ્વરે ગાતી ગાતી મ્હોટા મ્હોટા હીંચકા
આતી હતી:

“જયછે જયછે જયછે રે આ જીવાની ચાલી જય છે !

“પાણીનો રેશો ને આભલાની હારો જેવી—જીવાની ચાલી જયછે. ૧

“નહાનો નાવલિયો ને કળેડાની નારની—જીવાની ૦

“પિયુ પરદેશ એવી રાંડી સમી માંડી તણી—જીવાની ૦ ૨

“સાસુ સંતાપે ને માવડિયો કંથ, એની—જીવાની ૦

“સધવા રુવે—રુવે વિધવાયે ! એમ બેની—જીવાની ૦” ૩

ગીત સાંભળી ચંડિકા જમતી જમતી અકળાઈ—પણ શું કરે ?
બોલે તો રોકડો જવાબ આપે એવી વહુ હતી. બીજાં બધાં ગીત
સાંભળી હસવા લાગ્યાં ને એક બીજાના મ્હોં સામું જોવા લાગ્યાં. કામ
કરતું મુઠ્ઠી ગુણસુંદરી પરસાળમાં પળવાર ઉભી રહી હડપચીએ હાથ
દેઈ પળવાર વિચારમાં પડી. મનોહરીએ હજી મ્હડે એવું ગીત ગાવા
માંડ્યું અને એ ગીતમાં હીંચકાની સાંકળોનું ગાયન ભળ્યું.

“છરવાય નહીં રે છરવાય નહીં ! માડી ! જીવાની આ છરવાય નહીં !

“સહિયર સમાણી મ્હારી ચમન કરે ને નીકળી પડે મ્હારી આંખોરો માડી ૦

“અદેખી નાર મને કરી કળેડે, મ્હારા ન્હાનડિયા કંથને દોઝાંખો રે ! મા ૦ ૧

“વાયદો કર્યો ચાર વરસનો હુંકડો, થશે—જવાન એ—હું ઘરડી રે મા ૦

“ઉછળે જીવાની, ના ડાટો દેવાય, વાળું મન હું મરડી મચરડી રે ! મા ૦” ૨

ચંડિકાથી સ્હેવાયું નહીં. તે જમતી જમતી ઉઠી પરસાળમાં જઈ
મેડીએ ચ્હટવા લાગી. ગુણસુંદરી એનો ગયેલો મીઠાજ સમજી અને અટ-

કાવીને પોતે મનોહરીને શીખામણુ દેવાનું માથે લેઈ ચંડિકાને પાછી
જમવા મોકલી. ઉપર ગીત મેળે બંધ થયું, પણ મનોહરી કુમદસુંદ-
રીને એ હાથે ઉંચી કરી કુદાવતી હતી, વારંવાર ચુંબન કરતી હતી,
અને હીંચકા પહીંડો સુધી ખાતી હતી. ગુણસુંદરી ઉપર ચહી દાદરમાં
ઉભી ઉભી પળવાર જોઈ રહી. મનોહરીની પુઠ હતી એટલે એણે એ
જાણ્યું નહીં અને તાન લાગ્યું હતું તેમાં મચી રહી. એટલામાં એના
હાથમાં ઉંચી થયેલી કુમદસુંદરીએ માને ઓળખી, હશી, પગ નચાવી,
કીલકીલાર મચાવી મુક્યો, ને મા ભણી હાથ લાંબા કર્યા; તે જોઈ
મનોહરીએ પાછું જોયું. પોતે ગાયેલું કાકીજીએ સાંભળ્યું હશે એવું
ભાન આવ્યાથી ગુણસુંદરીને જોતાં જ મનોહરી શરમાઈ ગઈ, અને
તરત ઉભી થઈ કુમદસુંદરીને રમાડતી રમાડતી સામી ગઈ. એ શર-
માઈ તે એના ગાલ ઉપર આવેલા રંગથીજ ગુણસુંદરી સમજી ગઈ.
એની આંખમાં શરમ છે તે સમજણ છે અને તે છે ત્યાં સુધી ઉપાય
હાથમાંથી ગયો નથી એવું ધારી એ હરખાઈ. પોતે એના કરતાં પાંચ
સાત વર્ષેજ મોટી હતી એટલે સહીપણાના ભાવથી વાત કરી શકે
એમ હતું. સંરખી વયનાં માણસથી ઉપદેશ થાય છે એટલે બીજાંથી
થતો નથી. વહુ ગમે તેટલી બગડી હશે તોપણ બુદ્ધિશાળીને ઉપદેશ
સમજતાં વાર નહીં લાગે, અને એના ઉપર પ્રીતિ રાખી કહીશું તો
ધીમે ધીમે સારા ગુણનો એને પટ બેસશે એ વિચાર ગુણસુંદરીને
થયો. વળી એણે એવો પણ વિચાર કર્યો કે “આને મોઢાંએ એના દોષ
“કહી બતાવશું અને વાંક ફાડીશું તો એને એકદમ નહીં વસે અને
“બાળક છે એટલે ઉલટો સામો ભાવ બંધાશે; માટે હાલમાં તો એના
“સામા ન થવું, એનાં થઈને વાત કરવી, અને એની મેળે જ પોતાની
“સ્થિતિનો વિચાર કરી ઉપદેશ લેઈ લે એવું કરવું. આપણે ન કહેવું,
“પણ એની પાસેથી કહેવડાવવું. લોકરૂઢિએ કહેવું બાંધ્યું, જવાનીએ
“પોતાનું કામ કર્યું, બાળક ધણીએ છોકરવાદી કરી, અને ચંડિકા-
“ભાભીએ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે કામ કર્યું ! વહુ બાપડી શું કરે ?
“એને કોઈ સારે માર્ગે મોડાવનાર ન મળ્યું, ઉછળતી જવાનીના
“છોકે બુદ્ધિને જે રસ્તે મોડાવી તે રસ્તે ચહી. પણ—આખરે કાહી
“છે—સુધરે એવી છે,” મનોહરીએ પોતાના સામું જોયું એટલામાં
એને જોઈ ગુણસુંદરીએ આટલા વિચાર કર્યા અને હીંચકેથી ઉડી એ
સામી આવી એટલે પોતે પણ ઉપર ચહી અને ઉમળકો આણી હસતી
હસતી બોલી “વહુ, તમારો રાગ તો સારો છે; શું ગાતાં “તાં એ ?”

મનોહરી ફરી શરમાઇ અને કેડમાંની કુમુદસુંદરી સામું જોઇ ગુણસુંદરીને ફેલા લાગી: “ એ તો કંઈ નહી—અમરતું—રહેજ—જરી” સાસુને રોકડા ઉત્તર આપતાં ડરતી ન હતી તે કાપીજી સાથે બોલી પણ ન શકી, અને મનમાંથી લેવાઇ ગઇ. છુટા રહેલા હાથની હાથેલી વીંઝી આંગળાં ખીડી દેઇ મનમાં જ બોલી: “ બબ્બું, કાપી— “ હાએ ક્યાંથી સાંભળ્યું આ ? હું શું કહું એમને ? ” ગુણસુંદરીના ગુણે એને હતી હતી તેનું એને ભાન હતું. યુદ્ધિમતી હતી માટે જ તે છતાઇ હતી. ચંડિયામાં ગુણસુંદરીપણું ન હતું માટેજ મનોહરી એનાથી ન સુવરતાં બગડી હતી. મનોહરી હોંચકેથી ઉડી, બાળકને રમાડતી રમાડતી—ચુંબન કરતી કરતી— અને છાતી સાથે ડાબતી ડાબતી, ગુણસુંદરીની પાસે આવી, અને પોતે ગાયું હતું તે વાત ઉઠાવવા બોલી: “ કાપીજી, આટલી સરખી છોકરી કેવી તમને ઝોળખી ગઇ ? “ પણ તમે તો એના સામું ચે જોતાં નથી ! કેવી પાંખડી જેવી છે ? “ બહાલ ન આવતું હોય એવાંને પણ બહાલ આણાવે એવી છે ! ”

ગુણસુંદરી અને મનોહરી બે જણ હોંચકે જઇ બેઠાં અને ગુણસુંદરીએ મનોહરીને કલાવી કલાવી વાતો ફેલાવવા માંડી. વાતો ફેલાવતાં ફેલાવતાં તેની મનોવૃત્તિ સાથે અથડાય નહી એવો ઉપદેશ થોડો થોડો કર્યો. આખરે એ ઉપદેશ સફળ થતો હોય એમ મનોહરી બોલી ઉઠી: “ ફેલા, કાપીજી, મ્હારો શો વાંક ? હું ચે બાળક છું કની ? “ પુછો સાસુજીને—કેટલી વાર એમણે એમના કાન ભરવ્યા છે ? મૂળ “ તો “ કર્મે કન્નેહું—મ્હારે રચામજીહું ” જેવું મ્હારે કપાળે લખેલું જ “ છે તે થયું, ને તેમાં વળી હવે જરી જરી છોકરવાદી મટવા માંડી “ ત્યારે સાસુજી દીકરાને માવડિયો ફરી નાંખે ! ત્યારે મ્હારે ચે કંઈ હોંસ “ હોય કે ન હોય ? બે પૈસાની કાંશકી મને આણી આપે તો તેટલું “ સાસુજીથી ન ખમાય ને દીકરાને “ બાયલો ! બાયલો ! ” ફરી મુકે. “ બપોરે નીસાજેથી આવે ત્યારે થડીક પાણી પીવાને મેડિયે આવે તો “ સાસુજીની આંખો મ્હડી જાય ને બે જણને “ બેશરમાં—લાજ વગ— “ રનાં—નફટ—નફટ ” ફરી ફજેતી કરે. ત્યારે એમને કાંઈ વિચાર નહી “ થતો હોય ? એમનો દીકરો ને મ્હારો ધણી તેની ચે અદેખાઇ ! કાંઈ “ ખીજની સાથે વાત કરું તો તો બોલતાં ચે બલ્લાં. પણ આ તો પો— “ તાનું ન્હાનપણ જ જાણે ભુલી ગયાં હોય કેની એમ કરે છે. એતો “ આટલાં મ્હોટાં થયાં—ને હું તો હજી ન્હાની બાળક છું. આ તમને

“કાંઈ ફેરે કંઈ ધરનો ધંધો ઉપાડો, વૈતરું કરો, ને કાકાજી બહારનું
 “વૈતરું કરે, પણ એ ઘડી એ જણાં એમાં હો ને આંખે આંખ મેળવી
 “સાયતવાર વાતો કરો એવું કાંઈથી ખમાય નહીં તો તેની એ આં-
 “ખોમાં એ આંગળિયો ઘોચી ધાલિયે તો કાંઈ પાપ લાગે ખરું ? ફેરો હવે.”
 જમણા હાથની એ મોટી આંગળિયો લાંબી કરી, જરીક કોપેલી દે-
 ખાઈ, આંખો વિકસાવી, હોઠ મરડી, દાંત પીસી, ડોકું ધુણાવતી ધુણા-
 વતી, ટટાર બેસી, મનોહરી ગુણસુંદરીની આંખો સામી આંખો કરી
 તાકીને જોઈ રહી. એ દેખાવ જોઈ ગુણસુંદરી હસી પડી. હલકા લો-
 કમાં ભમવા પામેલી અને છોકરવાદ મનોહરીને એવો વિચાર ન થયો
 કે કાકીને આમ ન ફેરવાય. ગુણસુંદરીને હસતી દેખી એ વિચાર થયો
 અને ખસિયાણી પડી ગઈ. ને કાકીજીને ટેકાણે સાસુજી હત તો ઝ-
 ઘડો મચત અને કાકીજી શાંત રહ્યાં અને સહી ગયાં તે વિચારથી
 આશિયાણી બની ગઈ અને જરા શીકી પડી. હસતે હસતે ગુણ-
 સુંદરી બોલી.

“ના, વહુ, તમે છો તો ખબરડાર. કેમ, બેટા, એમ જાણ્યું કે
 “કાકીજીનું પોતાનું દૃષ્ટાંત આપિયે તો એમને ફેરવાનું જ રહે નહીં ?
 “પણ, બુવો, તમારાં સાસુને તમારા કરતાં એ વર્ષ વધારે થયાં હશે
 “તે વધારે સમજે, પણ એમને કાંઈ એમ જ વશ્યું હશે કે તમને કુળ-
 “લાજ શીખવવી ત્યારે કાંઈ કહ્યું હશે. પણ, ચાલો, હવેથી હું એવું
 “કરી આપું કે એ તમને કાંઈ ફેર નહીં—તો પછી તમે એવું કરશો
 “કે તમને કંઈ ફેરવા વારો જ એમને આવે નહીં ?”

“ઠીક, એમનાથી જ કહ્યા વગર રહેવાશેતો ! વહુને નહીં ફેર તો
 “દીકરાને ફેરો. કાકીજી, તમે એમનો સ્વભાવ જાણતાં નથી. આ હું તમને
 “વળગતી રહું તો એ એમ જ ફેરવાનાં કે જા, કાકીજીને સાસુ ફેર—
 “મહારું શું કામ છે ? એમની આંખમાં તો શનિશ્વર બહુ છે તે તમને
 “ખબર નથી. ખબર પડશે ત્યારે જાણશો. મહાદેવના ગુણ તો ભયડો
 “જાણે ને સાસુના ગુણ વહુ જાણે.”

બહુબોલી વહુનું બોલવું સાંભળી, તેનું ખરાપણું મનમાં સમજી,
 ગુણસુંદરી એને માથે હાથ મુકી હસતી હસતી બોલી: “પણ, વારુ,
 “એ કાંઈને મોહાડે ન બોલે તો. ?”

“તો શું ? પણ એને શું ગમતું હશે તે મને શી ખબર પડે ?

“એમને તો હજાર કોલાવેડા કરવા તે મને સુઝેયે નહી તે પરવડે એ
 “નહી. તે હું કંઈ એમની બંધાયલી કે શું ? ના, એ કંઈ ન બને । હું
 “તો ઘણું ત્યારે તમારું કહ્યું કરું કે મહારી દાઝ જાણો છો.”

“વારું, પણ મહારું તો કહ્યું કરશો કે નહી ?”

“હા જાવ, એટલું ફરીશ. પણ તમે જાણો કે સાસુનું કહ્યું
 “કરે તે થવાનું નહી. નહી—નહી—ને નહી. એમનું મહો મને દીકું ન
 “ગમે. મને વીતાડવામાં બાકી રાખી નથી. તમે તો મને કાચે
 “સુતરને તાંતણે બાંધો તો બંધાઉ, પણ સાસુ તો દોરડાંના બંધ બાંધે
 “તેમાંથી ચસકી જાઉં, ને જોવા જેવું કરું તે વળી જુદું.”

ગુણસુંદરીએ ધીમે ધીમે મનોહરિને હાથમાં લેઈ લીધી. ચંડિકાને
 સમજાવી સમજાવી પ્રથમ દેકાણે આણી. દીકરા વહુનો સંસાર જોઈને
 રાંછ થવાની એને ટેવ પાડી. જુવાન છોકરાંની ભુલો ઠપકાથી નથી
 સુધરતી તેની ખાતરી કરી આપી. તેમને ઘટતી સ્વતંત્રતા આપવાનો
 સ્વભાવ પડાવ્યો. દીકરા પાસે વહુની વાત કરવી તો વખાણુજ કરવાં
 એવી રીત રખાવી. વહુને સુધારવી હોય તો મને ફેહજો એટલે હું
 તમારું ધાર્યું પાર ઉતારી આપીશ એવું કહ્યું. ઘણા પ્રયત્નથી ઘણે
 દિવસે ગુણસુંદરી આટલું કરી શકી. મનોહરીને પણ પોતાની પાસેજ
 રાખે, પોતે ખુદાર જાય ત્યારે એને શૃંગાર સજાવી સાથે રાખે, એના
 જુવાન અભિલાષને થોડા થોડા પાર પાડે એટલે બાકીના અભિલાષ
 ખુદાર ન ફેહાડવાનું મનોહરી પોતેજ સમજે એમ કર્યું; જુવાનીની
 વાતો કરતાં તેને અટકાવે નહી; પણ તેમ જ “રસનું તે અટકું—રસનાં
 કંઈ કુંડાં ન હોય” એ શાસ્ત્રની મર્યાદા બંધાવી; મનોહરી કોઈ પુરુ-
 પની વાતો કરવા જાય તો તે ન સમજે એટલી ચતુરાઈથી તે વાતો
 બંધ કરાવી, આડી વાતો ફેહાડી, એના પતિ હરિપ્રસાદની વાતો ફેહાડી,
 તેની ગુણપ્રશંસાના પ્રસંગ આણી, પતિવ્રતપણાના માર્ગ ઉપર લીધી;
 અને અંતે છટેલી મનોહરીનો છાક તો ન ગયો, પણ એ છાક પ્રથમ
 ઘરનાં માણસને ત્રાસ આપતો તેને દેકાણે તેમનો પક્ષ ખેંચનારો થઈ
 પડ્યો, અને ખુદારનાં કોઈ માણસ વિધાયતુરના ઘરનું કંઈ જોડું
 બોલે તો તેટલીજ વાતમાં તે માણસો સાથે લહડવામાં આવી રહ્યો.
 હરિપ્રસાદનું શરીર જુવાની આવતાં ખીલ્યું ત્યાંસુધી મનોહરીની
 જુવાની સાંપની પેટે ઘુંટાડા મારતી હતી તેને ગુણસુંદરીએ ચતુરાઈથી
 વશ રાખી, અને વરકન્યા વયમાં અને શરીરમાં આવી મળ્યાં એટલે
 ગઈ ગુજરી વીસારી સુખી યાય એવો માર્ગ સવજો કરી આપ્યો.

ચંડિકા જે એક સમયે ગુણસુંદરીની ઓશિયાળી નથી એવું જોતું
 ગુમાન રાખતી હતી તેને આવી રીતે ગુણસુંદરિયે ઓશિયાળી કરી
 નાંખી. ચંડિકા પોતાનું ગુમાન ભુલી ગઈ. જે ગુમાન જાળવી રાખ-
 વાનો એને આટલો મમત હતો તેની જાળવણી હવે માત્ર ભૂતકાળના
 સ્મરણમાં જ સમાઈ રહી, અને ભુલાયલું ગુમાન હવે માત્ર પશ્ચાત્તાપ
 સાથે જ સ્મરણમાં ખડું થતું. કોઈ પ્રસંગે તો એવું બનતું કે આવડમાં,
 ગુણમાં, અને ઉપકારમાં જેઠાણી બનેલી દેરાણી પાસે પોતાનું જેઠાણી-
 પાણું ભુલી જઈ દયામણું મહોં કરી ચંડિકા બોલી જતી. “હું તે તમારો
 “શો પાડવાળું? લોહીનો ગળકો ભુલી માત્ર દુધાધારી કોઈ થઈ જાય
 “એવા તમારા જેઠ થઈ ગયા છે. સાંડસામાં પકડાયલો સાપ સખતો
 “રૂહે પણ આ વહુ ડાખી ડાખાય નહીં તે પાતાળમાં રાખી હોય તો
 “ઉછાળો મારી આકાશમાં ફેંદી આવે તેને પણ તમે મદારીના સાપ
 “જેવી કરી નાંખી! હું તે તમારો શો પાડવાળું? મહારો આવો નહારો
 “અને આકળો સ્વભાવ—લ્યો, કહી દઉં છું—જરી અદેખો પણ
 “ખરો—એ સ્વભાવને પણ તમે બદલાવી દીધો. તમારા તે શા ગુણ
 “ગાંધ્યે? તમારું નામ પાડનારને જ ધન્ય છે!” ગુણસુંદરી હસતી
 હસતી ખીજ વાત ફહાડતી અને કદી ઉત્તર દેવો પડે તો એટલું જ
 ફહેતી કે “હું શું કરનારી હતી? તમારામાં જ આટલો ગુણ કે તમે
 “સઉનો અર્થ સવળો લીધો. જે તમે બદલાયાં હો તો એ પણ તમારી જ
 “આવડ ને તમારી જ ભલાઈ!”

ગુણસુંદરીનો સંસારકારભાર હજી પુરો ન થયો. જે નણંદોની
 ચિંતા બાકી જ હતી. દુઃખખા માખાપને હેયાસગડી જેવી હતી.
 તેનો ધણી સાહસરાય હજી ગામપરગામ આથડતો હતો અને દુઃખખા-
 પર-કાગળ સરખો લખતો ન હતો. તેમાં વળી કુમારી પરણવા લા-
 ચક થઈ હતી. ધીમે ધીમે ગુણસુંદરી દુઃખખાની સહી જેવી બની
 ગઈ પણ એનું દુઃખ કાપવું એ પૈસા વિના બની શકે એમ ન હતું
 અને વિધાયતુરની ટુંકી આવક લાંબા કુટુંબખરચમાં વરી જતી તે
 પોતે જાણતી. તે સર્વનો વિચાર કરી પોતાના હાથમાંનો પોતાના
 ગળા પ્રમાણે ઉપાય શોધી ફહાડ્યો. એક દિવસ વિધાયતુરને સ્વસ્થ
 ચિત્તે બેઠેલો જોઈ દુઃખખાની વાત ફહાડી. વિધાયતુર તે સર્વ સાં-
 લળી રહ્યો અને કંઈ પણ આમાં કરવું જોઈએ એવું એને લાગ્યું. શું
 કરવું તે વાતમાં ગુણસુંદરીની પાસેથી જ સૂચના માગી.

ગુણસુંદરી આડું અવળું જોતી જોતી બોલી: “કુમારીનું લગ્ન

“કર્મો વિના તો ચાલે એમ નથી. કોઈ ક્ષેત્રું નથી પણ આપણે
 “સમજતાં નથી? આપણે આ કામ માથે નહીં લાધ્યે તો કોણ લેશે?
 “મને લાગે છે કે દેવું કરવું એ ઠીક નથી. પણ મહારું પદ્મું કોઈને
 “ઘેર મુકી રૂપિયા ઉપાડી લાવો તે તમારી પાસે ચારવર્ષે કાંઈ બચે
 “ત્યારે પાછું લાવજો. એ બહાને સાહસરાયને પણ બોલાવાશે. રૂપિયા
 “આવે તે બધા લક્ષમાં નહીં બળ, પણ થોડા બચશે તેમાંથી સાહસ-
 રાયતું દેવું પતાવો.”

વિદ્યાચતુર હસીને બોલ્યો: “ઠીક પદ્મું બ્યાં ભ્યાં સરતું પડ્યું
 છે! પદ્મું ગયું પછી તમે શું કરશો?”

આ પ્રશ્નથી ભવિષ્યદાળનો તર્ક ખડો થયો અને મનમાંથી કંપતી
 કેડે હાથ દબાવેલી સ્ત્રી બોલી: “મહારું સૌભાગ્ય શાશ્વત હશે
 “તો પછાને શો ખપ છે? મહારું સૌભાગ્ય જ વાંકું હશે તો પદ્મું
 “પણ વાંકું નહીં થાય એમ કોણે કહ્યું? મહારે દુઃખના જ દિવસ
 “લખ્યા હશે તો માણસની કારીગરી શા કામમાં લાગવાની હતી?
 “પાપ કરતાં પાછું બેયું હશે તો દુઃખમાં જે ઈશ્વર ક્યાં આધો થ-
 “વાનો હતો? મહારી આંખ આગળ સુંદર ભાભીનું દટાંત ક્યાં નથી?
 “માટે હું કહું છું તે કરો. તમે હશે તો લાખ પદ્માં છે—તમે નહીં હો
 “એવો વિચાર તે હું શું કરવા કરું? તમારા ખેલો જ હું જઉં એવું
 “શું મહારું ભાગ્ય નહીં હોય? કોઈનું કલ્યાણ કરવા પ્રસંગે આપણા
 “ભાવિનો વિચાર કરવો જ ન હોય!—ઉઠો—મહારા ચતુર!”

વિદ્યાચતુરને ઉદાર ભોજરાજ સાંભર્યો અને લાખ લાખ રૂપિ-
 યાનું દાન કરનાર રાજાને અટકાવનાર પ્રધાન સાથે રાજાને થયેલા
 પ્રશ્નોત્તર સાંભર્યો:

આપદર્થે શ્રિયં રક્ષેત્ । શ્રીમતાં કુલ આપદઃ ॥

કદાપિ કુપ્યતે દૈવમ્ । સંચિતં કિં ન નશ્યતિ ॥ ૧ ॥

વધારે પરીક્ષા કરવા પ્રશ્ન ફાટ્યો: “ભાવિને પડતું મુકો, પણ
 “વર્તમાનનો વિચાર કર્યો? પદ્મા શીવાય ખીજ દાગીના કરવા મને મળ્યા
 “નથી અને શરીર ઉપરના બધા સોળ શૃંગાર ઉતારી આપશો તો
 “ખેરશે શું?”

ભણેલી અને ખીજ રીતે ગાલી સ્ત્રિયોને પણ અલંકાર બહાસો
 હોય છે અને તે પ્રમાણે શુભસુંદરીને પણ હશે એવું વિદ્યાચતુરે સ્વ-

ભાવિક રીતે ધાર્યું. તેની ધારણા ખર ન આવી.

“ઓ હો હો હો હો! તમે મને હજી સુધી ઓળખી નહી હોય
“એ તો મહે આજ જ જાણ્યું. મને ઓળખી નહી! એ તો મહારા
ચતુરની ચતુરાઈમાં ખામી આવી હો!”

“શું ઓળખી નહી?”

“તમે શું એવું જાણ્યું કે બીજી સ્ત્રિયોપેટે હું પણ સોનારુપાની

“સગી છું? ના, રજ પણ નહી. અલંકાર પહેરવા તે શું કરવાને?

“લોક આપણને શણગારાયલાં દેખી ખુશી થાય એટલા માટે? ના.

“ત્યારે શું આપણા શૃંગાર આપણે દેખવા હતા? ના. આ હું અલં-

“કાર પહેરુ તે એટલા માટે કે મહારામાં કંઈ રૂપગુણની ખામી છે

“તો તેને સટે આવું પહેર્યાથી મહારો ચતુર કંઈ સંતોષ પામે છે?”

“ત્યારે હવે સંતોષ આપવાની કંઈ ગરજ નથી?”

“ગરજ નથી તો કેમ ફેલાય? પણ દુઃખખા બહેનને સારુ આ

“કામ કરવું પડે એ તો મહારો અને તમારો બેનો ધર્મ છે, અને ધર્મ-

“પ્રમાણે વર્તવું એથી તમને જેવો સંતોષ વળશે એવો બીજાથી નહી

“વળે એ તો પરિપૂર્ણ જાણું છું! બોલોજી! હવે ક્યાં બાંધશો? હવે

“કુબુલ કરો કે હું મહાત થયો અને તું જીતી!”

“પતિને જીતવો એ પત્નીનો ધર્મ ખરો?”

“બધામાં નહી, પણ સ્નેહમાં ને રમતગમતમાં ખરો! સાંભરતું

“નથી રતિતું વાક્ય કે

“સ્મરસિ સ્મર મેઘલાગુણૈ- ।

સ્ત ગોત્રસ્થલિતેષુ વન્ધનમ્ ॥ ?

“અલંકાર વગરની લુખી પુખી રૂપ વગરની પણ હું તમારી રતિ અને

“તમે મહારા કામ! તમને તો જીતવાને બાંધવા-જ! સમજ્યા? મહારા

“ચતુર!—તમારું નામ દેતા દેતામાં તમને જીતું છું!”

ગૃહસંસારની વાતો શૃંગાર કથામાં સંક્રાંત થઈ ગઈ; એ સંક્રાંતિ-

પ્રસંગે અનેક વિનોદપ્રસંગો દૃષ્ટિગોચર થયા, અને વિદ્વાન ચતુર અને

રસિક ગુણિયલ સાથે વાર્તાવિહાર કરતું પતિતું અંતઃકરણ પળવાર સર્વ

પ્રસંગતું સાક્ષિ બની જઈ, જુદું પડી, ગુણિયલના મુખ સામું અનિ-

મિષ નેત્રદ્વારા જોતું જોતું, રમરતું કે,

કાર્યેષુ મન્ત્રી કરણેષુ દાસી ।

ભોજ્યેષુ માતા શયનેષુ રમ્મા ॥

મનોનુકૂળા ક્ષમયા ધરિત્રી ।

ગુણેશ્વ ભાર્યા કુલ મુદ્ધરન્તી ॥ *

“ભાર્યા એટલે ભાર ઉપાડનારી—મહારા કુટુંબને હાથમાં લેનારી—
“છાતી સરસું રાખનારી—તે તું જ—ગુણિયલ—તું જ ! ત્હારાથી આ
“કુટુંબ કુટુંબજેવું સુખી અને સંપીલું છે—ત્હારાવિના તે કાંટાની
“પથારી જેવું હોત ! ”—આ વિચાર પળવાર ઉડી આવ્યો અને દમ્પતીની
વિનોદવાર્તામાં વિધ્નકર જેવો થયો, અને એવાં એવાંજ વિધ્ન ઉત્પન્ન કરવામાં સાધનભૂત થતી ત્યારે ગુણસુંદરી પોતાને કૃતકૃત્ય થઇ માનતી.

દુઃખખાની બાળ્યતમાં કાંઈ રસ્તો ફહાડવો એવું વિદ્યાચતુરના મનમાં પણ થયું. વિનોદ કરવાને તેમ સ્ત્રીની પરીક્ષા કરવાને તેણે આટલા પ્રશ્નોત્તર કર્યા છતાં શું કરવું તે વીશે તેણે મનમાં નિશ્ચય કરતાં વાર ન લગાડી. સ્ત્રીની સાથે ખુલા મનથી વાત કરવામાં પોતાના મનથી કાંઈ બાધ ન હતો, પરંતુ એની બુદ્ધિ કેટલે સુધી પહોંચે છે અને હાલ જેટલું બોલે છે તેટલું કરવાનો પ્રસંગ આવતાં એનું ચિત્ત ફેલવું રહેછે તે જાણવામાં પોતે ગમત માનતો. આથી પોતાના મનની વાત ન કરતાં વિદ્યાચતુરે ગુણસુંદરી જેટલું કરે તેટલું કરવા દેવાનો માર્ગ પસંદ કર્યો. માત્ર પ્રસંગે પ્રસંગે તેને ગુંથવારામાં નાંખે એવી હરકતો બતાવવી અને તેમાંથી તે કેવી રીતે છુટે છે એ જોવું, એટલું જાતે કરવાનું ધાર્યું.

ગુણસુંદરીએ કુમારીતું લગ્ન કરવાનું ધાર્યું અને પતિની સંમતિથી ઘરમાં સહને તે વાત કરી. બધાંયે એને સાબાશી આપી, પણ માન્યતુર અટકાવ્યો. સાહસરાય આથડતો ફરે અને વિદ્યાચતુરને ખીજાં લક્ષણો આજાં હોય તેમ આ લક્ષણ પણ એણે બહારવું એ ડોસાને ગમ્યું નહી. ડોસી મુવાની બહીક નહી, પણ જમનો રસ્તો પડવાની બહીક. હજી તો ચંચળનાં પણ છોકરાં પરણવાનાં બાંકી હતાં. ડોસો ગુણસુંદરીને ખીજી પડ્યો. “ગુણસુંદરી, તમને તમારી દયા નથી. હજી તો
“બાળક છો અને ઘણો વિસ્તાર તમારો પોતાનો વધશે. વિદ્યાચતુરની
“કમાઈ હજી લાખે લેખાં કરિયે એટલી નથી, અને આજથી વ્યવહાર

• ભાર્યા—સ્ત્રી—તે કોણ ? કાંઈ કાર્ય સાધવું હોય ત્યારે જાણે રાજનો મંત્રી ! કાંઈ કામમાં સાધનભૂત થવું હોય ત્યારે દાસી ! ભોજનસમયે માતા શયનપ્રસંગે કેવી ચતુર અને તત્પર ?—જાણે રંભા અસ્સરા જ ! મન જાણી લેઈ તેને અનુકૂળ થઈ જનારી, પૃથ્વી જેવી ક્ષમાવાળી, ગુણવરે ભાર ઉપાડનારી, અને કુળનો ઉદ્ધાર કરનારી.

“વધારી મુકશો તો આગળ જતાં પહોંચાશે નહીં. આજ એકને કરશો
 “ને કાલ બીજાને નહીં થાય તો એકને કર્યું ધુળ મળશે ને બીજાની
 “વખત ગાળ ખાશે. માટે આ કામ કરવું પડતું મુકો, જે વાતની
 “સાહસરાયને ચિંતા નહીં તેની તમે શી બાબત કરો છો? તમને
 “જસ બહાલો છે તેમ જસ જનગરો પણ છે. જસ બહાલો કર્યાથી
 “આપણું ઘરમાં કાંઈ રંધાય નહીં. જે તમને ઘણું લાગતું હોય તો
 “ફહો દુઃખખાને અને સાહસરાયને બોલાવો. પણ ઘરનાં છૈયાં ઘંટી
 “ચાટે ને ઉપાધ્યાયને આટો એ કામ કરશો તો મહારે તમારે નહીં
 “બને. દીકરીઓ માવરોને બહાલી હોય તે દીકરાનું ચોરી ચોરી દી-
 “કરીનું ઘર ભરે, તે ભોગવે જમાઈ ને દીકરિયો પાછી આપણે ને
 “આપણે કપાળે ચોટી હોય તે આવે. તમારી સાસુને તમે આથી
 “બહાલાં લાગશો, પણ મને બહાલાં થવું હોય તો મહારો દીકરો રાત-
 “દિવસ પગ ધસી શેર આટો લાવે છે તેની દયા આણો. નહુંદો આ-
 “પણે બારણે ધાન ખાવાની અધિકારી, પણ ભાણેજનું પરણાવવા બે-
 “સિયે તો દૈવ રુઠ્યો સમજવો.”

ડોસો આમ અકળાયો તે વખત દુઃખખા સુદાંત આખું કુટુંબ
 હતું. ડોસો આટલું બોલ્યો છતાં દુઃખખા બોલી નહીં કે “તમે આ-
 “ટલી ચિંતા શું કરવા કરો છો?” તે સ્વભાવે ગરીબ હોવા છતાં
 અતિ દુઃખને લીધે લોભી અને સ્વાર્થી બની હતી. સાહસરાયને હર-
 કત આવવા છતાં પોતાનું પદલું તેને આપ્યું નહીં અને પિયર આવી
 હતી. ભાઈભોજનને ઘેર રહેવામાં તેના મનથી પાડ વસતો ન હતો.
 ભાઈભોજન આટલી કુમારીને પરણાવી આપે તેવાં છે તો પરણાવશે
 એવું ધારી વિવેક સરખો પણ કરતી ન હતી કે “તમે આ ભાર શું
 “કરવા ઉપાડો?” ડોસાના બોલ એ સાંભળી રહી. એમ જ બાળ્યું
 કે વખત છે હું વિવેક કરવા જઈશ ને ગુણસુંદરી ડોસા ભણી ઢળી પ-
 ડશે. દીકરિયોને ખવરાવી દેવાનો આરોપ સાંભળી ધર્મલક્ષ્મીને જરી
 ક્રોધ ચહડ્યો, પણ ડોસાને ચહડેલો ક્રોધ દેખી ગમ ખાઈ ગયાં. બીજાં
 બધાં આતુરતાથી જોઈ રહ્યાં કે ગુણસુંદરી શો ઉત્તર વાળે છે. સંઠની
 આંખો એના ઉપર વળી.

ગુણસુંદરી વૃદ્ધ શ્વસુરનો ઠપકો ગંભીર મુખથી સાંભળી રહી, તે
 બંધ પડ્યા એટલે, મધુર મધુર હસતી હસતી બોલી: “વડીલનું કુંવું
 “અમે ક્યારે ઉથામિયે છિયે જે? કુમારી બહેન પરણે તેનું ખરું
 “ક્યાંથી કરવું તેની ચિંતા અમે સ્ત્રિયો શું કરવા કરિયે? તમે છો—

“સાહસરાય છે—બધા છો—જેમ ફીક લાગે તેમ કરજો. પણ સા-
 “હસરાયને બોલાવવામાં કાંઈ તમારે વાંધો નથી, તેમ વર શોધી ફ-
 “હાડી નક્કી કરી મુકિયે તેમાં પણ તમારે કાંઈ વાંધો નથી. લગ્ન
 “કરશે તે ઉપર ફેશો તે ધરમાં સમારંભ કરીશું. તમારે પાંચે
 “આંગળિયો સરખી છે—કોના ધરમાંથી ખરચ કરવું તે કરશે તે પ્ર-
 “માણે થશે. આજથી એનો વિચાર શો? ફેહો, હવે કાંઈ વાંધો છે?”

ડોસો વિચારમાં પડી બોલ્યો: “ના, એટલું કરવામાં કાંઈ હર-
 “કત નથી. પણ તમારી ચતુરાઈ હું સમજું છું તે સરત રાખજો.
 “મ્હારે પાંચે આંગળિયો સરખી નથી—બધી મ્હોટી ન્હાની છે ને
 “જેવું કામ તે જે કરે. એ બોલથી હું આગળ ઉપર બંધાયલો રહું
 “એમ ન સમજશો.”

“અમારાથી તમે તે કંઈ બંધાવાના છો? ને તમને બાંધિયે એવું
 “અમારાથી થાય પણ ખરું? અમારે તો તમારી પરવાનગી જોઈયે
 “તે તમે આપી એટલે થયું!” ગુણસુંદરી હસતી હસતી કામે વ-
 “ળગી, સહ વેરાઈ ગયાં અને ડોસો એકલો બેઠો બેઠો વિચાર કરવા
 “લાગ્યો: “આ વહુ જેવી કુલીન તેવી જ ચતુર છે. એના આગળ
 “મ્હારું ચાલવાનું નથી. ધાર્યું છે તે પાર ઉતારશે. મ્હારાથી ના
 “ફેહવાય નહીં એટલી વાત અત્યારે મ્હારી પાસે કપ્પલ કરાવી
 “બાકીની વાત પડતી મુઠી—અદ્દર રાખી. ને વખત આવે એ કોણ
 “જાણે શોયે ઘાટ ઉતારશે.—મ્હેં પણ ફીક જ કર્યું કે નહીં?—એ
 “ખીચારી આટલું આટલું તણાઈ મરે છે ને આ બધાં ઢોર ભરાયાં
 “છે તેમાંથી કોઈને ભાન નથી કે જરી વિવેક તો કરિયે?—સાહસ-
 “રાયને—ભાઈને—દેવું છે તે કંઈ ઝટ લેઈ આવે એમ નથી—ને લગ્ન તે
 “ક્યાં થવાનું હતું? એ જાણે છે કે ભાણેજનું ખરચ મામો જ ફેહાડે
 “તો! લખ્યું હશે દુઃખખાને, અને દુઃખખાએ ભાભીને ઉભાં કર્યાં
 “હશે, ને ભાભી જસ કમાવા ઉભાં થયાં છે. પણ એ ભાભી સમ-
 “જતી નથી કે આ તો આવ, કોવાડા, પગ પર—ની વાત છે. સ-
 “મજે નહીં એવું તો કંઈ નથી, પણ ઈશ્વરે એનું મન જ મ્હોડું કર્યું
 “છે. મ્હારો દીકરો રતનગરીનો કારભારી હત તો આવું મન દી-
 “પત—પણ—” ડોસો આવી વિચારપરંપરામાં પડી ગયો અને ધીમે
 “ધીમે મનની પ્રવૃત્તિ શાંત થઈ.

કુમારીના વરની શોધ ચાલી. એક દ્રવ્યવાન ડોસો દુઃખખાને
 “ગમ્યો—તેના દ્રવ્યથી એનું મન લોભાયું. ખીજો વર કળેડું પડે એવો

હતો, પણ મનોહરીના દૃષ્ટાંતથી કળેડા ઉપર દુઃખખાને તિરસ્કાર આવ્યો હતો. મનોહરિયે કહ્યું: “જેના ભોગ હશે તે કળેડું જોશે.” વૃક્ષ-વરની વાતમાં ગુણસુંદરી સામી પડી. “બહેન, ડોસો ને ડાખલો જોઈ “રળવાનું નથી. ભાવડાઓનાં શરીર સંસાર ચલાવવા જેવાં ધણાં “વર્ષ સુધી રહેછે—પણ પચાશ વર્ષે તે પણ નકામાં પડેછે. ને આ “કૃતિયુગમાં સાઠ વર્ષનું આયુષ્ય. માટે વર પચાશ વર્ષનો થાય ત્યારે “દુનિયામાંથી ગયો સમજવો ને ત્યાર પછી એને પરજોડી હોય તે “નોંચે સંસાર વગર ગયે ગયો સમજવો. વર સાઠ વર્ષનો થાય ત્યાં- “સુધી દીકરીને ઢાંક્યો રંડાપો ને સાઠ વર્ષ પછી ઉઘાડો રંડાપો. માટે “એ વાત તો પડતી જ મુકવી.”

ગુણસુંદરીને લક્ષમાં રહ્યું નહી, પણ સુતો સુતો માનચતુર આ સાંભળતો હતો તે આંખો ચગાવી એકલો એકલો જોઈ રહ્યો અને વિચારમાં પડ્યો કે આવી આવી વાતો આ શી રીતે જાણતી હશે?

મનોહરીથી રહેવાયું નહી તે બટકબોલી હાશી પડી અને ગુણ-સુંદરીનો ખભો ઝાલી, પોતાનો એક હાથ લાંબો કરી, વચ્ચે પડી, મોટે સાદે બોલી ઉઠી: “ઉભાં રૂહો, ઉભાં રૂહો, કાકીજી! તમે આ “વાત ક્યાંથી જાણી?—ઝાહી ઝાહી વાતો કરો છો તેની ના નહી—પણ “આજ પકડાયાં—ફૂલો જોઈયે! તમે આ વાત ક્યાંથી જાણી ગયાં?—

“પકડાયાં—પકડાયાં! કાકી! પકડાયાં! પકડાયાં!

“બોલો! બોલો! તે વગર બીજી વાત નહી કરવા દઉં.”

દુઃખખાએ મનોહરીનો હાથ વજોડ્યો અને ધમકાવી કહ્યું: “ખશ, “આધી! સમજ્યું અણસમજ્યું શું વચ્ચે બોલ બોલ કરેછે જે?”

“શું છે વળી? પુછિયે પણ નહી કે? આ હ્યો! કાકીજી બો- “લતાં નથી ને તમારે શું જે?”

“તે બોલતાં નથી માટે એમણે વાંક કર્યો? કંઈ વિચાર તો “ખરી! ભસવું જ સમજે છે કે કંઈ બીજી અક્ષલ છે?”

વિચારમાં પડી મનોહરી સમજી. ગુણસુંદરી હસી અને બોલી: “વહુ, પરણ્યાં ન હોય પણ જાને તો ગયાં હોય જે! તમારા જેવાં “કોઈ ફૂલનાર હોય ને તેને પુછવા જેવું હોય ત્યારે જરી પુછ્યું પણ “હોય એટલે જાણ્યું ચે હોય!”

“આ હવે! પુછ, પુછ, પુછીને સાર ફૂલડયો? તને કહી કહીને “જીભના કુંચા વળી ગયા કે આ કાકીજીને છેડીશ નહી તે છેડીને લેતી “જા હવે!”—દુઃખખા બોલી ઉઠી.

મનોહરી નરમ અને દંડી થઈ ગઈ, ને ધીમેથી બોલી: “હા,
 “આઈ, હા, બાળક છિયે તે જરી પુછિયે પણ ખરાં. તમે કહ્યું તારે
 “સમજ્યાં કે ન પુછાય તે હવે નહી પુછિયે. કાણુ જાણે શું છે કા-
 “કીજીમાં કે જરી બોલિયે એટલે મહાત જ કરી દેછે. હ્યો પણ હવે,
 “ક્રોધજી, કાકીજીનું કહેવું બોલું તો નથી. ડાસાના કળેડા કરતાં મહારા
 “જેવું કળેડું સારું! ડાસાને પરણી રાંડે તેનો તો ઉપાય જ નહી—ને
 “આ અમારું દુઃખ તે તો થોડા દિવસનું: વીશ આવીશમે વર્ષે બે જણ
 “આવી મળિયે લાંસુધી દુઃખ ને પછી સહ બુલી જવાય! ને તમારો
 “ડાસો તો પચાશ વર્ષનો થાય લાંસુધી સંસાર ને પછી બાયડીને જ-
 “ન્મારો ભટકવાનું! એના પછસાને તે પછી શું બચકાં ભરવાનાં હતાં?
 “એના કરતાં તો મારે બાહુ સારું!”

આ ઉઘાડી નાંબોલવા જેવી પણ અણુસમજમાં બોલાયલી અને
 અનુભવની વાતથી મહા સ્ત્રીમંડળ શરમાઈ ગયું, અને હસી પડ્યું,
 તેમ ખરી વાત સહન મનમાં પણ એથી જ આવી ગઈ. કુમારીના
 કરતાં દશેક વર્ષે મહોટા અને સાધારણ સ્થિતિની છોકરા સાથે એનો
 વિવાહ કરવામાં આવ્યો.

સાહસરાય આખરે આવ્યો. કુમારીનાં લગ્ન થયાં. લગ્ન પહેલાં
 ગુણસુંદરીએ પોતાના અલંકાર ફહાડી પતિને આપવા માંડ્યા, પણ તેણે
 લીધા નહી અને કહ્યું કે “આજથી કોઈને માલમ પડે કે તારા અ-
 “લંકાર ઉતારવા પડેછે તો સહ હા ના કરે ને લગ્ન પ્રસંગે તારે શ-
 “રીરે કંઈ ન હોય તો આપણે પણ ઠીક ન દેખાય. હાલ તો સામન
 “ઉધારે આણવો છે. હીસાળ ચુકવવા દ્રવ્ય આપતું પડશે તારે જોઈલેઈશું.”

હીસાળ ચુકવવાનો પ્રસંગ આવ્યો લાંસુધી ખરચ ક્યાંથી થા-
 યછે તેનો કોઈએ પ્રશ્ન પુછ્યો નહી. ઘરમાંથી કોઈએ બાળતેની વાત
 જ ફહાડે નહી. સાહસરાય એમ જ સમજ્યો હતો કે વિધાયતુર
 સહ ખરચ આપશે. ગુણસુંદરીએ માન્યતુરને કહ્યું હતું કે તમારે
 ખરચ નહી કરવું પડે, ને ડાસો હમેશા ઉત્તર દેતો કે “જો જો તો
 “ખરાં!” પૈસા વીશે બે જણને ઉચાટ હતો, એક ગુણસુંદરીને અને
 એક ડાસાને. ગુણસુંદરીને એવો ઉચાટ હતો કે રખેને વિધાયતુર મહારું
 પદલું માગતાં આવડે ખાય! ડાસાને એવો ઉચાટ હતો કે રખેને આ
 ખરચનો ભાર વિધાયતુરને માથે આવી પડે ને સાહસરાય બચી જાય!
 ગુણસુંદરીએ કમુત્ત કમુત્ત હતું કે “ખરચ તમારે માથે નહી પડે” એ-
 ટલી ડાસાને શાંતિ હતી, તોપણ તે એમ ધારતો હતો કે ગુણસુંદરી

આખરે છેતરાશે અને લોકલાજને માર્યે અથવા નણુંદનણુદોષની દયાને લીધે એ ખરચ માથે પડ્યા વિના રહેવાનું નથી. “ખરચ તમારે માથે નહી પડે” એનો અર્થ ગુણસુંદરીના મનમાં એવો હતો કે “તમારે માથે નહી પડે—મહારે માથે લેખશ—પદ્ધતું આપીશ;” અને આ અર્થની બ્રાંતિ પણ ડોસાને હતી.

લગ્નની પૂર્ણાહુતિ થયા પછી કટલેક દિવસે લોકો વિધાયતુર પાસે આંકડા લેધ આવવા લાગ્યા, અને ગુણસુંદરી તેમ જ માનચતુર બંને જણે તે વાત સરતખહાર થવા ન દીધી. એક જણ આંકડો આપી પાછો ગયો કે તરત ગુણસુંદરી મેડીપર ચહડી અને વિધાયતુરને પુછવા લાગી કે તમે શો એત ધાર્યો. વિધાયતુર હસવા લાગ્યો અને બોલ્યો: “એ તો તમારે વિચારવાનું છે, મને શું પુછાછે?”

ગુણસુંદરી મેડિયે ચહડી લાંથી માનચતુર ચેતી ગયો કે આ માણસ આંકડો આપી ગયો તેની વાતચીત થતી હશે. આથી પોતે પણ ઉઠ્યો, અને કોઇ દિવસ દીકરાવહુની વાત સાંભળવા ઉભો રહેતો ન હતો તે આજ દાદર નીચે જિજ્ઞાસાથી ઉભો રહી, ઉત્કંઠિત* થઇ, કાન માંડી, ઉપર થતી વાતો સાંભળવા લાગ્યો.

વિધાયતુરનો પ્રશ્ન માનચતુરને બહુ નવાઇ ભરેલો લાગ્યો, સમજાયો નહી. એટલામાં ગુણસુંદરીએ વિધાયતુરને ઉત્તર દીધો.

“મહારા બહાલા, આજ તો તમે ખરાખર બોલ્યા. કુમારીનું લગ્ન થયું એ મહોટા ઉત્સાહની વાત. દુઃખખા બહેનને નીરાંત થઇ, અને “મહારું વચન પળે એટલે મને પણ નીરાંત થાય. ધન્ય ભાગ્ય મહારું “કે મહારા પદ્ધતો આ પ્રસંગે ઉપયોગ થશે.”

માનચતુર નીચે ઉભો હતો તેણે પોતાની છાતીપર હાથ મુક્યો, હડપચી પર મુક્યો, અને અંતે તર્જની એવડી કરી તેની એવડમાં પોતાનો નીચલો ઓઠ પકડ્યો: “શું આ ખરચ ગુણસુંદરીના પદ્ધમાંથી નીકળે છે?”

એટલામાં વિધાયતુરનો ચિંતાતુર જેવો સ્વર સંભળાયો: “એ તો ધન્ય ભાગ્ય કહો કે હીન ભાગ્ય કહો; મહારી પાસે અત્યારે રોકડ નથી; તમારી હીમત ઉપર અને તમારા કહ્યા ઉપરથી આ ખરચ માથે લીધું છે.”

માનચતુરે ઓઠ કર્યો, હાથ વીંઝ્યો, અને પગ પછાડ્યો: “ધિકાર છે આ દીકરાને કે વહુનું પદ્ધતું લેવા ઉભો થયો છે; અરેરે!

* કંઠ ઉચો કરી, ડોક ઉચી કરી, ઉત્કંઠા રાખી.

“મહારે કંઈ એક્ટે દીકરો પરાક્રમી ન ઉઠ્યો! આ દીકરાની આગતમાં
 “પણ હું છેતરાયો! મહારું કુટુંબ એક આ વહુથી ઉજળું છે, બાકી
 “ખીલનં બધાં કુટુંબોળું! અલ્યા પડ્યું!”

ગુણસુંદરીનો સ્વર સંભળાતાં આ ક્રોધમાં વિદ્ય પડ્યું: “આપ
 “મને કંઈ તમે કહીને બોલાવો છો અને આમ નરમ થઈને બોલો છો
 “તે કંઈ નવાઈની વાત લાગે છે.”

વિદ્યાચતુરે જરીક મ્હોં મલકાવ્યું: “ના, એ તો અમરતું. પણ
 “જો હું શું કરું? લોકની પાસે ઉધારે રકમ માગવા જઈએ અને કોઈ
 “હા ના રૂઢે એટલે આપણી પ્રતિષ્ઠા કોડીની થઈ જાય. આજ સુધી
 “મ્હું કોઈની પાસે કાંઈ માગ્યું નથી.”

“ત્યારે તેમાં શું થઈ ગયું જે? આજ તો રાત પડવા આવી
 “છે, પણ કાલ હું દાગીના આપું તે વેચી આવો એટલે વગરમાગ્યે
 “અને વગર સપાડે બધી રકમ ઉભી થશે.”

“શરીર ઉપરથી દાગીના ઉતરશે તે જગત જાણશે ને આપણી
 “સાખ કોડીની થઈ જશે.”

“સારે કામે અલંકાર ઉતરશે તેનું પુણ્ય તમને છે, અને એ
 “પુણ્યે આથી સોગણા અલંકાર પહેરાવવાનો કાળ આવશે. બહેનને
 “સારુ આપણે અલંકાર ઉતારીશું તો આપણી પ્રતિષ્ઠા કોડીની મટી
 “કોટિલક્ષની થશે.”

“પણ વેચવા જઈશું તો સોના સાંઠ ઉપજશે.”

“એટલી ખોટ ઈશ્વર પૂરી રૂઢશે.”

“વ્યવહારની વાતમાં એ ઈશ્વર આપી રૂઢશે કહી કામ કરવું એ
 “રૂઢાપણ નહી.”

ગુણસુંદરી હસી પડી. “ત્યારે તો નકામી જ વાતોમાં ઈશ્વ-
 “રને ક્રાસલાવવાના કે?”

વિદ્યાચતુર હાથો. “ના, પણ મને લાગે છે કે સહ દાગીના
 “ગીરો મુકિયે.”

“એમ કરો ત્યારે.”

“પણ આ કામ જ કંઈ કરવા જેવું નથી.”

“કેમ?”

“જગતમાં મૂર્ખ ઠરીશું.”

“જગત જખ મારે છે. આપણે ક્યાં યશનેવાસ્તે કરિયે છિયે?”

“પણ ઘરમાં કોઈને ખબર પડી તો આ કામ કરવા નહી દે.”

“એ વાતની ચિંતા ન કરવી. સહ થઈ રહ્યા પછી જ જાણશે.”

“પણ તમારા અલંકાર ઉતારવા એ મહારો ધર્મ નહી. હું બીજો
“ગમે તે રસ્તો ફાડીશ.”

“શું તમે મને તમારાથી જુદી ગણી?” દયામાણું મહોં કરી ગુ.
જુસુંદરિયે પુછ્યું.

વિધાયતુર ઉભો થઈ બોલ્યો: “ના, ના, જુદી તો શું? પણ
“જોઈશું.” તે કપડાં પહેરવા લાગ્યો.

ગુણસુંદરિયે બેઠાં બેઠાં તેનો હાથ ઝાલી ઉભો રાખ્યો અને બોલી
“તારે જુદી નહી તો આ બીજું શું?”

હાથ છુટો કરી અંગરખું પહેરતો પહેરતો વિધાયતુર બોલ્યો:
“ના, ના, એવા શા કુતર્ક કરે છે? હવણું તો જરા દરબારમાં જઈ
“આવું છું. સહ થઈ રહેશે—વખત આવ્યે.”

ગુણસુંદરી ઉભી થઈ, પાંધડી લેઈ આવી, અને તે પતિને માથે
મુકતી મુકતી બોલી: “વખત બખત કંઈ આવવાનો નથી. સહ વાત
“કાલ કરવાની છે. તમારે ચાલવાનું નથી.”

“જોઈશું, જોઈશું”—વિધાયતુર દાદર ઉપર ઉતરવા લાગ્યો.
ગુણસુંદરી તેના અંગરખાની ચાળ ઝાલી રહી અને ઉતરતો અટકાવ્યો.

“ના, તે “જોઈશું, જોઈશું” નહી. મહારા સમ આવ.”

“મુક, મુક, નીચે વડીલ ઉભા છે તે જોશે.”

ગુણસુંદરિયે અંગરખું મુક્યું અને મુકતાં મુકતાં બોલી: “ઠીક,
“હવણું તો જવ છે—પણ આખર મહારું જ ધાર્યું કરીશ. હજી
“એક રાતનો આંતરો છે.”

વિધાયતુર દાદરપર ઉતરવા લાગ્યો. જતાં જતાં મનમાં બોલ્યો:
“ઈશ્વરની કૃપા વિના સત્સ્ત્રી ક્યાંથી મળે! સત્સ્ત્રી હોય પણ આવી
“કુટુંબવત્સલ અને સત્કર્મમાં આમ ધાર્યું કરનારી તે તો દુર્લભ જ!
“ગુણિયલ! તારા મનોરથ ઉંચા અને પરોપકારી છે, એ મનોરથ
“પાર પાડવામાં તારો આગ્રહ અને તારું બળ અમને સહને હરાવે
“છે!”—“તું ધાર્યું કરનારી—તું સહને તારા ગુણથી અને બુદ્ધિથી
“અને કર્મથી સહને જીતનારી!—તે મને મળી—માટે જ મહારા ઉ-
“પર ઈશ્વરની કૃપા છે. દ્રવ્ય કરતાં, રાજપદવી કરતાં, તારારૂપી ર-
“તના ધણીને અભિમાન કેમ ન રહડું જોઈએ?”

“Sweet stream that winds through yonder glade,

સ્મરણશક્તિને હલમલાવી આ કવિતાનું અનુસંધાન સંભારી શકાયું.
નદીની ઉપમેય સત્ત્વીનું ઉપમનન સંભારવા માડ્યું.

“Silent and chaste she steals along,
* * “With gentle yet prevailing force,
“Intent upon her destined course,
“Graceful and useful all she does,
“Blessing and Blest where’er she goes,
“Pure-bosomed as that watery glass,
“And heaven reflected in her face.”*

“મહારી ગુણિયલ પણ આવી જ કલ્યાણમૂર્તિ છે !”
વિધાયતુર ગયો.

ગુણસુંદરી નીચે ઉતરી ને માનચતુરે પુછ્યું.

“કેમ ગુણસુંદરી ! આ આંકડાવાળાઓ ફેરા ખાય છે તેનું ત-
“મારી નણુંદ પતાવશે કે નણુંદોષ ? ફેરતાંતાંની કે આપણે માથે
“નહી પડે ?”

“ના જી, નહી પડે આપને માથે.”

“તારે કોને માથે પડશે ? આંકડાવાળા મુકી દેવાના હતા ?”

“આપે પરિણામ થયે જોઈ લેવું. નણુંદ નણુંદોષ નહી આપે
“હોયે તમારા ઘર ઉપર ભાર નહી પડે.” વધારે પુછાપુછ અટકાવ-
વાના હેતુથી ગુણસુંદરી ચાલી ગઈ અને કામમાં પરોવાઈ.

ડાસો હડપચી ચંચવાળતો ઉભો રહ્યો.

“આણે હવે પહલું આપવું નક્કી ધાર્યું. એનું પહલું નીકળે એ-
“ટલે મહારા ઉપર ભાર ન પડવાનો એવો એના જોલવાનો મર્મ સ-
“મજવો. એ મહારી પાસે સાચું જોલી—કેમ જીવું ફેરવાય ? સાચું
“જોલી એણે મને હેતર્યો. એ પહલું આપવા ઉભી થશે એ કલ્પના
“પણ કેમ થાય ? કલ્પના ન થઈ તે હવે ખરું પડવા વખત આવ્યો.
“એની કુલીનતાથી હદ વળી ગઈ. નણુંદની દીકરી પરણાવવા ભો-
“જાઈ આપ પહલું ફેરડે એ અપૂર્વ વાત—જીની આંખે જોવાનો નવો
“ખેલ ! હું એ થવા દેવાનો નથી. એ આટલી કુલીનતા ખતાવે—
“ઉદારતા ખતાવે—ને મહારા ઘરનાં ગધેડાં તે સમજે પણ નહી ! પણ
“હું એ સમજ્યાં છતાં ન સમજ્યા જોવો રહું તો હું તો ગધેડાનો
“સરદાર !”

“ પદ્મું કરવાનો ધારો ધરડાઓ કરી ગયા તે એટલા સારુ કે
 “ ધણી ન હોય ત્યારે પદ્માવાળી પગ ન ધસે. આ રાંડ દીકરી ! એનો
 “ ધણી જીવતાં બશોરિયો ભાઈનો માથે પડી છે તો ધણી ન હોય તો” —
 એવું છેક અપશકુનિયાળ ન બોલવું ગણી ડાસો અટક્યો. “ એનું પદ્મું
 “ એને શા કામમાં લાગવાનું છે ? એનું પદ્મું અખમ રૂહે. ને ગુણસું-
 “ દરી કુમારીને પરણાવવા પદ્મું આપે ! જો જો ! બ્રહ્માને ઘેર અં-
 “ ધારું વળી ગયું છે તે ! ગુણસુંદરી ભુખે મરે તો સાહસરાય એને
 “ ઝેર ખાવા કોડી સરખી આપવાનો હતો ? અને દુઃખખાનું પદ્મું
 “ અત્યારે ગુમડે ધસી ચોપડવા કામનું નહી ! એમ હું નહી થવા દેઉ ! ”

“ આવો ધારો પડવા જ દેવો નહી ! હજી તો ચંચળને પણ છે-
 “ કરાં છે ! એમનાં છોકરાંથી મહારું ધર શું ઉઘડવાનું હતું ? હજી
 “ તો ગુણસુંદરી બાર વર્ષનાં બેઠાં છે ! જો બીચારીએ પાપ કર્યું તે ! ”
 ડાસો પોતાને ઠેકાણે ગયો. રાત્રે સઉ સુઈ ગયાં ત્યારે સાહસ-
 રાયને બોલાવ્યો અને ગુણસુંદરી એને સારુ પદ્મું આપવા ઉભી થઈ
 છે તે સમાચાર કહી ધમકાવ્યો. સાહસરાય શરમાયો, ગળગળો થઈ
 ગયો, અને બોલ્યો : “ હું શું કરું ? મહારી પાસે ઝેર ખાવા જેટલું
 “ નથી ? મને બહુ લાગે છે. તમે જો રસ્તો બતાવો તે પ્રમાણે કરું.”
 ડાસાએ દુઃખખાનું પદ્મું ગીરો મુકી પૈસા આણવા કહ્યું. સાહસરાય
 નિઃશ્વાસ મુકી કહે : “ એટલું મહારા હાથમાં હોય ત્યારે જોઈયે શું ?
 “ મહારી આખરુ સાચવવા માગ્યું ત્યારે પણ ન આપ્યું. જો એ પદ્મું
 “ મને કામમાં આવ્યું હત તો મહારે આ વખત શું કરવા આવત ?
 “ એ આવે તો શું પણ એક આની પતાવે એવા મહારા દહેણદારો
 “ છે ને પદ્મું મળે તો હું કોઈની મદદ શીવાય ધંધો ચલાવું. જો
 “ તમને આપે તો મહારી ખુશી છે.” માનચતુરને સાહસરાયની
 દયા આવી અને “ રાંકઅન્યાયી ” દીકરી ઉપર તિરસ્કાર ઉપજ્યો.
 દીકરીને બોલાવી, ગુણસુંદરીના પદ્માની વાત કહી, અને સાહસરાયને
 ધમકાવ્યો તેથી વધારે એને ધમકાવી પાણીછઠ્ઠી કરી નાંખી. “ રાંડ,
 “ એક વિવેક તો કર !—તે લે એવી નથી—પણ તું વિવેકમાંથી પણ
 “ ગઈ !—ક્યાં મુક્યાં છે તારાં ધરેણાં ? ”

દુઃખખા બોલી નહી.

ડાસો ખાવા ધાતો હોય તેમ બોલ્યો : “ બોલવું નથી ? કેમ ?
 “ ઉઠો, સાહસરાય, મને ખબર છે તે બધું લેઈ લઈએ છિયે.”

દુઃખખા ભડકી, ઉઠી, અને જો પેટીમાં દાગીના હતા તે ઉપર

નજર ન જાય એમ તેની આંતે ઉભી રહી. ડોસો ચેતી ગયો કે આ પેટીમાં દાગીના છે એટલે અચિત્યો, આંખો ફહાડી, કુઘો, અને દુઃખ-આતું ગળું ઝાલી, ઝોડ પીસી બોલ્યો: “કેમ, હાથે આપે છે કે અમે “લઈએ?”

બહીનેલી દુઃખઆએ પેટી ઉઘાડી સહ દાગીના બાપના હાથમાં મુક્યા. સસરો જમાઈ તે લેઈ સાં આગળથી ચાલ્યા ગયા. દુઃખ-આએ આખી રાત રોવામાં ઉજ્જગરો કરી ફહાડી. પ્રાતઃકાળે ડોસો અને સાહસરાય છાનામાના ગામમાં જઈ દાગીના ગીરો મુકી આવી દ્રવ્ય લેઈ આવ્યા.

આણીપાસ તે જ વખતે ગુણસુંદરીએ પણ પોતાના શરીરપરથી અલંકાર ફહાડી વિધાયતુરને આપ્યા અને વિધાયતુરે તે લેઈ પોતાની પેટીમાં મુક્યા. અલંકાર વિના અડવી થયેલી પત્નીના સામું જોઈ રહ્યો.

“ગુણિયલ! આ અલંકાર ઉતારી તારા મનમાં કાંઈ દુઃખ નથી “થતું? તારા મહોપર શોકની છાયા દેખાય છે, તારા ગાલ ઉપર દુઃ-
“ખના શેરડા પડ્યા છે; હશે, હવે તારો મમત રહ્યો, જાણ્યે અ-
“જાણ્યે અલંકાર આપવાનું બોલાઈ ગયું તે તું પાળ્યું. તમારો મારી
“તું ગાલ રાતો રાખે છે. હશે, એટલાથી જ હું પ્રસન્ન છું. તું મહોંચે
“ફે નહી પણ મનમાંથીએ તને દુઃખ થાય એટલું હું ધમ્મતો નથી.
“ચાલ, હું આટલાથી પ્રસન્ન છું—લે, આ અલંકાર પાછા ખેર! એના
“વિના તું શોભતી નથી.”

ગુણસુંદરી સ્મિતહાસ્ય કરવા મંડી ગઈ.

“જો તમે ફેહો છો એવીજ મહારા મનની સ્થિતિ હત તો આ
“વચન દાઝ્યા ઉપર ફહામ જેવાં થાત એમાં ના નહી. પણ મહે
“જે ક્યું છે તે તો તમને પણ પ્રસન્ન કરવા નથી ક્યું. મમત તો
“મહારે એટલો ખરો કે મહારું ધાર્યું કરવું, તે થયું. કુમારી પરણી
“અને તમને અલંકાર આપ્યા. એટલું મહે ધાર્યું હતું તે થયું. આ
“કામ કંઈ તમારી ખુશામત કરવા નહોતું ક્યું. અલંકાર વિના હું શો-
“ભતી નહી હઉં એ વાત તો ખરી હશે—રૂપ ગુણ વગરની સ્ત્રીને
“રૂપની ખોટ પુરી પાડવાને જ અલંકાર છે. પણ મહારા ચતુર!
“ચતુર થઈ કેમ બુલો છો? આપણે તો છોકરવાદીમાં પરણ્યાં હતાં.
“તમે મહારા રૂપ ગુણને કે અલંકારને પરણ્યા નહોતા. એક મહારી
“જાતને પરણ્યા હતા. ક્રૂપી કે ગુણહીન જેવી તેવી તે હું જ—હવે તો

“જેવી તેવી હું, પ્રભુ, દાસી તમારી !

“કરુણાસિન્ધુ ! દ્યો જ નીભાવી !”

આ નાટક કરતી કરતી ગુણસુંદરી અતિશય સુંદર દેખાઈ. હાથે સૌભાગ્યકંકણ એ જ અલંકારમાં હતું; શરીરે સ્વચ્છ અને સુંદર એક વસ્ત્ર; પ્રાતઃકાળમાં કપાળે ચંદ્રલેખા જેવી આડ કરેલી તે જ; કેશ કંઈક ચળકતા અને કંઈક છુટા દેખાતા હતા; બાકી નખથી શિખ સુધી ગોરું લલિત અંગ—એકલે મહોંચે નહી પણ નખથી શિખ સુધી—સ્મિત કરવા લાગ્યું, મધુર મધુર હસતું લાગ્યું. ચળકતા ભવ્ય કપાળમાં, સ્નિગ્ધ આંખોમાં અને ચંચળ કીકિયોમાં, ખંજનવાળા ગાલમાં, મલકતા ઓઠમાં, જેમાંથી તેજના અંકુર પુટતા હતા એવી દંતકલિકાઓમાં, અલંકારશૂન્ય લાંબી દેખાતી કમ્બુકંઠીની કોટમાં, કાંચળી વિનાના લાંબા કમળનાળ જેવા હસ્તના અવર્ણ્ય વિલાસમાં, સૂક્ષ્મ વસ્ત્રમાં ઢંકાઈ પાંખ ફફડાવતા ચક્રવાકની જોડ જેવા વિલાસી વિલાસસંજ્ઞાથી ભરેલા સૂચક પર્યોધરયુગલમાં, કૃશોદરમાં, વસ્ત્રપટમાંથી દીસી આવતા બન્ધુર ચરણાકારમાં, અને અન્તે પગની કામળ પહાનીમાં પણ, સર્વત્ર પ્રસન્નતા પ્રસન્ન થઈ સ્ફુરતી હતી; અને તેનો ઉપભોગ કરનાર ચતુર વિદ્યાચતુર, જડપદાર્થના અલંકાર છોડી, ચેતન શરીર અને ગુણની મધુરતાનો રસ નિરંકુશ પ્રીતિથી પીવા લાગ્યો. એ ગુણસુંદરી સામું જોઈ રહ્યો, ઉભો થયો, અને ખભે હાથ મુકી, એના સામું જોતો જોતો મનમાં ગાવા લાગ્યો :

સિતાંશુકા મંગલમાત્રભૂષણા ।

મમ પ્રસન્ના વપુષૈવ લક્ષ્યસે ॥

અત્યંત બળથી તદ્દયદાન દેઈ ગુણસુંદરીને ખોતાના કબાટ પાસે લેઈ ગયો. કબાટ ઉઘાડી, અંદર રૂપિયાની ભરેલી કાચળી દેખાડી, વિદ્યાચતુર હસતો હસતો બોલ્યો : “ગુણિયલ, તારા ગુણની સીમા જોવાને અને અલંકાર વિના પણ એકલા રૂપગુણથી જ તું મને સુંદર લાગે છે કે નહી તે જોઈ લેવાનું મન થવાથી આટલું ક્યું—બાકી બહેનના ખરેખર સારુ રૂપિયા તો ઈશ્વરે મને આપેલા જ છે. તારા અલંકાર તો પહેર જ !”

શરમાતી શરમાતી પણ ભુજમંડળમાં લીન થતી આર્યાએ ઉત્તર ન આપ્યો.

આખરે અલંકાર પહેર્યા વિના જ નીચે ચાલી ગઇ. તે પછી થોડીક વારે માનચતુરે વિધાયતુરને બોલાવ્યો અને લક્ષમાં શું શું અ-
રચ થયું છે, કોને કોને કેટલા રૂપિયા આપવાના છે વગેરે તપાસ કરી,
અને બધી હકીકત જાણી લીધી. જમી કરી વિધાયતુર ખંહાર ગયો
એટલે સાહસરાયને સાથે લેઇ, સહને ઘેર જઇ વિધાયતુરને નામે ડાસો
નાણાં ભરી આવ્યો અને ખાતાં પુરાં કરાવી આપ્યાં. જ્યારે કેટલાક
દિવસ વીતવા છતાં લોકો ઉઘરાણી ન આવ્યા ત્યારે છેવટે તપાસ ક-
રતાં વિધાયતુરને માલમ પડ્યું કે સાહસરાય અને માનચતુરે સહના
આંકડા સુકની દીધા છે. પોતાનું ધાર્યું સિદ્ધ થયાથી માનચતુરનો આ-
ત્મોદ્રેક તમ થયો. એ સર્વ એના સ્વભાવપ્રમાણે થયું.

ગુણસુંદરીના કુટુંબમાં સર્વ વાતે હવે સિદ્ધિ થઇ અને એ કુટું-
બનો સંસાર ચીકે પડ્યો. માત્ર કોઇ કોઇ પ્રસંગે કંઇ નવાજીની
થતી હતી. જેમકે ગુણસુંદરીને સારું કંઇ આજ્યું હોય તો કુટુંબનાં
બીજાં માણસોમાં તણાઇ જતું. એનાં મ્હોટા મનને તેથી વિનોદ જ
મળતો. પરંતુ આવી આવી સર્વ બાબતોથી માત્ર એકલો માનચતુર
નાખુશ રહેતો રહ્યો. એ હમેશા કહેવત કહેતો કે “ડાહી વહુ રાં-
“ ધણું રાંધે અને ડાહ્યો દીકરો દેશાવર ભોગવે.” એને હવે સ્પષ્ટ
લાગ્યું કે ગુણસુંદરીને આ જંજળમાંથી છુટી કર્યા વિના સંસારનું ખરું
સુખ એ ભોગવી શકવાની નથી. આટલી ન્હાની વયમાં વૃદ્ધ ડોસી-
પેઠે તેને સદા જંજળમાં જ રાખવી એ કામ ડોસાને કૃતમ લાગ્યું.
“ મ્હું જીવાનીનું સુખ જોયું છે, સહને સુખ ભોગવવા મન તો થાય
“ પણ એ મ્હોટા મનની છે તે મનમાં આણે નહી. એને સારું વેણી
“ આણી તે મનોહરી લેઇ ગઇ, વીંટી આણી તે દુઃખખાએ પટકાવી,
“ પલંગ આણ્યો તે ચંડિકાના રંગમહેલમાં ગયો—કર્કશાને આટલાં
“ મ્હોટાં છોકરાં થયાં ત્હોયે પલંગ જોઇયે! અને એને સારું કાચની હાં-
“ ડિયો આણી ત્યારે મ્હારી ડોસલી દેવમંદિરમાં લેઇ ગઇ! બધાંને બધું
“ જોઇયે—ગુણસુંદરી ઘરડી તે એને કાંઇ જોઇયે નહી—એને કશાનું
“ મન જ ન થાય! માનચતુરને ભાન જ નથી કે હવે સ્વતંત્ર ક-
“ માઇ થઇ ત્યારે ભાઇના ઉપરથી ભાર ઓછો કરવો! ભાઇને કચરી
“ માર! જુદો રહે તો એને ખોટું દેખાય એવી તો એની બુદ્ધિ! હવે
“ તો કંઇ નહી, સાહસરાયે ધંધો કરવા માંડ્યો છે ત્યાં દુઃખખાને મો-
“ કલી દડકું, અને હું આ બધાં ઘોરને હાંપી સાથે લેઇ જઈ મનોહ-

“રપુરીમાં; ગામડું ગામ ને ખરચ પણુ ઓછું, ને અહિંઆં આ
“છુટી થાય. માટે એ તો સિદ્ધ ! હું નહીં સમજું ત્યારે કાણુ સમજશે.”

માનચતુરે ધીમે ધીમે ધારેલું કામ પાર ઉતારવા યુક્તિઓ
કરવા માંડી. પ્રથમ તો એ કામ કર્યું કે સાહસરાયને પરદેશમાં
હરકત પડે છે એવું નિમિત્ત કહાડી દુઃખખાને એના પરિવાર સાથે
વીદાય કરી દીધી; અને સાહસરાય રત્નનગરી આવ્યો હતો ત્યારે
વાતચીતમાં સસરાપાસેથી બુદ્ધિ પામ્યો હતો તેનો ઉપયોગ કરી
ધંધો ચલાવી શકતો હતો, એટલે દુઃખખા એને ભારે ન પડી. તે
પછી સમજાવી સમજાવી ગાનચતુરને જુદો કહાડ્યો અને ગુણસુંદ-
રીએ તેમ ન થવા દેવા આગ્રહ કર્યો તે નિર્થક થયો. વિધાયતુરની
પાડોશમાં જ બીજું ઘર ગાનચતુરનું રખાવ્યું અને ગુણસુંદરીએ પોતાના
ઘરમાંથી બન્યું એટલું રાચરચીલું તેમાં નીવડાવ્યું. એમ કરતાં ક-
રતાં માનચતુરને શરીરે કાંઈ સહજ અસુખ રહેતું થયું તેનું નિમિત્ત
કહાડી પાણીફેર કરવાને મિષે માનચતુર ધર્મલક્ષ્મીને તથા ચંચળને
એના વિસ્તાર સાથે જોડે લેઈ મનોહરપુરી રહેવા ગયો. ગુણસુંદરીના
ઘરમાં હવે માત્ર પોતાનું કુટુંબ તથા સુંદરગૌરી એટલાં જ રહ્યાં.

આવી રીતે પશ્ચિમે પ્રાતઃકાળે ઝાડપરથી વેરાઈ જાય તેમ ગુ-
ણસુંદરીના ઘરમાંથી સર્વ જતાં રહ્યાં અને તે એકલી પડી. ઘણાક
દિવસ તેને ઘર શૂન્ય લાગવા માંડ્યું અને ઘણીક વખત તે એકલી
એકલી સઉને સંભારી રેતી. અનુકૂળ પજો મનોહરપુરી જઈ આ-
વતી પણ ખરી.

આમ એકલી પડી તે પછી પણ એને ઘણા ઘણા અનુભવ
વીસ્યા. કુમુદસુંદરી પછી જે વર્ષે કુસુમસુંદરી જન્મી. ત્યાર પછી એને
કંઈ સંતતિ ન થઈ. પોતે જરા વધારે મોટી થઈ ત્યાંસુધી પ્રસંગે એમ
થતું કે એક પુત્ર હોય તો સારું. પણ સત્પતિ, સદ્વ્યાસ, સદ્બુદ્ધિ,
અને સદ્બુદ્ધિને બળે એ અસંતોષ મટી ગયો. કેટલાંક વર્ષે એવાં વર્ષ
આવ્યાં કે કુટુંબમાંથી એક પછી એક એમ સઉ માણસ ગત થવા
લાગ્યાં. પ્રથમ ધર્મલક્ષ્મી, પછી ચંચળ, પછી ચંચળનાં સર્વ છોકરાં,
તે પછી દુઃખખા, તે પછી ગાનચતુર, અને આખરે ચંડિકા : એ સર્વ
માણસ ધીમે ધીમે ચમરાજના નગર ભણી ચાલ્યાં ગયાં. જુદે જુદે
પ્રસંગે તે સઉના મંદવાડમાં, મરણકાળે, અને તે પછીનાં ક્રિયાખર-
ચને સમયે, ગુણસુંદરીને, કાળજી કહણુ કરી, રોતે રોતે એકલે હાથે
કામ કરવું પડ્યું. હાલમાં વિધાયતુર અને ગુણસુંદરી જે જાતે જ

રત્નનગરીમાં રહેતાં, કુમુદસુંદરી સાસરે જતી રહી, સર્વ ગયા છતાં વૃદ્ધ માનચતુર ઘણાક ધા ખમી જીવતો હતો અને મનોહરપુરીમાં રહેતો હતો તેની ચાંકરી કરવા વૃદ્ધાવસ્થાને આંગણે આવેલી સુંદર પણ મનોહરપુરી જ રહેતી હતી અને વેશકેશનો ભાગ કરી પૂર્ણ વિધવાવ્રત પાળતી હતી. હરિપ્રસાદે ભણવું છોડી નોકરી લીધી હતી અને કુટુંબની જંજળ વધ્યાથી મનોહરી, છોકરવાદી છોડી, માણસાધમાં આવી હતી અને પરદેશમાં રહી કાકીજી સાથે પત્રવ્યવહાર રાખતી અને એને જ માને ઠેકાણે ગણતી. આ સર્વ અનુભવથી ગુણસુંદરીનું દૃઢ્ય હતું તેના કરતાં હનરગણું દ્રોમળ અને વત્સલ બની ગયું હતું. પાછલો કાળ તેની કલ્પનાશક્તિ પાસે તાદૃશ ખડો થતો, અને મૃત્યુના પડદા પાછળના અરણ્ય જેવા એકાંત ભાસતા પ્રદેશને વાસ્તે તેને તત્પર કરી રાખતો.

ભદ્રેશ્વર જવા સુવર્ણપુરથી આવનારી દીકરીને મળવા આતુર માતા, મનોહરપુરીમાં પોતાના ઉતારામાં ઉંચી ઓસરીમાં ઉભી ઉભી આંધેની ભાગોળ ભણી નજર નાંખતી હતી તે પ્રસંગે પોતે, રત્નનગરીના ઉત્તમ પ્રધાનની પત્નીનું વર્તમાન પદ ભુલી, આવી આવી જુની કુટુંબવાર્તા દૃઢ્યમાં ખડી કરી, “ મહારી આ જે પુત્રિયોને લલાટે પણ “ શા શા લેખ લખ્યા હશે અને જ્યારે આટલાં બધાં મહારાં માણસ “ મહારાં મટી ચાલતાં થયાં ત્યારે આમાં પણ કેને કેનું ફેલેવું ? ” એવા વિચાર કરી, આંખમાં ઝળઝળિયાં આણતી હતી અને એને આવકાર દેવા ઉતારાની આશપાશ તરવરતી ગરીબ વસ્તી એની આંખ આગળ ઝાંઝવાના જળપેટે માત્ર તરતી લાગતી હતી.

પ્રકરણ ૬.

મનોહરપુરીમાં એક રાત્રિ.

મનોહરપુરીમાં ગુણસુંદરીના ઉતારાનું મકાન ગામડાના પ્રમાણમાં મોટું અને સોધવાળું હતું. માનચતુરને વાસ્તે, સુંદરગૌરીને વાસ્તે, ગુણસુંદરીને વાસ્તે, અને ચંદ્રકાંતને વાસ્તે, સોધદાર જુદા જુદા ઓરડા હતા. તે શીવાય રસોડાનો ખંડ, જમવાનો ખંડ, પાણીનો તથા ન્હાવાનો ખંડ, એ પણ નીરતીરાળા હતા. વળી પાછળ એક વાડો અને આગળની ઓસરી એ તો જુદાં જ. હતાં.

જે વખતે સરસ્વતીચંદ્ર અર્થદાસની સાથે વાસમાં પડ્યો હતો તે વખતથી તે છેક સંધ્યાકાળ સુધી ગુણસુંદરી, ઓસરીના ઓટલાપર એક આડી વળી સીડી દીધેલી હતી તેને અઠીંગી, રસ્તાપર નજર કરતી, ઉભી હતી. હજી દિવસ બરોબર આથમ્યો ન હતો અને ગામ બહાર આવે ઉંચાં ઝાડના શિખરઉપર સૂર્યનાં કિરણ પાછાં પગલાં ભરતાં જણાતાં હતાં. નીચે આવતી જતી વસ્તીના છુટા છુટા પ્રશ્નને તે ભાગ્યા તુટ્યા ઉત્તર આપતી હતી પણ તેનું ચિત્ત ભાગેળ ભણીને માર્ગ અને પોતાના કુટુંબનો ભૂતકાળ બેની વચ્ચે ફેરા ખાતું હતું. છેક સાયંકાળ પડ્યો અને ચારે પાસ અંધારાની પછેડી પથરાવા લાગી ચારે ગામને પાધરેથી બે સ્વાર દોડતા દોડતા આવતા જણાયા તે ગુણસુંદરીની આંખ ચમકી હોય તેમ તેમની જોડે દોડવા લાગી અને પોતાની પાસે પાસે આવવા લાગી. બધે ઠેકાણે માર્ગ મેળવી, સઉનું કૌતુક ખેંચતા ખેંચતા, એ સ્વાર આવી પહોંચ્યા; અને પ્રથમ તેમના પોશાક ઉપરથી અને આખરે નજરે નજર મળતાં તેઓ ઓળખાયા. એ સ્વાર સુવર્ણપુર મોકલેલા અબ્દુલ્લા અને ફતેહસિંગજી હતા; છેક ઓસરી આંગળ આવી ઘોડાપરથી જ ફતેહસિંગજીએ ગુણસુંદરીના હાથમાં ચીઠ્ઠી મુકી તે તેણે એકદમ ફેાડી અને વાંચી.

“તીર્થરૂપ અખંડ સૌભાગ્યવતી માતુઃશ્રી,

“હું આજ સંધ્યાકાળે નીકળી કાલ સવારે આપના ચરણારવિ-
 “દને ભેટીશ. સઉ સમાચાર સ્વારો ફૂલેશે તેથી જાણુજો. અત્રે મહારા
 “તીર્થરૂપ શ્વસુરજી કારભારી થયા છે અને જુના કારભારી બદલાયા છે.
 “મહારાં સાસુજીએ તથા નણંદે આપને બહુ બહુ બોલાવ્યાં છે. હું
 “અત્રે છું તો સુખી, પણ મહારું હૈયું આજ ભરાઈ આવે છે તે કાલ
 “તમને મળીશ ચારે ખાલી કરીશ. વડીલને અને કાકીને મહારા
 “દંડવતપ્રણામ ફૂલેજો અને બહેનને આશીર્વાદ. પિતાજી તો રત્ન-
 “નગરીમાં હશે.”

“ચૈત્ર સુદ બીજ.”

“લાં ચરણુરજ કુમદના દં. પ્ર.”

કાગળ વાંચે છે ઓટલામાં માનચતુર, સુંદરગૌરી, કુસુમસુંદરી, ચંદ્રકાંત વગેરે મંડળ ભરાઈ ગયું; કાગળ લેઈ ફરી ફરી કુસુમસુંદરીએ મહોટેથી વાંચ્યો, અને એક પછી એક એમ સઉએ વાંચી જોયો. ચંદ્રકાંતે પણ હાથમાં લીધો, અને આ અક્ષર સરસ્વતીચંદ્રના હાથમાં જોવાનો અભ્યાસ સરત આવતાં ઉકળતા અંતઃકરણમાં નિઃશ્વાસ નાંખી, પાછો આપ્યો. તેટલામાં ગુણસુંદરી એક પાસથી “હૈયું ભરાઈ આવે

“છે તે ખાસી કરીશ” એ શબ્દો મનમાં ફરી ફરીને આણી હજાર તરફ કરવા લાગી, અને બીજી પાસથી સ્વારોને સુવર્ણપુરના, બહેવાઈના, જમાઈના, અને દીકરીના સમાચાર પુછવા લાગી. અંતે સ્વાર રજ લેઈ ચાલ્યા ગયા, રાત્રિ એકદમ જગત ઉપર તુટી પડી, ઢેકાણે ઢેકાણે દીવાઓમાં તેજ આવ્યું. અને તેનો છિન્નભિન્ન પ્રકાશ સ્ફુરવા લાગ્યો. ચારપાસની વસ્તી ધીમે ધીમે રજ લેઈ વેરાવા લાગી અને પોતપોતાના ઘરભણી પ્રધાનપત્નીની સુજનતાની વાતો કરતી વળી. તેમનો અને છોકરાંનો કોલાહલ અંધકારમાં પળવાર ગાજી રહ્યો, અને થોડાકમાં શાંત થયો. રાત્રિ એકલી જ રહી લાગી. વાળુનો વખત થયો અને માનચતુરે આજ્ઞા કરી કે આજ તો સ્ત્રીમાંડળે પણ મહારી સાથે જ એસવું કે ઘણે દિવસે એકઠાં જમવાનો લાભ મળે. સહ વાળુ કરવા બેઠાં. એક ગરીબ માખાપ વગરની છોકરી ગુણસુંદરીએ ઉછેરી મનહરપુરીમાં મ્હોટી કરી હતી તે પણ પાસે બેઠી. માનચતુરને ગામડાનાં ગીતોનો રસ હતો તેથી તેણે કહ્યું એટલે વાળુની સાથે તે છોકરીએ ગીત ગાવા માંડ્યું તેમાં સહ લીન થઈ ગયાં.

“ગુણસુંદરીયા, સાંભળજે, દીકરી સાસરેથી સંદેશો ફલાવે છે.

“જઈ ફહેજે મા ને બાપ, દીકરી તમારી રે,

“મરી ગઈ સાસરિયામાંય પરદેશ નાંખી રે; જઈ” ૧

“નણદી દેછે મ્હણાં રોજ, સાસુ સંતાપે રે,

“મહારો માવડિયો ભર્તાર કાળજ કાપે રે; જઈ” ૨

“ફહાડું અંતરની હો વરાળ કોની પાસે રે?

“કરું હું કુવો કે તળાવ? મન મુઝાયે રે. જઈ” ૩

“મહારો જીવવામાં નથી જીવ; પણ ઓ માડી રે।

“તને મળવા તલસે જીવ, નથી તું જતી છાંડી રે. જઈ” ૪

કુસુદસુંદરીનો કાગળ મન આગળ તરતો હતો તેવી ધડિયે આ ગીત ગુણસુંદરીને ચિત્તવેધક થયું. તેની આંખ સુધી આંસુ ઉભરાયાં અને બહેળાકણી જેવી તે થઈ ગઈ. “પરદેશ નાંખેલી દીકરીની આ દશા! કોઈની પાસે મનની વરાળ ફલાડવાની નહીં। સુંદરભાભી, કુસુદનો કાગળ વાંચ્યા પછી મારું કાળજું કહ્યું નથી કરતું. ગા, છોકરી, ગા.” છોકરીએ જરા વધારે લહેરારી બીજું ગીત ગાવા માંડ્યું અને તેની સાથે ગુણસુંદરીનું હૃદય વલોવાઈ જવા લાગ્યું, વીંધાઈ જવા લાગ્યું, અને તે શુભ જોવી બની સાંભળવા લાગી. અત્રનો કાળિયો તેના હાથમાંનો હાથમાં જ રહી ગયો. છોકરી બોલી.

“માવડી! એક ઊડી સાસરાની ખારિયે એકલી બેઠી બેઠી પિય-
 “રની વાટ ભણી નેધ નેધ નીસાસા મુકે છે ને રસ્તામાં જનાર
 “સાથે ફહાવે છે.

“મહારા પિયરનો આ પંથ, નજર ન પહોચે રે,

“મહારા હૈયું ઘડીમાં આજ પિયર ભણી દોડે રે. મહારા. ૧

“ઓ આ મારગ જનાર! પિયર મહારે જાજે રે,

“જઈ ફહોજે મા ને બાપ, દીકરી સંભારે રે. મહારા. ૨

ગુણસુંદરીએ નિઃશ્વાસ ઉપર નિઃશ્વાસ મુકવા માંડ્યા.

“ઓ વાદળના ઉડનાર! પંખી! ઉડજે રે,

“મહારે પિયર પરવડી ત્યાં જ જઈ ફહોજે રે. મહારા. ૩

“પંખી બેસજે પિયરને મોભ મહોટે મળસ્કે રે,

“મહારાં માબાપ ચોકતી મધ્ય ઉભાં હોશે રે. મહારા.” ૪

ગુણસુંદરી ગળામાં રોતી સંભળાઈ.

“મહારા બાપ તે ચોટે જાય, માવડી પુછે રે—

“પુછતા આવજો નક્કી આજ કે દીકરી સુખી છે રે? મહારા. ૫

“પુછી પુછી એવું મહારી માત ધ્રુશકે રોશે રે!”

ગુણસુંદરીથી રોવાઈ જ ગયું.

“પંખી અખોલડા! એવું નેધ તુંયે રોજે રે. મહારા. ૬

“ગુણસુંદરી બા! હું અને કુસુમફલેન પણે ઓસરીમાં બેસી

“પહોર રોજ સાંજે આ ગાતાં તાં ને હું એમને ફહોતી હતી કે તમારે

“યે આ મુંબાઈ જવાતું આવશે ને માવતરથી નોખાં પડવાતું થશે.”

કરુણરસની સીમા આવી. દીકરીની પરદેશમાં શી દશા હશે તે વિચાર સાથે સરસ્વતીચંદ્ર જેવા વરની હાનિ ગુણસુંદરીના મનમાં તરી આવી અને છોકરી પાસે છેલી બે કડિયો વારંવાર ગવરાવી અને તેની સાથે પોતે રોવાયું એટલું રોઈ.

કુસુમસુંદરી માની જોડે જમવા બેઠી હતી. આજસુધી દાદા જોડે બેસતી, પણ હવે એને બારમું વર્ષ ચાલતું હતું અને શરીર કન્યાવયમાંથી ખહાર નીકળવા લાગ્યું તેમ તેમ મન પણ વધારે સમજાણું થતું ગયું. આટલું વય થતા સુધી—કન્યાકાળ થવા આવતાં સુધી—એતું લગ્ન થવા વારો આવ્યો નહીં અને તેને લીધે યુવાવસ્થાના પ્રભાતે તેનાં શરીર-શિખરને સ્પર્શ કર્યાવિનાનાં રાખ્યાં હોય એવું કંઈ થયું નહીં. તેને માબાપે વિદાદાન દીધું હતું છતાં મદને પોતાની કળાઓ એને શીખ-વવામાં રજપણુ વિલંબ કર્યો નહીં. પોતે મદનને શોધતી ન હતી, દીઠે

ઝોળખતી. પણ ન હતી, તેની કળાઓ શાને ફેલી તે જાણતી પણ ન હતી; છતાં આણદીઠો આણપરખ્યો મદન એની નાડિયે નાડીમાં અને રુવે રુવામાં અગોપ્ય તનમનાટ નિરંતર મચાવી મુકતો હતો. મુગ્ધ સંગારનાં પડે પડ એમનાં એમ રૂઢેવા છતાં તેની અંદરથી આ તનમનાટ પ્રકાશ મારી રૂઢેતો હતો. પરંતુ હજી સુધી સહ બુલાવો ખાતાં અને કુસુમસુંદરી ન્હાનપણમાં જેવી મસ્તીખોર, ઉચ્છૃંખલ, અને સ્વતંત્ર હતી, વગર શીખવી કળાઓ શીખવાની ખંતીલી હતી, અને ઉઘાડી અથવા ગુપ્તરીતે એ ખંતને લીધે હરેક નવી વાત જોતામાં, સાંભળતામાં, અનુકરણ કરતામાં, વિચારતામાં અને અનુભવી જોતામાં, શીખી જતી. સારે જ જંપતી તેમ હાલ પણ કુસુમસુંદરી નવે રૂપે એ જુના જ ગુણો જાળવી રહી છે અને તેનામાં કંઈ નવું દૈવત આવ્યું નથી એવી જ સહને ભ્રાંતિ રૂઢેતી. પરંતુ એ મદનદૈવત ચક્રાર કુસુમના કુમળા શિરમાં ભરાઈ રૂઢેતું, એની પાસે સોડિયું વળાવતું, વધતાં અંગ સંકોચાવતું, લલ્લરૂપી હાથવડે એનો હાથ ઝાલી એને પાછો ખેંચી રાખતું અને એના શબ્દમાં મિતાક્ષરતાને અને એણમાં મર્યાદાને ભરતું. જોનારનો અભિપ્રાય પણ છેક જોડો ન હતો; કારણ મદને એને ઝાલવા માંડી હતી તેમ પોતાના જાળપણને હજી એણે ઝાલી રાખ્યું હતું, અને તે ઉભયની સાંકળોને આધારે એ હીંચકા ખાતી હતી.

ગીતની અસરથી રેતી ગુણસુંદરીને દેખી, તેની અને સુંદરની વચ્ચે ભરાઈ બેઠેલી કુસુમસુંદરી ડોકું સહી દેખાય એમ ખૂલાર ફેલાડી બોલી ઉઠી: “ઘઘહ, જોયું કે? ગુણિયલની આંખમાં આંસુ “આંસુ ને રુવે છે!”

અચિંત્યા આ પ્રશ્નથી સહની એકાગ્રતામાં વિક્ષેપ પડ્યો, અને વૃદ્ધ માનચતુર વહાલી પૌત્રીના ઓઠમાંથી અક્ષર પડતાં મલકાઈ ગયા અને બોલ્યા: “ખેન, એ તો તારી જ આંખરુ ગઈ કે તું પાસે છતાં “રુવે છે!” સહ હસી પડ્યાં.

“ના, ના, એ તો એમ નહીં. જુવો, એ તો રતનગરીમાં “સરસ્વતીચંદ્રનું વાંકું બોલતી હતી ને ફેલી હતી કે જાપે જે બોલ “કહ્યા તેટલા ઉપરથી આટલો રોષ મહાવવો એ તો છોકરવાદી છે. “સારે સામુનણંદનાં મહેણાં ન સંભળાયાં અને વહુને ઓછું આવ્યું “જોયું ગીત સાંભળતાં જ આવડાં મહેણાં ગુણિયલ રોષ પડ્યાં સારે “એ છોકરવાદી નહીં? સરસ્વતીચંદ્રને તો જાતે વેઠવું પડ્યું અને “આને આ તો આટલાથી જ રોજ આવ્યું! મ્હેં તે દિવસે ગુણિય-

“લને કહ્યું કે સરસ્વતીચંદ્રને ઠપકો દેતાં પહેલાં વિચાર કરજો કે આ-

“પણ પોતે એને ઠેકાણે હાથે તો કેવું લાગે?”

“ત્યારે તો એમ કહેને કે તું જીતી ને તારાં ગુણિયલ હાથો?”

“હાસ્તો. એક વાર નહીં ને હજાર વાર.”

“બહેન, માને જીતાય નહીં, હોં!”—સુંદરગૌરી એને માથે હાથ ફેરવતી ફેરવતી બોલી.

“ના, કાકી, મ્હોટાં આગળ તો નહાનાં જ જીતે. જીવો ને તમે
“જ વાતો કરોછો કની કે ગુણિયલે ધરમાં બધાંને. એવાં જીતી લીધાં
“હતાં કે દાદાજી, મ્હોટાં મા, બે ફાધયો, અને તમે બે કાકિયો—
“કાકીનાથી ગુણિયલ આગળ બોલાય નહીં. એણે તમને બધાંને
“જ્યાં ત્યારે હું એને ન જીતું?”

ચંદ્રકાંત સુદાંત સર્વને હસવું આવ્યું. ચંદ્રકાંતને પણ એની સાથે બોલવાનું મન થયું, અને સ્મિત કરી બોલ્યો:

“બહેન, તમારાં માતુઃશ્રી જેનો વાંક કહાડે તેનો પક્ષપાત ત-
“મારાથી કેમ થાય?”

દીવાનું અજવાળું કુસુમસુંદરીના અર્ધાં મુખ ઉપર પડતું હતું, અને અર્ધો ભાગ ગુણસુંદરીની છાયામાં ઢંકાયો હતો. અજવાળાવાળા ભાગ ઉપર ચંદ્રકાંત ઉત્તર સાંભળવાને નિમિત્તે જોઈ રહ્યો, અને સરસ્વતીચંદ્રનો પક્ષપાત કરનારી કન્યાના મુખપરની સાદાઈ અને પ્રસન્નતા ઉપર થઈને આવતા જતા ગુંથવારાવાળા વિકાર કદપવા લાગ્યો: “સ-
“રસ્વતીચંદ્ર, કુસુમસુંદરી ગરીબ સ્વભાવની છે—પણ ત્યારે યોગ્ય તો
“આ જ છે—કારણ એ તારા માથાની નીવડશે અને તારા સદાના
“ગંભીર અને આડા સ્વભાવને પાંશરો કરશે—પણ—ઓ દિન ક્યાં?”
નિઃશ્વાસ મુકી, મનમાં આમ બોલી, ચંદ્રકાંત જોઈ રહ્યો.

પરભાર્યા જેવા ચંદ્રકાંતની સાથે બોલવાનો પ્રસંગ આવી વાતમાં આમ અચિત્તે આવવાથી કુસુમસુંદરી પળવારે ગુંથવાઈ, જરીક શર-
માઈ, કંઈક નીચું જોઈ રહી, આખરે ગંભીર ઠરેલ માણસનો આકાર ધારી ભાષણ કરતી હોય તેમ બોલી: “ચંદ્રકાંત ભાઈ, ત્યારે એમ
“હોય ત્યારે તો સરસ્વતીચંદ્રે મ્હારી બહેનનો ત્યાગ કર્યો છે તે બહે-
“નના કુટુંબ ઉપર તમ જેવાં એમનાં મિત્રની મમતા કેમ હોય?
“જેવો તમે અમારા ઉપર પક્ષપાત રાખો છો તેવો અમે સરસ્વતી-
“ચંદ્ર ઉપર રાખીએ એ અંતઃકરણનો સંબંધ.”

“ખરી વાત, બહેન, એવું રોજ રાખજો.”

ચંદ્રકાંત મ્હાત થયો, અને, સરસ્વતીચંદ્રનો વિચાર કરી કરી નિઃશ્વાસ મુકી, ગદ્ગદ થયો અને બોલતો બંધ પડ્યો. માત્ર મનમાં જ બોલ્યો: “હારે તો આ જ બેઠયે—પણ—તું ક્યાં?”

“સુન્દર પાસે કુમુદ ઉઠરી અને મનોહરી પાસે કુસુમ ઉઠરી. “મનોહરી બોલતાં હારે તો કુસુમ હારે!—કેમ કુસુમ?” ડોસાએ હસીને પ્રશ્ન પુછ્યો. ગુણસુંદરીએ ખીજ વાતો ફાડી. સુવર્ણપુરમાં બહેવાઈતો કારભાર થયાનાં સમાચાર—એ મ્હોટી નવાજુતી હતી; સરસ્વતીચંદ્ર સુવર્ણપુર છોડી નીકળ્યો તે ક્યાં ગયો હશે તેની કલ્પનાઓ થવા લાગી અને ચંદ્રકાંતને ચિંતાતુર બનાવવા લાગી. બહારવટિયાઓની વાતો, અને કાલે કુમુદસુંદરી આવવાની, એ સંધિ ભય ઉપજાવવા લાગ્યો. વાતોમાં ને વાતોમાં સર્વ જમી રહ્યાં, ઉઠ્યાં, અને પોતપોતાના શયનખંડમાં જવા વેરાયાં.

ચંદ્રકાંત અને માનચતુર એક ખંડમાં સુવાના હતા ત્યાં સુતા સુતા પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા. માનચતુરે સરસ્વતીચંદ્ર સાથી ધર છોડી નીકળ્યો એ વાતની સર્વ વીગત પુછી લીધી, અને તે વીગત પુરી પાડતાં પાડતાં ચંદ્રકાંતનો મિત્રભાવ અંતર્મૂર્તિ બની ગયો. સરસ્વતીચંદ્રનું નામ—એના ગુણની કથા—એની કીર્તિ—એ સર્વનો પ્રસંગ આવતો તેમ તેમ એની છબ ઉપર આનંદની ભરિયો ઉછળતી; લક્ષ્મીનંદનના મનની નિર્બળતા, ગુમાનની સ્ત્રીશુદ્ધિ, ધૂર્તલાલની નિન્દા, અને અંતે સર્વ કથાનું અતિકરુણ પરિણામ, એ પ્રસંગોએ એના આત્માથી તિરસ્કારના પ્રવાર ઉરાજા અને હેવટ અત્યંત શોકની તહાડ આણી દીધી. વિદાયતુરે સરસ્વતીચંદ્રનો દોષ ફાડ્યો હતો એ વાત પણ સવિસ્તર આવી ગઈ; અને વિદાયતુરનો બાપ જ એ વાત સાંભળે છે તેની પરવા રાખ્યા વિના સરસ્વતીચંદ્રના અત્યંત સ્નેહી સ્નેહપરવશ મિત્રે વિદાયતુરના મતનું ખંડન રસથી, છટાથી, અને જુસ્સાથી, કરવા માંડ્યું અને મુંબાઈની સભાઓમાં તે મહાપ્રયાસ કરતાં પણ ખીલી શકતો ન હતો એટલા વેગથી આસારે તે બોલ્યો, અને ગુણસુંદરી સામે આવી બેઠી હતી તે પણ ધુનમાંનેધુનમાં બેઠ શક્યો નહી. મિત્રભાવે આસારે એનામાં મહાન વક્તાની શક્તિ મુકી દીધી, અને સરસ્વતીચંદ્ર જેવા મહાત્મા આગળ રજવાડના રાજ્યાધિકારિયો પાણી ભરે એટલો મંદોટો મ્હારો મિત્ર છે એવા વિષયનું વિવેચન કરતાં કરતાં, માનચતુર, ગુણસુંદરી, અને ખીજું મંડળ ધીમે ધીમે ભરાયું હતું તે સહનાં

અંતઃકરણને ચંદ્રકાંત ટકેરા મારવા લાગ્યો, અને ન્યાયાધીશની પાસે
બક્ષવાદ કરવાની પોતાની કળાની સીમા પ્રત્યક્ષ કરાવવા લાગ્યો.

વિધાયતુરે ચંદ્રકાંતપાસે સરસ્વતીચંદ્રનો દોષે દૂહાડ્યો હતો તે
સારુ ગુણસુંદરી મનમાં પસ્તાવા લાગી; ન્હાની કુસુમ સુંદરગૌરીને ખભે
પછવાડેથી વળગી ઓઠ કરડતી કરડતી શ્વાસ સરખો લીધા વગર સઉ
સાંભળી રહી અને પોતાના ઉંધા મુકેલા પગ અંધારામાં પૃથ્વીપર કં-
કડ પછાડવા લાગી; અને અનુભવી માન્યતુર, દંશ પામેલા સ્નેહને
આશ્વાસન દેવું એ પોતાનો ધર્મ સમજી, સરસ્વતીચંદ્રને નિર્દોષ ઠરા-
વવા, પોતાના પુત્ર વિધાયતુરનો ફેસલો ફેરવવા, પોતાના જ પાછલા
અનુભવનો આધાર બતાવવા લાગ્યો, એ જ અનુભવના બાંધેલા કાય-
દાના સિદ્ધાંતોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા લાગ્યો, અને ચંદ્રકાંતે કરેલી વકીલા-
તને સફળ કરી, એની મિત્રતાને ધન્યવાદ આપતાં આપતાં, પોતે
બોલ્યો હતો તેનો ઉપસંહાર કરી બોલ્યો:

“ ચંદ્રકાંત, સરસ્વતીચંદ્રનો વિચાર બધું જોતાં ખોટો ન હતો.
“ કુસુમસુંદરી ગુમાનબાસાયે રહી સુખી ન થાત એમાં કાંઈ વાંધો
“ નથી. વિધાયતુર એ વાત ન સમજે. એને ભાગ્યે અમારાં આ
“ ગુણસુંદરી મળી ગયાં છે અને ગુણસુંદરિયે એને જગતનો માર જ-
“ ભાવા દીધો નથી એટલે એવો માર કેવી વસ્તુ છે એની એને ક-
“ લ્પના જ નથી. આજ તો ગુણસુંદરી ભુલી ગયાં હશે પણ એમની
“ બાવીશ ત્રેવીશ વર્ષની અવસ્થા હતી, અને અમારા ઘરમાં તો સંપ-
“ હતો છતાં કેવાં કેવાં નાટક થતાં-હતાં અને એમણે એટલી ન્હાની
“ ઉમ્મરે કેવી રીતે સઉ શાંત કરી દીધું તે મને સરત છે. બાવીશ
“ ત્રેવીશ વર્ષની છોકરિયે મહારા આખા ઘરનો મહોટાંને કચરી નાંખે
“ એવો ભાર પુલની પેઠે માથે ઝીલી લીધો, અને ન્હાનું ન્હાનું શરીર
“ રૂપાની આરતી પેઠે આખા ઘરમાં ફરી વળે અને જ્યાં ફરે ત્યાં એના
“ અજવાળાનો ઝાંકાર; તેમ એની શાંતિને ધન્ય કહો કે મહારા જેવા વૃ-
“ દ્ધથી મીઝળ જળવાય નહી ત્યાં એના મહોંમાંથી શબ્દ સરખો ની-
“ કળે નહી, ને જો નીકળે તો કેવો ? શાંત, ધીમે, અને સહિતે ત્હાડાં
“ પાડી દે એવો. એટલું જ નહી પણ એના મનમાં યે કંઈ લગાડે
“ નહી. કેટલાંક એવાં હોય છે કે મનમાં તો લાગ્યા વગર ન રહે
“ પણ બહાર ન જણવે, અને આ તો એવું કે એને કાંઈ ખાવા ધાય
“ તો તેના ઉપર એ ન્હાની સરખી છોકરી ઉલટી પ્રીતિ રાખે અને

“ સામાની સાથે સામી ન થતાં તેને અનુકૂળ થઈ જઈ તેને એવું તો
“ વશ કરે કે કંઈ વાત નહીં ! ”

પોતાના દેખતાં પોતાની સ્તુતિ થતી જોઈ ગુણસુંદરી શરમાઈ
જઈ ગુંથવારામાં પડી કંઈક વિનયસૂચિત ઉત્તર દેવાનું કરતી હતી. મા-
ન્યતુર તે ગેતી ગયો અને તેને બોલતી અટકાવવાં, હસતો હસતો
એના સામું જોઈ બોલ્યો :

“ ગુણસુંદરી, ઉતાવળ ન કરશો. આ કંઈ તમારી પોતાની સ્તુતિ
“ છે એમ સમજી પ્રલાપ ન જશો હોં ! આ તો તમારી નામરાશિ છે-
“ કરી આપણા ઘરમાં કેટલાંક વર્ષ ઉપર હતી તેની વાત છે. એ છે-
“ કરીને તો તમે દીઠેલીએ નહીં. કહો—તમારી આંખે તમે એને દી-
“ ઠેલી ?—હા—આમી આટલામાં જોઈ હશે. ” સહ હસી પડ્યાં.

“ તમારી તો હવે મ્હારે નિન્દા કરવાની છે, તે તમારે સાંભળવી
“ પડશે—વડીલ નિન્દા કરે તે તો સાંભળવી જ જોઈએ કની ? ”

“ હાજી હા ! વડીલ કહે તે ખરું ” ગુણસુંદરીયે હસતે હસતે
નરમાશયી જવાબ દીધો અને લમણે હાથ દીધો.

ડોસાએ પોતાનું કથાસૂત્ર ફરી ઝાલ્યું : “ ચંદ્રકાંત, શી કહિયે વાત ?
“ મ્હારા ભર્યા ભાદર્યા ઘરમાં કોઈ કંઈ બોલ્યું હશે, કોઈએ કંઈ મ્હેણું
“ દીધું હશે, કોઈએ પાઠ ઉલાળ ગણ્યો નહીં હોય, કોઈ ખડક્યામાંથી
“ ખરી ગયું હશે, કોઈનું નચાવ્યું નાચવું પડ્યું હશે, પોતાને વાસ્તે
“ આણેલી સારી ચીજ કોઈ પટકાવી પડ્યું હશે, કોઈએ કાયર કાયર
“ કરી મુક્યાં હશે, અને આવાં આવાં કેટલાંક વર્ષ ગયાં હશે, પણ ગુણ-
“ સુંદરીનો નથી જોઈ કદરૂપો કે નથી એમણે મ્હારા વિધાયતુરને કંઈ
“ જાણવા દીધું ! વિધાયતુરને તો એમણે રોજ પોતાની હરકતોથી અ-
“ જાણ્યો જ રાખ્યો છે, એમનાં દુઃખ-સુખ એ કદી જાણવા પામ્યો જ
“ નથી, ને કુટુંબનાં દુઃખ કેવાં હોય છે તેનો તો એ ખીચારને અનુ-
“ ભવ જ થવા દીધો નથી—સ્વપ્ન સરખું પણ આવવા દીધું નથી ! !
“ કેવી વાત ? આ તે કંઈ સ્ત્રીનું સ્ત્રીપણું ? ખીજી કોઈ સ્ત્રી એમની
“ દશામાં હોય તો રોઈ રોઈને ધણીને નીરાંતે સુવા ન દે અને સંસારનું દુઃખ
“ શું છે ને પરણીને પરતાવું તે શું તેનો પુરેપુરો અનુભવ કરાવી દે.
“ એનું નામ તે સ્ત્રી કે પોતાના દુઃખનો પતિને ભાગિયો કરી દે. અને
“ આ અમારાં ગુણસુંદરી તો એકલપેટાં જ ! બધું દુઃખ જતે વેદ્યું,
“ કોઈને કદ્યું પણ નહીં, સહ વાતમાં ઘુટડા ગળી ગયાં, પોતાના દુઃ-
“ ખમાં કંઈ ભાગ વિધાયતુરને આપ્યો નહીં અને સહ દુઃખ જતેજ

“ વેઠી લેવું—સઉ જાતે જ એકલાં લેવું—સમજ્યાં ! મહારા વિદ્યાભાષ
 “ દુઃખના અનુભવ વગરના રહ્યા, અને સરસ્વતીચંદ્રને ઓરમાન માના
 “ હાથમાં ગયેલા આપના ખોલનો ચાટકો કેમ લાગ્યો હશે તે અમારા
 “ અનુભવ વગરના વિદ્યાભાષના સમજ્યામાં ન આવ્યું તેવું કારણ
 “ અમારાં આ ગુણિયલ !—જો, આ વાત કરું છું ત્યારે કેવાં શરમાઈ
 “ જાય છે ?—પોતાનો વાંક તે કોને કહે ? એમણે મહારા વિદ્યાને એ-
 “ કહું સુખ આવ્યું છે ને દુઃખનું નામ સમજવા દીધું નથી એવું કામ
 “ કોઈ સજ્જત સ્ત્રીએ કરવું નહીં ! ધણીને દુઃખનો અનુભવ ન કરાવે—
 “ પોતાનાં દુઃખનાં રોદણાં રોધ રોધ કાયર ન કરે—એ તે સ્ત્રીની જાત ?
 “ માટે ચંદ્રકાંત, તમારે મહારા પુત્રનાં વચન સામું જોવું નહીં અને ગુણસું-
 “ દરીનો જ વાંક કહાડવો કે વિદ્યાના કાનમાં સુખ વગર ખીજો શબ્દ
 “ આવવા ન દીધો ! ”

“ આટલો દોષ એમનો. મહારા પુત્રનો દોષ એટલો કે એણે
 “ એમ જાણ્યું કે આખા જગતમાં ઘેર ઘેર ગુણસુંદરિયો જ વસતી
 “ હશે ને ગુણસુંદરી થવું તે રમતવાત હશે. ઘેખર ખાનાર જાનર
 “ ખાનારની કથા ક્યાંથી જાણે ? પણ હું તો જાણું છું. સરસ્વ-
 “ તીચંદ્રને લક્ષ્મીનંદનનાં વેણુ વસમાં લાગ્યાં તે લાગે જ. એ કુમળું
 “ પુલ ! એ તે હિમના કડકાનો માર કેમ સહી શકે ? એનું શું ગળું ?
 “ એણે ધાર્યું તે ખોટું નહીં; મહારી ગરીબડી કુમુદ ગુમાનના હાથ
 “ નીચે એકલી એકલી કચરાઈ રીખાઈ મરી જાત ! ગુમાનના સામાં
 “ તો મહારાં ગુણિયલ પણ ન ટકે તો કુમુદ તે કોણ માત્ર ? ગુમા-
 “ નને તો સામું લાંઠ માણસ જોઈએ—મહારી કુસુમના જેવું—કેમ કુ-
 “ સુમ ? ગુમાનને તું પાંશરી કરે કે તને ગુમાન પાંશરી કરે ? ”

“ હા, તે અમે એવાં પક્ષકાં હઈશું ? ” કુસુમ સુંદરને ખભેથી
 ઉતરી આધી બેસી બોલી : “ દાદાજી, તમે જ પક્ષકા છો; ગુણિયલનો
 “ વાંક કહાડવાનું નામ દેઈ વખાણુ કર્યો ! ”

“ શું પક્ષકાઈમાં કોઈ ખોટું છે ? ”

“ ના, શું કરવા ? દાદા પક્ષકા ત્યારે દીકરી પણ પક્ષકી જ હોય કની ?
 “ હોય, તમારી વાત કરો—આડી વાત ક્યાં કહાડી ? ”

માનવતુર પાછો વાતમાં પડ્યો : “ ચાલો ત્યારે, હવે ત્હારી માનાં
 “ વખાણુ નહીં કરિયે ને વાંકે નહીં કહાડિયે. ચંદ્રકાંત, સરસ્વતીચં-
 “ દ્રને રોગ પરખતાં આવડ્યો પણ ઔષધ આવડ્યું નહીં એમાં તે

“તમે પણ ના નહી કહો. એમણે કુટુંબ છોડી વનવાસ લીધો એટલી
 “બુદ્ધિ ઓછી. લક્ષ્મીનંદનથી જુદાં રૂહેવામાં કંઈ બાધ ન હતો.
 “ખરું પુછો તો મને સાહેબલોકનો ચાલ ધણો ડાહ્યો લાગે છે કે પ-
 “રણે ક્યારે કે જુદાં રૂહેવાની તાકાત આવે ત્યારે જ, અને પરણે એ-
 “ટલે જુદાં જ રૂહેવું. આપણો ચાલ પણ ખોટો નથી, પણ તે ક્યાં
 “સુધી કે બધાંની આંખમાં અમીદદિ હોય ને બધાંમાં સંપ હોય ત્યાં-
 “સુધી. સાહેબલોકને હતો ને હતીનું સુખ—પણ આપણાં કુટુંબનું
 “સુખ તેઓ સમજતા નથી. આ મહારી આશપાશ આ બધો વિ-
 “સ્તાર ભરાઈ બેઠો છે ને જે આનંદની રેલ આપણે ચાલે છે, ને હું
 “જાણું છું કે મહારાં ગુણસુંદરી અને ગુણસુંદરી જાણે છે કે મહારા
 “વડીલ, એ સુખનું સાહેબલોકને સ્વપ્ન પણ નહી હોં ! સાહેબલોકમાં
 “દીકરાને ઘેર સાસુ ને સાળા પોસાય અને ધરડાં માળાપ એટલાં
 “પગ ધસે ! આપણાં કુટુંબમાં તો કહો કે મહારો અને આ મહારી
 “અનાથ ગરીબડી સુંદરગૌરી બેનો વગર ઉતરાવ્યે વીમો ઉતરાવ્યો
 “છે, અને અમારી આશિષ છે તે ગુણસુંદરીને આનંદ જ રૂહેવાનો.
 “અમારાં જેવાં ધરડાં, લુલાંલંગડાં, અને નિરુધમી, ગુણસુંદરીને માથે
 “પડ્યાં છિયે અને વિદાયતુરની ટુંકી કમાઈના દિવસ હતા ત્યારથી
 “એનું લોહી ચુસી લેતાં આવ્યાં છિયે—

“શું, વડીલ, શું બોલો છો ? કંઈક તો અમારા ઉપર દયા
 “રાખો !” ગુણસુંદરી બોલી ઉઠી.

“સાંભળો તો ખરાં. આમ છે તે છતાં અમે પણ એમને કોઈ
 “વખત કામે લાગ્યાં હજી અને આજ અમારાથી લોકમાં અને પ-
 “રલોકમાં એમને સુકીર્તિ છે. પણ આ વખત આવતા સુધી ટકી
 “રૂહે એવાં ગુણસુંદરી મહારા જ ધરમાં છે, ખીજે કોઈ ઠેકાણે નથી.
 “ગરીબ અને પગ ધસતા દીકરાઓની કમાઈ ઉપર ડગાણ સુકવું, ડાહી
 “અને મહેનતુ વહુરોને મજૂરી કરાવી કચડવી, તેમને જીવાનીનું સુખ
 “અને જીવાનીનો ઉમંગ જોવા વારો જ ન આવે તેમ એમની પાસે
 “રહી એમને કેદ રાખવાં, તેમના ઉગતા ડહાપણને અને તેમની
 “નવી બુદ્ધિને પોતાના કોલાપણમાં છેક પરતંત્ર કરી નાંખવાં—એ-
 “નાથી વધારે નિર્દયતા કેઈ હશે ? અને જાણ્યે અથવા અજાણ્યે અને
 “સમજ્યે અથવા અણસમજ્યે કેટલાં માળાપ અને કેટલાં સાસુસ-
 “સરાં આવાં નિર્દય થાયછે, તેનો મને અનુભવ છે. બોલનારી અને

“હહડનારી વહુરોનાં દુઃખ બધે ગવાય છે અને કપુત દીકરાઓનાં પ-
 “રાકમ જગતજાણીતાં છે; પણ ડાહ્યો દીકરો દેશાવર ભોગવે અને
 “ડાહી વહુ રાધણું રાંધે એ કહેવત પ્રમાણે, ન બોલનારા દીકરાઓ
 “અને ન બોલનારી વહુરોની ખબર કોને છે? માઆપ અને સાસુ-
 “સસરાઓનો ધર્મ એ છે કે આવાં બાળકની દાઝ પોતાની મેળે જ-
 “ણવી અને ન બોલે તેને બેવડો માર ન મારવો અને મીઠાં ઝાડનાં
 “મૂળ ન કાપવાં. કોઈ માઆપ જાણી જોઈને માર મારતાં નથી,
 “પણ જાણી જોઈને કે અજાણ્યે કચરાય તોયે પુલ તો ચોળાય જ!
 “માટે મહારો અનુભવ એવું કહે છે કે ઘરડાંઓનો તેમ ભાઈભાંડુ-
 “ઓનો ધર્મ એવો છે કે પોતે છુટાં થવાય કે ન થવાય તોપણ સા-
 “માને છુટાં થવા દેવા અવસર આવે એવી રીતે પોતે જાતે જ ખ-
 “સતાં રહેવું. સરસ્વતીચંદ્ર મહોટા થયા ત્યાંથી જ એમને લક્ષ્મીનં-
 “દને ભેગા ને ભેગા અને છુટા ને છુટા એમ રાખ્યા હતા તો આ
 “વખત ન આવત. કુસંપ થવા પહેલાં સંપને વખતે જ પોતે છુટાં
 “થવું અને સામાને છુટું કરવું એમાં માણસની દીર્ઘદષ્ટિ છે, ડહાપણ
 “છે, ચક્રારતા છે, અને એ જ એનો ધર્મ છે. એ વાતમાં લોકલ-
 “જ્ઞનો પ્રતિબંધ ગણવો એ મૂર્ખતા છે. જ્યારે મોડું જોઈલું પહે-
 “ડિયે એ પહેડિયે જુદું પડ્યા વિના છુટકો નથી ત્યારે સમય સમજ
 “જાતે છુટાં પડવું એ તો સંસારવ્યવહારની પ્રવીણતા રાખવા જેવું
 “છે. માઆપથી કેમ જુદાં રહેવાય? એવો વિચાર સરસ્વતીચંદ્ર દૂર
 “ન કરી શક્યા તે એટલું જ બતાવે છે કે એ ભણ્યા પણ ગણ્યા
 “નહી. એમાં શી મહોટી વાત હતી?—જુદું રહેવું એ સંસારનો
 “રસ્તો છે તો તેમાં એસંગાવું શી બાબત? સરસ્વતીચંદ્રને એ વા-
 “તમાં લાજ લાગી તેનું કારણ એ જ કે હજી એ બાળક છે. મહે
 “તો કેટલાક સિદ્ધાંત જ કરી મુકેલા છે તેમાં એક તો એ કે બે બ-
 “ધરાંને એક ઘરમાં રહેવા ન દેવાં અને બીજું—ક્યાં પુરુષ કે ક્યાં
 “સ્ત્રી—સઉને છુટાં રહેવાં દેવાં, અને મહારે જાતે કેટલું કરવું કે સૂર્ય
 “પોતે પૃથ્વીથી દૂર અને છુટો રહી આપણને પ્રકાશ અને તાપ એ
 “વાનાં આપે છે અને લોકનાં ઠાંકેલાં છાપરાં તળે અને ખુણેખોચલે
 “શું થાયછે તે જોતો નથી અને તેની ચિંતા કરતો નથી તેમ મહારે
 “પણ કુટુંબમાં એ સૂર્યની પેઠે રહેવું; તેમાં સઉને સુખ છે, અને સ-
 “ઉનું કલ્યાણ છે. કુટુંબમાં વૃદ્ધજનનો ધર્મ આ છે અને તે સઉ વૃ-
 “દ્ધોએ પાળવો જોઈએ છિયે—જો પોતાના કુટુંબ ઉપર ખરી પ્રીતિ

“હોય અને જે સઉનું સુખ વાંછતા હૃદયે તો. તેમ હોય તો વૃદ્ધ-
 “વસ્ત્રા મને સુખરૂપ છે તેવી થવાની; તેમ નહી હોય તો તેવા વૃ-
 “દ્ધોયે છોકરાંને ગાળો દેઇ ગાવું કે “ઘડપણ કાણે મોકલ્યું?” તમે
 “સર્વ વૃદ્ધ થશે માટે આટલું કહી મુકુ છું, અને આજને વાસ્તે તો
 “એટલું કહું છું કે સઉના સુખને વાસ્તે ધરમાં કે કુટુંબમાં કાંઈ ક-
 “રવાનું આવશ્યક લાગે તો બાયડીઓની પેઠે અને સરસ્વતીચંદ્રની પેઠે
 “આમ કેમ થાય?—કરી લજવાશે નહી, પણ જે ઠીક લાગ્યું—તે
 “ઘેંચથી અને ખખડદારીથી કરી દેવું જ અને રજ પણ આશંકા ન
 “ગણવી. આહારે વ્યવહારે ચ સ્પષ્ટવક્તા સુલ્લી ભવેત.”

આ સર્વ વાર્તાપ્રસંગમાં શ્વશુર પાસે મર્યાદા રાખવાના સ્વભાવ
 વાળી ગુણસુંદરી કંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વિના બેસી રહી હતી તે માન-
 ચતુરનું ભાવણ થઇ રહ્યું એટલે મ્હોં મલકાવી ધીમે રહી બોલી :
 “સારે મહારા આગ્રહનો તિરસ્કાર કરી મહારા જેઠને જુદા રાખ્યા
 “અને પાણીફેરનું નિમિત્ત ફાડી આપ અહિયાં રહેવા આવ્યા તેનો
 “મર્મ પણ આ જ કે, ?”

ડોકું ઉચું કરી, આંખો વિકસાવી, મુઠે તાલ દેઇ, વક્ર મુખે
 હસી પડી, આડંબર કરી, ડોસાએ એકદમ ઉત્તર દીધો: “હાસ્તો
 વળી !” મિતાક્ષર અને વેગભર્યો ઉત્તર સાંભળી ગુણસુંદરી ચુપ થઇ ગઇ.

વિધાયતુરની વાતથી ચંદ્રકાંત જેટલો મીઠાજ ખોઇ બેઠો હતો
 તેટલા જ પ્રમાણમાં માનચતુરની કંઈક અસંબદ્ધ પણ વેગવાળી અને
 અતુલની વાતચીતથી તે હંડોગાર થઇ ગયો, અને રત્નનગરીના પ્રધાન
 કરતાં પ્રધાનના પિતાની ખુદ્દિ આટલી વયે આવી ઉત્તેજિત બેઠા અ-
 કિત થઇ બેઠા જ રહ્યો—સાંભળી જ રહ્યો.

રાત ઘણી ગઇ હતી અને સર્વ પોતપોતાના શયનખંડ ભણી વે-
 રાયાં. સર્વને મોડી બહેલી નિદ્રા આવી. માત્ર ગુણસુંદરી ઉઘાડી આંખે
 સુતી. તેનું સ્વાભાવિક ધૈર્ય આજ કુમુદસુંદરીના વિચારથી, અનિષ્ટ
 શંકાઓથી, અને ઉદ્વેગકારક તર્કોથી, ખસી ગયું હતું. થોડીક વારે
 સુંદરગૌરીની આંખ સહેજ ઉઘડી જતાં એણે ગુણસુંદરીને જાગતી
 અને રોતી બેઠા, અને બેતામાં જ તે જાગૃત બની પુછવા લાગી :
 “ગુણિયત્ર ભાભી, શું થાયછે? કેમ રવો છો?” ગુણસુંદરી બેઠી થઇ
 અને સુંદરની છાતી ઉપર માથું નાંખી રોઇ પડી: “સુંદર ભાભી, આજ
 “મને કંઈ કંઈ વિચાર થયાં કરેછે અને રોવાઇ જવાય છે; તેમાં કુ-

“મુદનો કાગળ સંભારું છું ત્યારે કોણ જાણે શું દોહલું મને ભરાય
 “આવેછે ને રહેવાતું નથી.” આટલી વાતચીત થાયછે એટલાથી ચ-
 કાર કુસુમ ઉઠી ઉભી થય, અને તે ઉભી થય નથી એટલામાં આ-
 રણે કોઈ કહું કોકતું અને ધીમેથી બોલાવતું સંભળાયું : “ગુણસુંદરીબા,
 “ગુણસુંદરીબા; જરી ઉઘાડો !” સઉએ કાન માંડ્યા; કુસુમ બોલી ઉઠી:
 “ફતેહસંગનો સ્વર ! ગુણિયલ ઉઘાડું ?” હાનો ઉત્તર મળતાં એ ઉઠી
 અને આરણ ઉઘાડતાં ફતેહસંગ હાથમાં ફાનસ લેઈ દાખલ થયો; અને
 ફાનસ પાસે મુકી ગુણસુંદરીનાથી કંઈક છેટે બેસી, તરવાર ઉભી રાખી,
 તેની મુઠ ઉપર હાથ મુકી, બોલ્યો.

“બધાં વચ્ચે ફહેવાય નહી એવી વાત હતી એટલે તે વખત
 “કહી નહી; તે હવે ફહેવા આવ્યો છું.”

સઉની આતુરતા વધી. ફતેહસંગે કુમુદસુંદરીએ સરસ્વતીચંદ્ર
 વીશે ફહેવેલા સમાચાર કહ્યા અને ખહારવટિયા એને ખેંચી ગયા
 ત્યાંસુધી અથ-ધતિ કહી બતાવ્યું. છેવટ વધારે પત્તો મેળવવા હુર-
 ભમજી ગયો હતો તે પણ કહ્યું.

ગુણસુંદરી અકળાઈ. “હું, શું સરસ્વતીચંદ્ર જડ્યા એ ખરા
 “ને બોવાયા પણ ખરા ? શું એને ખહારવટિયા ખેંચી ગયા ? અરેરે !—
 “સુંદર ! એમનો ઉતારો બુદ્ધિધનને ઘેર હતો—કુમુદના પત્રનો અર્થ
 “સમજ્યાં કની ? હૈયું ખાલી કરવાનું એ લખે છે તે એ જ—ખીજું
 “શું ?—વડીલને અને ચંદ્રકાંતને ઉઘાડી સમાચાર કહીશું ?”

“નાજી, શું કામ છે તેમને અત્યારે મોડી રાત્રે જગાડીને ?”
 ફતેહસંગ બોલ્યો.

ચંદ્રકાંત નામના સરસ્વતીચંદ્રના ભાઈબંધ છે તે બીચારા એમને
 “જ શોધવા આવ્યા છે” સુંદર બોલી.

ગુણસુંદરી કંઈક શાંત થઈ, વિચારમાં પડી, નિઃશ્વાસ મુકી
 બોલી : “શા સારા સમાચાર ફહેવાના છે ? દુઃખના માર્યા અને થાક્યા
 “પાક્યા બીચારા અત્યારે જ સુતા છે તે સુવા ઘો. જાગીને શું ક-
 “રવાના હતા ? સમાચાર જાણશે એટલે આખી રાતની ઉંઘ બોશે ને
 “હુરભમ આવ્યા સુધી કંઈ કરવાનું નથી. જા, ભાઈ ફતેહસંગ, સ-
 “વારે જ સઉને જગાડીશું. પણ હુરભમ આવે એટલે તરત એને
 “લાવજો ને અમને જગાડજો.”

ફતેહસંગ બારણું વાંસી ગયો, કુસુમે સાંકળ વાસી, અને ગુણ-
સુંદરી બોલી: “સવાર સુધીમાં વળી ડોણ જાણે શાયે સમાચાર આ-
“વશે. ચંદ્રકાંતને ભાઈબંધનો દોષ ન વસે, પણ આવી દશામાં આવી
“પડવાનું સરસ્વતીચંદ્રને શું એવું કારણ હતું?”

સુંદર બોલી: “ભાવિમાં લખેલું તે એ પણ શું કરે?”

કુસુમ ગાતી ગાતી ગણગણી: “લખ્યા લેખ મિથ્યા ન થાયે લગાર.”

સુંદરગૌરીએ કુસુમને ખેંચી દેડ સરસી ચાંપી.

ફરી બારણું ખખડ્યું, સહ ચમક્યાં, અને કાન માંડ્યા.

“કોણ?”—ગુણસુંદરી બોલી અને તેને બોલે રાત્રિ ભેદાધ.

ફતેહસંગ ધરમાંથી નીકળ્યો અને તરત અંધારામાં સામાં બે માણ-
સના આકાર આવતા દેખાયા. તે આકાર ચોરના છે કે શાહુકારના,
ભૂતના કે માણસના, શત્રુના કે મિત્રના, તે સમજાયું નહીં ત્યાં સુધી
ફતેહસંગ કમર બાંધી, સજ્જ થઈ સામો ચાલ્યો અને ખોખારી, ઉંડા
અંધકારમાં પડવા કરાવતો, બોલ્યો: “ખમા મહારાજ મણિરાજને!
“કોણ આવે છે એ?”

ઉડાણમાંથી બે મુખમાંથી એકઠો ઉત્તર મળ્યો: “ખમા મહા-
“રાજ મણિરાજને!”

સહ એકઠા થયા અને સ્વરથી સહયે એક બીજાને ઝોળખ્યા.
રાત્રિના પ્રથમ ખેલારમાં ગામના ત્રિભેટામાં ખલારવટિયાઓનું રાવણું
મળ્યું હતું તે સર્વ વાત ઝાડની ડાળમાં બેસી પ્રત્યક્ષ કરી, રાવણું
વેરાયા પછી ઉતાવળે પગલે ગામમાં આવી, મુખી પટેલને મળી,
એને સાથે લેઈ, ગુણસુંદરીને અને માનચતુરને સમાચાર ફેલા,
ઝડપથી હુરમમણ આવતો હતો તે ફતેહસંગને મળ્યો. અંધારામાં
મુખ અને કાન વચ્ચે વાત ચાલી.

“કોણ? હુરમમણ?”

“એ જ. કોણ? ફતેહસંગ?”

“એ જ. પાછળ કોણ છે?”

“મુખી પટેલ.”

“હીક થયું, ચાલો, ગુણસુંદરીના વાટ જ જુવે છે.” ફતેહસંગ
સહમાં આગળ ચાલ્યો, બારણું ડોક્યું, અને ગુણસુંદરીના “કોણ”
એ પ્રશ્નને, પ્રશ્ન નીકળતામાં જ, ઉત્તર દેવા લાગ્યો.

“બા, ઉઘાડો, એ તો હું કૃતેહસંગ અને હરભમણ.”

ઉત્તર પુરો થતાં પહેલાં બારણું ઉઘડ્યું અને કુસુમના હાથમાં ફાનસ હતું તેનું અજવાળું ત્રણે પુરુષોના મુખ ઉપર બરોબર પડ્યું. બારણાં વાસી સર્વ અંદર આવ્યાં. ગુણસુંદરી અને સુંદર ખાટલામાં બેઠાં, કુસુમ તે બેની વચ્ચે ભરાઈ ગઈ, મહોં આગળ ખાટલા પાસે ફાનસ મુક્યું, થોડે છેટે સામા પુરુષો બેઠા, અને તેમાં જરાક આગળ ઉઘે પગે બેસી હરભમણ ખોંખારતો ખોંખારતો સમાચાર કહેવા લાગ્યો. અથથી તે ઇતિ સુધી ખહારવટિયાઓની કથા અને કુસુદસુંદરીને પકડવા તેમણે કરેલો સંકેત આખર કહી બતાવ્યો, અને કહેતો કહેતો બોલ્યો:

“બા, રજ પણ ગભરાશો નહી. એક પાસ બુદ્ધિધન ભાઈની “હાક વાગે છે અને બીજી પાસ મહારાજ મણિરાજના નામથી જગત “કંપે છે. વિદાયતુર ભાઈનાં છોરુ ઉપર હાથ ઉપાડનારનું ભવિષ્ય “ફરી વળ્યું સમજવું!”

સુંદરગૌરી રોષ પડી, કુસુમ કંપવા લાગી, અને ગુણસુંદરી સજડ થઈ ગઈ: “કૃતેહસંગ, એકદમ વડીલને જગાડ” —સઉ માનચતુરના શયનખંડ ભણી દોડ્યાં.

સઉના પગના ધસારાથી જ, વગરઉદાસ્યા માનચતુર અને ચંદ્રકાંત જાગી ઉઠ્યા અને બારણું ઉઘાડી ખહાર આવ્યા અને ગભરાયલા જેવા પુછવા લાગ્યા: “શું છે? શું છે?”

ગુણસુંદરીએ ઉતાવળથી સર્વ સમાચાર કહી દીધા. સરસ્વતીચંદ્ર ખહારવટિયાઓના હાથમાં ગયો સાંભળતાં જ ચંદ્રકાંત નરમ બની ગયો. એનું તો જે થયું તે થયું—તરત તો કુસુદસુંદરીને બચાવવાના વિચારની વધારે અગત્ય હતી—પ્રધાનની બાળાના ઉચ્ચ ભાવિના શીઘ્ર કર્તવ્ય આગળ સરસ્વતીચંદ્રના સમાચાર, ભૂતકાળના સમાચાર જેવા બની, પ્રાતઃકાળના ચંદ્રોદયપ્રસંગે ચંદ્ર દેખાતામાં જ સૂર્યપ્રકાશમાં લીન થાય તેમ થયા. માત્ર ચંદ્રકાંત જ એ સમાચારથી અંતર્માં દાઝતો રહ્યો, અને બીજવાતો ગયો; સરસ્વતીચંદ્રના હાથ હને ગાળો દેવા લાગ્યો તેમ જ પોતાની પણ મૂર્ખતાને ગાળો દેવા લાગ્યો: “મહે આ ક્ષાપણુ કરી પત્ર લખ્યો તે સુવર્ણપુર પહોંચેલો— “તેમાં જ એણે સુવર્ણપુર પણ છોડ્યું.” દીન બની વિચારવા લાગ્યો, “હવે મહારે તને ક્યાં બોળવો?—મને એ પત્ર લખવો ક્યાં સુઝયો?—

“કુમુદસુંદરી હેમક્ષેમ ગુણસુંદરીને મળે ત્યાંસુધી હવે સરસ્વતીચંદ્રના
“શોધની વાત તે હું શી રીતે એમના આગળ કરવાનો હતો?” આ
સર્વ પ્રશ્નોત્તર એના મનમાં જ થયા. બાહ્યપ્રસંગ કુમુદસુંદરી આખ-
તની ગભરામણનો જ સાક્ષી રહ્યો.

સર્વ વાત ગુણસુંદરીએ પુરી કરી, એટલે માનવતુરે હરભમણ
આથે કેટલાક પ્રશ્નોત્તર કર્યા, અને હવે શું કરવું તે વીશે તેની સાથે
તેમજ મુખીની સાથે હુંખી ગોટી જેવું કંઈક કર્યું. આખરે મુખી અને
સ્વારોની સૂચનાઓ ઉપર સુધારા વધારા અને વિચાર કરી, પળવાર
શાંત વિચારમાં પડી, વીજળી ઝુપુકે તેમ કંઈ વિચાર સુઝી આવતાં,
માનવતુરે ત્વરાથી આજ્ઞા આપી:

“મુખી પટેલ, તમારા ફહેવા ઉપરથી એમ જણાય છે કે ગા-
“મમાં આળીશોક સ્વાર અત્યારે તૈયાર છે—એ બહુ સારો જોગ બ-
“ન્યો છે; હવે જુવો આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરો. આપણા આળીશ
“સ્વારોમાંથી પાંચ તુકડીઓ કરી દેવી. જ્યાં કુમુદને અટકાવવાની
“ધારી છે ત્યાં આગળ વધારેમાં વધારે માણસની તુકડી રાખવી.
“એક તુકડી આ ગામમાં જ રહે; બીજી તુકડીએ ત્રિભેટાના વડની
“પાસેથી તે વાઘજી ફરતો હોય તેની પણ પેલી પાસ સુધી ફરવું.
“નદીના પુલ પાસે—આ પાર—ખ્દારવટિયાઓની દોલ હોય તેની
“અને નદીનાં કાતર એની વચ્ચે ત્રીજી તુકડી રહે; ચોથી તુકડીને
“ક્યાં રાખીશું?—હા, સુભદ્રાનદીની પેલી તીરે, જ્યાં આગળ રસ્તો
“એ વનની વચ્ચે પેંસી આવે છે તેની પણ પેલી પાર, સુવર્ણપુરના
“રસ્તા ઉપર સુવર્ણપુરબણીની દિશામાં અને તેટલું વધારે,—એ ર-
“સ્તાપરજ ચોથી તુકડીએ રહેવું. પાંચમી તુકડી સહ તુકડીઓને
“મુખી કુમદ આવવાની છે તે રસ્તે જઈ તેને મળે. લઈ જવા
“લાવવા ફરે.”

“વળી જુવો. બીજું સરત રાખવાનું છે. મુખી પટેલ સહ રસ્તા-
“ના ભોમિયા છે માટે એણે વડપાસે રહી વડથી નદી સુધી બધે
“રસ્તે હેરાફેરા કરવા. પટેલ, તમારે રુઆબખંધ દોડાદોડ કરી સુ-
“કવી અને તમારી અખડદારીથી અંજાશે તો હુચ્ચાઓની તાકાત
“નથી કે ચેચું કરવાની હિમ્મત કરે. ખ્દારી ખાતરી છે કે ચંદન-
“દાસ અને વાઘજી એ જણ ત્હારાથી સચવાશે. મનહરપુરીમાં તુકડી
“રાખવાની છે તે તો ગમે તે સાધારણ પણ સાવચેત માણસને
“સોંપજો.”—

હુરભમ બોલી ઉઠ્યો:—“હા જી, બરોબર છે. વિધાયતુરભા-
 “ધના બંદોબસ્તમાં કોઈની આંગળી ખુંપે એમ નથી અને મણિરાજ
 “મહારાજની આણુથી બધો મુલક થરથરે છે—તે ત્યાં વગર ફેળે
 “ફેળ છે. આ ગામમાં માણસો રહે તે તો ઠીક. ગમે તેને રાખો.”

પુત્રની સ્તુતિથી ઉત્કર્ષ પામતો ડોસો બોલ્યો: “હુરભમ, મુખી
 “વડથી તે નદી સુધીનો રસ્તો સાચવી શકશે, એમાં વાંધો નથી.”
 હુરભમનો મત માગતો હોય, અને મુખીની હીમ્મત નાણી જોતો
 હોય તેમ ડોસો તેમના સામું જોઈ રહ્યો. મુખીએ તરવારપર હાથ
 મુકી દાંત પીસ્યા તે દીવાને અંજવાળે ચળક્યા. શુભ શકુન ગણી
 ડોસો બોલવા લાગ્યો.

“ફતેહસંગ, ત્યારે પુલ આગળ અને કોતરોમાં રહેવું અને ભી-
 “મજીને અને પ્રતાપને આંચમાં રાખવા. એ તો તને આવડશે.”
 ફતેહસંગે પોતાની મુછો આમળી.

“હુરભમ, સઉથી વધારે જરૂરનું કામ તને સોંપું છું. કેમ,
 “થશે કે ત્યારથી?”

હુરભમ હસ્યો: “ગાંજ્યો મેહુલો વરસે નહી, માટે ગાંજ્યું કાંઈ
 “વધારે છે?”

ડોસો:—“ઠીક, ત્યારે વરસો. અત્યારે ને અત્યારે ત્યારે સુર-
 “સંગનો પત્તો ખોળી ફહાડવો અને ચોથી તુકડી લેઈ એવી રીતે રહેવું
 “કે એના સાર્થી એની સાથે મળવા કે સંદેશો પહોંચાડવા પામે નહી
 “અને ભાઈસાહેબ નદી કે રસ્તો ઓળંગી પેલી પાસ જવા પામે
 “નહી અને જ્યાં જાય ત્યાં તને જ સામો દેખે!”

હુરભમ આ મહોટા કામથી ખુશ થઈ બોલ્યો: “બસ, એ
 તો થયું સમજો. પણ હજી એક તુકડી રહી.”

ડોસો: “ત્યારા મનમાં ધીરજ નથી તે બોલવા સરખું ક્યાં દે
 “છે જે? એ તુકડી અખંદુલાને સોંપું છું.”

“અખંદુલો તરવાર ખહાદુર છે પણ ત્યાં તો બુદ્ધિવાળું કપાળ
 “જોઈએ. કુમુદખંડેનને આવવાનું ત્યાં આગળ પરતાપ પણ પાસે ર-
 “ખડવાનો; તે કપટ કરવાનો એ નક્કી. અખંદુલો એને નહી પહોંચે”
 હુરભમ બોલ્યો.

ડોસો બોલ્યો: “હુ જઈશની અખંદુલા જોડે જે!” ડોસો છાતી
 ફહાડી બોલ્યો.

હરભમ: “ત્યારે તો ઉત્તમ.”

“ના, ના, વડીલ, તમારે એ જોખમમાં પડવાનું નહીં. વૃદ્ધ શરીર અને આપણો ધંધો નહીં!” ગુણસુંદરી બોલી ઉઠી.

ડોસો હસ્યો: “વારુ, ગુણસુંદરી, ડોસાને પણ જુવો તો ખરાં! “તમારો તો જન્મ પણ ન હતો અને આ બધા દેશમાં સાહેબલોક “નવા આવતા હતા તે વખત તમારો વડીલ તરવાર બાંધી રજપુતો “ભેગો દોડતો હતો. શું કુમદને માથે હરકત આવે ને હું જોઈ રહું? “જે એમ થાય તો મ્હારો અવતાર નિષ્કળ જ. જે હરભમ, હું “અને અમ્મદુલો અમારી તુકડી લેઈ અત્યારે નીકળીશું તે સુભદ્રા “જોળંગી આગળ ચાલ્યા જઈશું તે જ્યારે કુમુદ મળશે ત્યારે અટ- “કીશું અને એને લેઈ આવીશું. એની સાથે પણ માણસો હશે તેને “સાવધાન કરી આગળ પાછળ ચાલીશું. જાવ, મુખી અને હરભમ, “તમે કહ્યા પ્રમાણે તૈયારી કરી પલકારામાં પાછા આવો; અને ગુ- “ણસુંદરી, તમે જરા મ્હારાં જુનાં કપડાંમાંથી પાંચજમો ફહડાવો “અને બીજાં કપડાં કહું તે ફહડાવો. ફતેહસંગ, હું મ્હારે સારુ તમા- “રા બધાંમાંથી કોઈની તરવાર સારી જોઈને લાવ, બંધુક પણ “લાવજે, અને

ડોસો વધારે બોલવા માંડે છે એટલામાં તો સર્વ શરમંડળ તેના હુકમનો અમલ કરવા વેરાઈ ગયું.

સ્ત્રીમંડળ ડોસાનાં કપડાં લેવા ગયું. જુના કાળમાં જ્યારે ઇંગ્રેજ રાજ્યનો અમલ બેઠો ન હતો અને બધો દેશ હુટારા લોકના ત્રાસથી બચીને માત્ર હથિયારથી સજ્જ રહેતો હતો, જ્યારે બ્રાહ્મણોને અને સ્ત્રીઓને પણ પોતાનું રક્ષણ કરવા જોઈતી તત્પરતા રાખવી પડતી હતી, તેવા ભયંકર સમયમાં જેની જુવાનીનો મુખ્ય ભાગ ગયો હતો તે માનચતુર હથિયારના ઉપયોગમાં પાવરદા હતો, અને તેના હાથને એવી રીતે કસાવાના પ્રસંગ પણ ઘણા મળ્યા હતા. નાનાસાહેબના બંડ પછી દેશ અશસ્ત્ર થયો છતાં, સશસ્ત્ર અવસ્થાનું શરાતન, બળ, અને આવડ માનચતુરમાંથી અદૃશ્ય થયાં ન હતાં અને ઘણે વર્ષ પ્રસંગ આવ્યે મુતેલો સિંહ જાગ્યા પછી પણ સિંહ જ હોય છે તેમ માનચતુર આજ શર જનની ઉશ્કેરાયેલી અવસ્થા અનુભવવા લાગ્યો.

“અંદકાંત, તમે તો ઘેર જ રહેજો—બધી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ થશે “તે બેઠું તમારું પણ થશે. ખમા ઇંગ્રેજ બહાદુરને કે હથિયાર લેઈ

“લીધાં અને સ્ત્રિયોની તેમ જ તમારા જેવા પુરુષોની સહ ચિંતા
“ઉપાડી લીધી !”

પોતાની ચિંતામાં પડેલો ચંદ્રકાંત આ વાક્યથી સાવધાન થયો,
આલો બન્યો, અને દેશને અશસ્ત્ર કરનાર ધારાના વિચારમાં પડી
સરકાર ઉપર મનમાં ખીજવાયો.

માનચતુર બોલ્યો: “મુંઝારો નહી; આ ઉતાવળને પ્રસંગે વાદ-
“વિવાદ કરવાનો નથી. તમથી કાંઈ અમારી સાથે આવી નીપજે એમ
“નથી. કાયદાની તકરારો ખંહારવટિયા સાંભળે એમ નથી. હું તમને
“અંધુક આપું પણ દારુગોળાને ઠેકાણે કાંઈ તેમાં ચોપડીઓ ભરાય
“એવું નથી. મને વાત કરવા વખત નથી. હું હથિયાર બાંધી જાઉં
“છું. પાછો આવું એટલામાં આ વાત ઉપર એક નિબંધ લખી
“ફૂલાડને.”

માનચતુર ઉત્તર સાંભળવા ઉભો ન રહ્યો પણ ખીજ ખંડમાં
ચાલ્યો ગયો. ચંદ્રકાંત શરમાઈ, ખીજવાઈ, સંજડ થઈ જઈ, એસી
જ રહ્યો. થોડીવારમાં ઘર ખંહાર થતા પગરવથી, કોલાહલથી, એકદમ
આવતા જતા મસાલોના અજવાળાથી અને પાછા થઈ જતા અંધા-
રાથી, અસ્પષ્ટ સંભળાતા ઘણાક જનના ગભરાયલા ઉતાવળા બોલથી,
ઘોડાઓની ખરીઓના પડધાથી, હથિયારોના ખડખડાટથી, સંઉને અંતે
“ચાલો ચાલો” એવા માનચતુરના દૂર જતા રહી જતાં તીવ્ર શ-
બ્દથી, અને આખરે એ સંઉને ઠેકાણે થઈ જતાં અંધકાર અને
નિઃશબ્દતાથી, સહ લશ્કરનું પ્રયાણ થયું અને પોતે એકલો રહ્યો એવું
ગુંચવાયલો. ચંદ્રકાંત સમજી ગયો, અને વિચારમાં ને વિચારમાં બેઠો
હતો ત્યાં ને ત્યાં એમનો એમ રાત્રિના ત્રણ વાગતાં ઉઘી ગયો.

પ્રકરણ ૭.

જંગલ, અંધારી રાત, અને સરસ્વતીચંદ્ર.

સરસ્વતીચંદ્રના ચિંતની પરમાર્થવૃત્તિ કંલપવા પણ અસમર્થ સ્વાર્થ-
લોચનથી જ લોચનવાન અર્થદાસ મણિમુદ્રા લેઈ પલાયન કરી ગયો
તે પ્રસંગે દિવસ પુરો થતાં રાત્રિ આકાશના ગર્ભસ્થાનમાંથી અર્ધા જ-
ન્મેલી હતી અને અર્ધ ભાગે આકાશના ઉદરમાં હતી. આકાશ પણ
પ્રસૂતિકાળની ભયંકર અવસ્થા ભોગવતું હતું. તેને મૂર્છા આવતી હોય

અને તેની ચેતના દૂર જતી રહેતી હોય તેમ પશ્ચિમાત્ર અંધીરાં બની ટોળે મળી પૃથ્વી ભણી ઉડી આવતાં હતાં અને વૃક્ષોમાં અદૃશ્ય થતાં હતાં. કંઈક પ્રકાશ અને કંઈક અંધકાર એ બેની મેળવણી શૂન્ય અરણ્યમાં એકલા માનવીનું હૃદય કંપાવે એવી ત્રાસદાયક લાગતી હતી અને ઝાંખી દુબળી ચંદ્રલેખા પણ વિશાળ આકાશના એક ખુણામાં ઉગી, ઉગતાંવાત જ જગતના આ દેખાવથી ત્રાસી, અસ્તાચળની ઉંડી ગુંદામાં ભરાઈ જવાનું કરતી હતી. તેવે પ્રસંગે સરસ્વતીચંદ્ર મૂર્છામાંથી જાગી ઉઠ્યો અને તેની આંખ આ આકાશ, અરણ્ય, અને દૂરથી ચીસો નાંખતી રાત્રિપર પડી. મનુષ્યવસ્તીની છેલી નીશાની અર્ધદાસ કેઈ દિશામાં ગુમ થઈ ગઈ તે શોધવા સરસ્વતીચંદ્ર બેઠો થયો કે રસ્તા ઉપર એ પાસ લાંખી દૃષ્ટિ નાંખવા લાગ્યો, પ્રયત્ન નિષ્ફળ થતાં ઉપરનું આકાશ પળવાર જેવા લાગ્યો, પળવાર પવનથી ખડખડતા ચારેપાસના જંગલભણી નજર ફેરવવા લાગ્યો, અંતે જંગલના ઉંડા ઉંડાણમાં પડવા માંડતી ભયંકર પ્રાણીઓની ચીસો સાંભળી ચમક્યો, અને ભુખ્યો ન હોય, અશક્ત ન હોય, ને ખિન્ન પણ ન હોય, તેમ સદ્ગુણો એકદમ ઉભો થયો. તે જ ક્ષણે ચંદ્રલેખા પણ ખેંચીની હોય તેમ સંતાઈ ગઈ અને વાદળો જેવો અંધકાર વિશ્વ ઉપર ફાળ મારી કુદી પડ્યો અને સરસ્વતીચંદ્રના પણ સામો આવી ક્રોધભરેલા ડોળા ધુરંદાવવા લાગ્યો.

પળવાર આ નવા અગ્નિન્યસ્વમથી હૃદયસ્તંભ પામી, છાતી પર હાથ મુકી, કાંઈ નવો શોધ થયો હોય તેમ સરસ્વતીચંદ્ર ચંચળ બની ચાર પાસે દૃષ્ટિ ફેરવવા લાગ્યો, કાન ધરવા લાગ્યો, અને તેના મુખ પર આનંદ ચમકવા લાગ્યો. “હા ! જે મહારાત્રિનાં દર્શન કરવાનો અભિ-
 “લાપ હતો તે આ જ ! કુમુદ ! હવે હું તને ભુલું છું ! તું દિવસમાં
 “રહી—હું રાત્રિમાં આવ્યો ! યમરાત્રિના પ્રતિબિમ્બરૂપ રાત્રિ ! યમ-
 “રાત્રિ કેવી હશે તે તારા દર્શનની સહાયતાથી હું અત્યારે કહ્યું છું.
 “ચંદ્રકાંત ! તું વળી મને આમાંથી અટકાવતો હતો—અટકાવવા
 “આવ્યો છે ! ગુમાનખા, આ સહ તમારો આભાર છે ! પિતાશુ !
 “તમે મહારા ઉપરથી સ્નેહ ઉતારી મને માયાના કન્દમાંથી મુક્ત
 “કર્યો ! સંસાર, સ્નેહ, લક્ષ્મી, અને ખીલ ખધી માયામાંથી મુક્ત થઈ
 “આખર હું આ આખરની અવસ્થા અનુભવવા પામું છું. આ નિ-
 “ર્જન ઘેર અરણ્યમાં શૂન્ય રાત્રિમાં ફૂર પ્રાણીઓ વચ્ચે માત્ર

“ધશ્વિરસનાથ હું આવી પહોચ્યો અને જે દશા અંતે થવાની તે
“આજથી આણી ! ગૃહ અને લક્ષ્મીનાં જળ ચીરી નાંખ્યાં !”

“આમ જ ચોરો એ દમ્ભ નોંચે,

“આમ જ એ સઉ દમ્ભ નોંચે,

“ઉતરો પડ્યો હું નોંચે નોંચે !

“એ જગ-દમ્ભ તણા સાગરની નોંચે નોંચે આવ્યો !

“સમુદ્રતળિયે ઉતરો પડ્યો, પડો નોંચે નોંચે આવ્યો !

“આમ જ હજી આ દમ્ભ નોંચે,

“કામણ કંઈ મુજ કાજ હોસે;

“ધન્યભાગ્ય ! આ દમ્ભ નોંચે,

“હજીય ઉતરો પડું નોંચે નોંચે

“નોંચે નોંચે !!”

“મુંબાઇનગરીના લક્ષાધિપતિપણામાંથી બુદ્ધિધનના ધરમાં કુદ
“અતિથિની અવસ્થામાં, લાંથી આ અન્ધ અરણ્યમાં—અને અંહીથી
“પણ નીચે હવે જવાનું નિશ્ચિત !”

પોતે-બોલે છે તેના પણ ભાન વિના આ શબ્દો બોલી, તેનો
પડધા સાંભળતો—ઉત્તર સાંભળતો હોય તેમ, મનમાં ને મનમાં આનંદ
પામતો, અંધકારને જોતો, કૂર ગર્જનાઓ સાંભળતો, અંધકારમાંથી
શાંત તેજ નીકળતું હોય અને ગર્જનાઓને ભેદી આધેથી ઝીણું કા-
મળ ગાન આવતું હોય અને તે તેજને જોવાને અને ગાનને સાંભળ-
વાને રસિક આતુર બનતો બનતો, હૃદય ઉપર હાથનો સ્વસ્તિક રચી
સરસ્વતીચંદ્ર કેટલીક વાર સુધી એમનો એમ ઉભો.

જે ક્ષણે સરસ્વતીચંદ્ર જડ જેવો, મૂર્ખ જેવો, શબ્દ જેવો, સ્વ-
પ્રસ્થ જેવો, સમાધિસ્થ જેવો, આ પ્રમાણે ઉભો હતો તે પ્રસંગે રાત્રિ
પણ, એના જેવી જ નિરંકુશ બની, સંસારનાં સુખ-દુઃખની ચેતના નષ્ટ
કરી, નિશ્ચેતન જેવી પૃથ્વીના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી આપી
રહી જડ જેવી ઉભી રહી; કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું—યોગ્ય-અયોગ્યનું—ભાન
નષ્ટ કરી, મુકુટ ધારણ કરનારાઓને સ્ત્રીવશ કરી, પંડિતોને બુદ્ધિ-
હીન નિદ્રાવસ્થામાં નાંખી, બ્રહ્મચર્યા અને સંન્યાસના વ્રતસ્થ પુરુષોને
સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં રમાડી, સ્થળે સ્થળે મૂર્ખચેષ્ટા કરી રહી; વસ્ત્રહીન પ્રકા-
શહીન ચેતનહીન થઇ ગયેલા સંસારરૂપ આ મહાસ્મશાનમાં નિશ્ચેષ્ટ

શબરપે પડી પડી, ઘુવડ અને શિયાળ જેવાં પોકે પોક મુકી રેતાં સંબંધિયો વચ્ચે, કાળાસિની ભડભડ બળતી અનરામર એકાંત અને ભયંકર ચિતાના મુખમાં ખવાવા લાગી; શૂન્ય જેવા દશે દિશ વ્યાપતા અંધકારના અદૃષ્ટ અવયવોમાં કદપનાનીપેટે ભરાઈ મચી રહેલા જંગલો, પર્વતો, નગરો અને પ્રાણીઓના-અંતર્ગત ઠંઠ ઠાઠને આંખો મીંચી જોઈ રહેતી હોય, તે મહાસ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નમાં જ સિંહ વાઘ વગેરેની ભયંકર ગર્જનાઓને લવતી હોય, તેમ સુપુત્રિસમયે જનગૃત સંસ્કારોમાં પ્રવાહપતિત થઈ ગઈ; બાહ્ય સંસારના પ્રપંચોને અગોચર કરી ચારે પાસે અંધકાર ભરી સરસ્વતીચંદ્રના મગજમાં કોઈ સર્વવ્યાપી એક તત્વનો લય કરી એ લયમાં જ સમાધિસ્થ થઈ ગઈ. ઘર છોડ્યું, લક્ષ્મી છોડી, પિતા છોડ્યા, મિત્ર છોડ્યો, કુમુદ છોડી અને સ્નેહ પણ છુટી ગયો; એ સર્વ પટ સરી ગયા તેની સાથે જ એ ઉપાધિપટમાં ઢંકાયેલું તત્ત્વ જાતે અપ્રયાસે દૃષ્ટિગોચર થયું હોય તેમ તે જોતો સરસ્વતીચંદ્ર અત્યારે જંગલવચ્ચે અંધકાર વચ્ચે ઉભો રહ્યો અને ઉંડા વિચારમાં વિચારશૂન્ય જેવો લીન થઈ ગયો.

પરંતુ આ અવસ્થા ઘણીવાર ટકી નહીં. થોડીક વારમાં શરીરચંત્રની ક્રમાને, બળ કરી, એકાંત મનોવૃત્તિને, નદીની રેલનો પ્રવાહ કીનારાની ભેખડને તોડે તેમ, તોડી પાડી અને પોતાના પ્રવાહમાં લીન કરી.

“શરીરચંત્રને પ્રકોપકાળે શિથિલ યોગની માયા !”

આખા દિવસની ક્ષુધા વિચારમાત્રનું ભક્ષણ કરવા લાગી અને અસ્તિત્વ ખાલી પડ્યું; તૃપ્તા કંઈને રોકી બેઠી અને સરસ્વતીનો પ્રવાહ નીકળવા પામે તે પહેલાં તેનું આચમન કરવા લાગી; અંધકારે નકામી કરેલી આંખોને શરીરની અશક્તિએ ફરી મીંચાવી અને સરસ્વતીચંદ્ર મૂર્છા ખાઈ ફરી પૃથ્વીપર ઢળી પડ્યો. પશ્ચાત્તાપ કરાવનાર બુદ્ધિ અધિષ્ઠાન વિનાની થઈ પડી; ભય અને શોક કરાવનાર ભાન ઉડી ગયું. ઘણાક ઉદ્ધત પુરુષો મ્હોટી મ્હોટી વાતો કરી વાતપ્રમાણે કામ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ડરી જઈ કુંપારી ખાય છે; સરસ્વતીચંદ્રે તે કુંપારી ખાધી નહોતી. તામસને વશ થયેલા ઘણાક મૂર્ખો વિચારશૂન્ય કામ કરી બેસી પશ્ચિમશુદ્ધિના કાંટા વાગતાં કંઈ ન કંઈ કરવા મથે છે; એક કુમુદસુંદરીની વાતમાં તેમ કરવા ઇચ્છા હોય તો તે પુરી પાડવી અશક્ય હતી અને ખીટી કંઈ પણ વાતમાં તેમ કરવા સરસ્વતીચંદ્રને ઇચ્છા સરખી થઈ હતી નહીં અને તે જ કારણથી ચંદ્રકાંતથી નાસતો ભાગતો આ જંગલના દુઃખમાં મંગળ ગણવા લાગ્યો હતો. એ સર્વ વિચિત્ર નાટકનું

વિચિત્ર અવસાન આવ્યું હોય અને પડદો પડ્યો હોય તેમ અત્યારે થયું. પોતે મૂર્ખતા કરી છે કે ઉચ્ચાભિલાષ સિદ્ધ કર્યો છે તે વિચારનાર પણ કોઈ રહ્યું નહીં અને સ્થળસમયની અવસ્થા પણ સરસ્વતીચંદ્રને જગાડે એવી ન હતી.

અંધકારની સેના ચારે પાસ ઘણા જોરથી ધસારો કરતી હતી અને દશે દિશા છાંછ લીધી હતી. ઘોડેસ્વારો વેગથી સ્વારી કરતા હોય અને ઘોડાની ખરીઓના ડાબલાના ડાબકા જમીનપર દેવાતા હોય તેમ કાળરાત્રિ ગાજતી હતી. અનેક તરવારો અથડાતી હોય તેમ પવનને બળે અનેક ઝાડોનાં પાંદડાં તથા ડાળો અથડાઈ અવાજ કરતાં હતાં. મ્હોટા બાણાવળી ઉગ્રબળથી બાણ ફેંકતા હોય અને તેના સુસવાટ ચારે પાસ મચી રહ્યા હોય તેમ પવન સુસવાટા નાંખી રહ્યો હતો અને વૃક્ષો વચ્ચેના, પાંદડાં વચ્ચેના, આંતરાવચ્ચે થઈને ધસી આવતાં, ચીસો નાંખતો હતો. ચારે પાસ યુદ્ધનાં ભયંકર વાજાં વાગી રહ્યાં હોય અને યુદ્ધની યુમમાં બરોબર ન સંભળાતાં સ્થળે સ્થળે તેનો નાદ સ્ફુરતો હોય તેમ સર્વ પાસ તમરાં નિરંતર બોલતાં હતાં. ધવાઈ ધવાઈ, કોઈ હાથ ખોઈ, કોઈ પગ ખોઈ, પડેલા જોદ્ધાઓ દોડતા દહડતા જોદ્ધાઓના પગ તળે કચરાતાં છુંદાંતાં દુઃખથી અશરણ બની હૃદયવેધક ચીસો પાડી ઉઠતા હોય તેમ હરણ, સસલાં, અને અનેક ગરીબ પશુઓ, બોડમાં ઉંઘતાં પ્રાણીઓ શોધી ખાનાર વરુ જેવાં કૂર ચોર પશુઓનાં પંઝામાં પોતાને અથવા નરને કે માદાને કે બચ્ચાંને ફસાયલાં દેખી, ઉંડાણમાંથી કારમી ચીસો નાંખતાં હતાં. આખા જંગલમાં શીકારી અને શીકારની દોડદોડ મચી રહી હતી અને સિંહવાધના પંઝા અને નખ ધબ લેઈને પડતા હતા અને ગરીબ પ્રાણીઓના કામળ માંસમાં ખુંપી જતા હતા. શીયાળનાં ટોળાં ચારેપાસથી કાયર જોદ્ધાઓ નાસતાં નાસતાં ચીસો પાડે તેમ રોતાં હતાં. શૂરા સ્વારો પેઠે વાઘ, ન્હાનાં ઝાડ અને ઘાસ ઉપર ફાળ ભરતા, વેગથી ચાલ્યા જતા હતા અને ચોમાસાના પૂરપેઠે ઠેકાણે ઠેકાણે ધુધવાટ કરતા હતા. સેનાના નાયક જેવો મૃગપતિ સિંહ અંધરાત્રે રસ્તા વચ્ચે બેઠો બેઠો—મ્હોટું વાદળું ગાજતું હોય—તોપ ધડુકતી હોય—તેમ મહાગર્જના કરી રહ્યો હતો. એ ગર્જના સાંભળતાં વાઘસરખાં પ્રાણી સુર્ય થઈ લપાઈ જતાં હતાં, હાથીઓ અને પાડાઓ બરાડા પાડતા પાડતા નાસાનાસ કરી મુકતા હતા, ઝાડ ઉપર સુતેલાં પક્ષિયો જાગી ઉઠતાં હતાં અને કંપતાં કંપતાં કાન માંડતાં હતાં, આખા જંગલમાં અને

આથેના મુંદરગિરિનાં કોતરોમાં વિકરાળ પડ્યા ઉડી રહ્યા હતા, અને ધોરી માર્ગપર એક ટેકાણે એકલો એકો એકો આવી મહાગર્જના કરતો મદોન્મત સિંહ પશુમાત્રમાં પોતાની આણુ વર્તાવતો હતો અને આખા જંગલમાં ખુણેથી ખુણે સર્વત્ર તેની હાક વાગી રહી હતી. અગ્નિના અંગારા પેટે તેની આંખો રાતા તેજથી ચળકતી હતી અને આથે સુધી તીવ્ર ભયંકર કટાક્ષ નાંખતી હતી. કૂર પશુઓનો આ મહારાજ ઘડી ઘડી યાળ ફેંકારતો હતો અને તે વીંઝાતી તેના સ્વરથી ચમકતાં તમરાં પણ ચુપ થઈ જતાં હતાં. જે રસ્તાને એક છેડે આ વનરાજ આવી રીતે ખીરાજતો હતો તે જ રસ્તાને ખીજે છેડે તે જ સમયે, કાળજી કહ્યું ન કરે એવે સ્થળે ને સમયે મનસ્વી મન-રાજ સરસ્વતીચંદ્ર ત્રિભેદા આગળ વચ્ચોવચ્ચ એકલો પડ્યો પડ્યો નિર્ભય અને નિઃશંક મૂર્છાસમાધિ સાધતો હતો.

આ પ્રસંગે આખા જંગલમાં પેસવા કોઈ માનવીની છાતી ચાલે એમ ન હતું અને ખરા શરવીરો પણ રાત્રિસમયે આ ભયંકર જનાવરોને છંછેડવા હીંમત ધરતા નહોતા. આખા જંગલમાં માત્ર જનાવરોની કારમી ચીસો સંભળાયાં કરતી અને બહારવટિયાઓ રાવણું કરતા તે પણ મનહરપુરીની આબુના વડમાં ભરાતા. સરસ્વતીચંદ્ર પડ્યો હતો તે જગા વડથી થોડે છેટે હતી અને વડ નીચે ઉઠતો શોરઅકાર પણ અંધારામાં કાન ઉપર અફળાતો ત્યારે ઓછો ભયંકર નહોતો લાગતો. આકાશમાં તારાનાં ઝુંડ ઝમ્મકતાં હતાં તે પણ ભયંકર પ્રાણીઓની આંખો જેવાં વિકરાળ પ્રકાશવાળાં લાગતા હતાં અને જંગલનો આ કાક જોઈ નયજો પોચો માણસ તો ભયથી ગાંડો જ થઈ જાય. સરસ્વતીચંદ્રની મૂર્છા વળી, તોપણ ઉઠવાની કે બોલવાની તેનામાં શક્તિ રહી ન હતી. રસ્તાની ધુળમાં ચતોપાંટ પડેલો હતો તેને કાંઈક શુદ્ધિ આવતાં, પ્રથમ કાન સચેત થવા પામતાં, સિંહની ત્રાડતી ગર્જના અને તેની સાથે જ બીજાં પ્રાણીઓની ચીસો એકદમ એ કાનમાં દોડી આવવા લાગી, અને આંખો ઉઘડતાં એ ગર્જનાઓથી ગાજતો વીંઝાતો ત્રાસ વર્ષાવતો અંધકાર અને અંધકારસાગરને પેલે કીનારે આંચિયાઓની તરવારોની અણિયોપેટે ચળકતા ચમકતા તારાઓ દૃષ્ટિમાં ઉપરા ઉપરી ઉભરાવા લાગ્યા. સરસ્વતીચંદ્રના પંડિત વિચાર નાસી ગયા; કવિતા તો પાસે આવી જ નહી; જ્ઞાનમાર્ગ તો સ્પર્શ્ય જ નહી; માયાપ, કુમુદસુંદરી, અને ચંદ્રકાંત પણ એના મનની દૃષ્ટિમર્શદામાંથી ખસી ગયાં; મરણકાળે સઉને મુકી એકલાં જ-

વાનું તેવી જ રીતે આ મહાભયપ્રસંગે પણ સરસ્વતીચંદ્ર એકલો અ-
નાથ ભાંય નાંખેલા જેવો કાળરાત્રિના ઘોર ભયભેરવનું ઉગ્ર સ્વપ્ન
જેવા લાગ્યો. ઉઠવાની શક્તિ નહીં તો નાસવાની ક્યાંથી હોય ? નાસીને
પણ આ અબળા આ જંગલમાં અંધકારે કેઈ દિશાએ જવું ? ગમે તો
ભુખ અને અશક્તિથી અથવા ગમે તો કોઈ ભયંકર પ્રાણીના મુખમાં
આહુતિ પેઠે પડી, સંસારને છેલા નમસ્કાર કરવાનો પ્રસંગ પ્રત્યક્ષ
લાગ્યો. તેની સાથે ભૂતકાળ દૃષ્ટિ આગળ ખડો થયો. પિતા, કુ-
મુદસુંદરી, અને પ્રિય ચંદ્રકાંતનાં દીન મુખ નેત્ર આગળ આવી
ઉભાં, અને તે સર્વનાં નેત્રમાં આંસુની અખંડિત ધાર વહેતી દેખાઈ.
ખોલવાની શક્તિવગર, ખોલ્યાવગર, સરસ્વતીચંદ્રનો આત્મા જ આ જોઈ
રોવા લાગ્યો; સહની ક્ષમા માગવા લાગ્યો; કરગરવા લાગ્યો; બ્રહ્મહત્યા
જેવી સ્નેહહત્યા ફરી ફરી સાંભરી આવી તેના આખા શરીરને કં-
પાવવા લાગી; એની આંખોમાંથી આંસુ જાતે નીકળવા લાગ્યાં અને
એપાસ આંખના ખુણામાંથી લમણા ઉપર થઈ કાંન આગળ થઈ પૃ-
થ્વીપર પડવા લાગ્યાં; તેને શીત આવ્યા જેવું થયું; રોવાની શક્તિ હત
તો ચોકે ચોક મુકી રોવાઈ જાત, પણ રોવા જેટલી શરીરમાં શક્તિ
સરખી ન હતી તેથી શરીર અને મુખ રાંક થઈ ગયાં; લક્ષ્મીનંદન,
કુમુદસુંદરી, અને ચંદ્રકાંત એ શબ્દથી ભરેલા નિઃશ્વાસ અને પ્રાણ
છાતીમાં ધડકવા લાગ્યા; એ નિઃશ્વાસ અને પ્રાણ હવે તો જાય તો
સારું એવું ઇચ્છી તેનો માર્ગ મોકળો કરવા ગરીબડું મુખ પહોળું થઈ
ગયું; પગ ચુસાવા લાગ્યા પણ હલાવવાની શક્તિ ન હતી; પેટમાં દાહ
ઉઠવા લાગ્યો અને યમરાજના હૂતનાં પગલાંના જેવા ધબકારા સંભ-
ળાયાં. અત્યારે એને કોઈ અગ્નિદાહ કરવા નહોતું; એના શબ પાસે
મરણપોક મુકનાર પણ ન હતું. માત્ર અંધકાર ભરેલું જંગલ ભયા-
નક અને ગંભીર દેખાવ ધારણ કરી ચારે પાસેથી ત્રાડો નાંખતું, મા-
રેલા શીકારપાસે ગાજતો વાઘ બેઠો હોય તેમ, બેઠું હતું અને ખાવા
ધાતું હતું.

એવામાં રસ્તાની એક બાજુ પરની ઝાડીમાં કાંઈક ખખડાટ
થયો, અને થોડી વારમાં એક મહાન અજગર—કાળો નાગ—કુદવાડા
મારતો ઝાડીમાંથી રસ્તાઉપર દાખલ થયો, અને કુવારાના પાણીપેઠે
ઉછળતો ઉછળતો સરસ્વતીચંદ્ર પહોં હતો એણી પાસ સમુદ્રના—અ-
ટકે નહીં એવા—મોજાપેઠે આવ્યો. સરસ્વતીચંદ્રના અશક્ત શરીરમાં
એના ધસારાએ અને કુદવાડાએ અચિંતી લેશ શક્તિ આણી અને ઉ-

હાયું તો નહીં પણ નાગ આવતો હતો તે ભણી દૃષ્ટિ ફેરવી અને ચમ-
 દ્દત જેવા નાગને એણે દીઠો અને તેની સાથે આંખો આકાશ ભણી
 હતી તેવી ક્રી દીધી. સગાંસ્નેહીના વિચાર, પશ્ચાત્તાપ, દીનતા, શોક,
 અને આંસુ એ સર્વ સંસારના પદાર્થોનો વીજળીની ત્વરાથી ત્યાગ કરી
 દીધો, અને મહામંગળસમય જેવા મરણકાળને વાસ્તે સરસ્વતીચંદ્ર
 આંખના પલકારા જેટલી વારમાં સજ્જ અને સાવધાન થઈ ગયો.
 આ સર્પ પોતાને ક્યારે ડસે છે તેની વાટ ધડકતા હૃદયથી જેવા લાગ્યો.
 સર્વ સંસારનું હવે અવસાન આવે છે સમજી, ક્ષોભ તજી, તે શાંત થઈ
 ગયો. વિચારનો અવકાશ મળ્યે, ઉપજેલું મરણ-ભય, અવકાશ જતો
 રહ્યો તેની સાથે, જતું રહ્યું. માત્ર આત્મરક્ષણની સાહજિક વૃત્તિ^૧
 સૂર્ય ગયા પછી પણ સૂર્યનાં કિરણ રસજે તેમ હજી રહી હતી અને એ
 વૃત્તિએ પણ એવું જ શીખવ્યું કે નાગની પાસે સચેતન દેખાવા કરતાં
 જરૂર દેખાઈ, જાય તે રસ્તે તેને જવા દેવો એ જ સારું છે. મહાસર્પ
 દોડતો દોડતો આવ્યો તે ક્ષણે સરસ્વતીચંદ્ર આવાં કારણથી હાલતો ચાલતો
 બંધ થઈ સ્તબ્ધ બની શ્વાસ રૂંધી પડી રહ્યો. સર્પ આડો અવળો
 વાંકો થતો એની પાસે આવ્યો, પોતાના માર્ગનો અવરોધ કરતો એને
 દેખી એની ચારે પાસ પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યો, અને અંતે પ્રથમ હતો
 તે પાસે આવી એની છાતીપર ચઢી ગયો. સાપ પાંચ છ હાથ લાંબો,
 ચાર પાંચ આંગળ જડો, અને વિકરાળ હતો. તારાના તેજમાં એની
 તીવ્ર આંખો, ઘોળી મુઠો, અને કાંચળીમાંના પટા આભાસ ધરવા
 લાગ્યા. પોતાની ખોળી મોટા પાંદડા જેવી અગ્રદ્વજા ઉંચી કરી કં-
 પાવવા માંડી સરસ્વતીચંદ્રની છાતીપર નાગરાજ ડોલવા અને ભયાનક
 ડાકલી વગાડવા લાગ્યો. સરસ્વતીચંદ્રના ધૈર્યની સીમા આવી ગઈ અને
 સાપ કરજો હોય એવી જ વૃત્તિ આ દેખાવ જોઈ એને થઈ ગઈ.
 તેના ઓક, નખ, અને દાંત કાળા પડ્યા હશે તે તો અંધારામાં શું
 જણાય પણ તે સર્વમાં શીત વ્યાપી ગયું, કાન ખુદેરા થઈ ગયા, શ-
 રીરમાંથી લોહી ફટકી ગયું, અને આત્મા શય જેવા શરીરમાં માત્ર
 સાક્ષીરૂપે રહ્યો. પાંચ સાત મીનીટ સુધી વિપમય પ્રાણી આ શરીર
 ઉપર આમ તેમ ફર્યો અને એના ભાર નીચે ચગદાતા ગયા તેમ તેમ
 શરીરના અવયવ એક પછી એક મરી ગયા જેવા થયા. અંતે એકદમ
 પુંછડું જોરથી સરસ્વતીચંદ્રના મોંપર આપટી, શરીર ઉપરથી ઉતરી,
 સાપ સામે રસ્તે ચાલ્યો ગયો. તે પછે “ઓ કરજો!” એવી વેદના

સરસ્વતીચંદ્રના રહેલા ભાનના અંગારામાં વિષપેઠે વ્યાપી ગઈ અને તેની સાથે એ અંગારો હોલાઈ ગયો. જંગલ પાછું હતું તેવું થઈ ગયું; સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયના ધબકારા પણ બંધ થઈ ગયા; એને ધારણ કરનારી રાત્રિચિતામાં અંધકાર ભડભડ લાગવા માંડ્યો; અને જંગલ-સ્મશાનમાં પ્રાણી બંધુઓની પોકેપોક ચારે પાસ ગાજી રહી અને આકાશને ભેદવા લાગી. કંઠણમાં કંઠણ કાળજી ચીરી નાંખે એવી મરણપોક જેવી સિંહગર્જના બીજી સર્વ નાદને ડુબાવી દેઈ એકલી સંભળાવા લાગી; અને દશે દિશાએ ઘોર શૂન્ય અંધકારમાં યમને ખોળે પડેલા સરસ્વતીચંદ્રની પ્રાણયાત્રાના અવસાનના સાક્ષીભૂત થવા, એ સુતો હતો ત્યાંથી ફરતા એ ત્રણ ગાઉ સુધીમાં, કોઈ માનવી આ ભયંકર પ્રહરે હશે એવી કલ્પના પણ થવાનું કારણ ન હતું. ચારે પાસનું જંગલ, પૃથ્વી, આકાશ, અને સર્વ દિશાઓ એકદમ આ પુરુષના પ્રાણને વાસ્તે પોકારતી હતી અને એ પોકાર અંધકારમાં પડ્યા પામી ગાજી ઉઠતો હતો. “ઓ સરસ્વતીચંદ્ર !” — “સરસ્વતીચંદ્ર ! સરસ્વતીચંદ્ર ઓ ! ઓ !”..... એવી લંબાતી કારમી ચીસ આખા અરણ્યમાંથી ઉંચા તાડોનાં વચાળાંમાં થઈને નીકળતી લાગતી હતી, અને ઠેઠ મનહરપુરીમાં પહોંચી ચંદ્રકાંતના હૃદયને ચીરતી હતી, અને સુવર્ણપુરસુધી પહોંચી ગરીબ કુમુદસુંદરીની આંખોમાંથી ઉંધને હાંકી ફાડી આંસુનો સાગર ઉભરાવતી હતી અને અમાત્યનો મહેલ અને પ્રમાદ-ધનનું રંગભવન તેને મન સ્મશાન જેવું કરી દેતી હતી.

માનવીનો પગસંચાર આ અરણ્યમાં થવો અસંભવિત હતો તેવો આ પ્રહરે જે રસ્તે સરસ્વતીચંદ્ર શબ્દવત્ પડ્યો હતો તે રસ્તાપર કેટલેક છેટે પૂર્વદિશામાં ભૂતાવળી જેવું એક ટોળું આવતું હતું. એ ટોળું બહારવટિયાઓનું ન હતું, કારણ એ લોક તો ક્યારના વડ આગળથી વેરાઈ ગયા હતા. અત્યારે રાત્રિના અગિયાર વાગ્યા હતા, અને રાત્રિ વધી તેમ તેમ ભયંકર થતી ગઈ. ભયંકર પશુઓની ચીસો વધતી ગઈ, અને ધ્રુવડ ઠેકાણે ઠેકાણે નીકળી પડી ધ્રુધવવા લાગ્યાં. જંગલમાં પડતી ચીસોનો પ્રત્યુત્તર મનહરપુરીની શેરીઓના કુતરા મહોટે સાદે કરવા લાગ્યા અને તેમનું ભસવું અને રોવું આ રસ્તા સુધી સંભળાવા લાગ્યું. આકાશમાં તારાઓના પોપડે પોપડા બંધાયા અને તેમનું તેજ એકાંત ભયસૂચક લાગવા માંડ્યું. ક્વચિત એકાદ રડીબડી કાળાશ મા-રતી નહાની વાદળી શીવાય જ્યાં જુવો ત્યાં તારા જ તારા અને વચ્ચે

ભયંકર કાળું આકાશ. ઝાકળ પણ પડવા માંડતું હતું અને ભયભીત જગતને શરીરે પરસેવાપેટે એકદં. થઈ સર્વને દંડંગાર કરી નાંખી કંપાવતું હતું. ત્રિભેટાની પૂર્વ ભણીથી આ ઘડિયે ભયંકર ભૂતાવળી જેતું ટોળું આવતું હતું અને રાત્રિની ભયંકરતાને વધારતું હતું.

આ ટોળાંની આસપાસ કેટલાક જણ વાંસના ભારા બાંધી તેને મસાલો પેટે સળગાવી ચાલતા હતા. એ ઉંચા વાંસની મસાલો વગરતેલે બળતી હતી અને તેના શિખરો ઉપર બળતા રાતા-પીળા ભડકા ઘણેક છેટે સુધી પ્રકાશ નાંખતા હતા, અને ઝાડો અને તાડોની વચ્ચે અંધકારના ઉંચા શિખર-કળસ જેવા લાગતા હતા. કોઈ કોઈ વખત તો વાંસોની ગાંડો બળતાં ધુટતી અને ચારે પાસ તેના તનખા કંડાકા કરતા ઉડતા હતા. આ ટોળામાં સર્વેયે માથે શિવના ગણનીપેટે મ્હોટી જટાઓ ઉંચી બાંધી લીધી હતી અને કાળા વાળની ઉભી ગડો અજવાળામાં મ્હોટા સાપની પેટે ચળકતી હતી અને જટાઓ ઉભા રાક્ષસો જેવી લાગતી હતી. આ ટોળું બાવાઓનું હતું અને તેમના પંગનો ઘસારો ઘણે છેટેથી સાંભળીને સાપ સરસ્વતીચંદ્રના શરીરપર પળવાર સ્તબ્ધ ઉભો રહ્યો હતો અને તે ઘસારો તથા પ્રકાશ દૂરથી પાસે આવતો સમજી એકદમ ન્હાસી ગયો હતો.

નાગ ગયો અને થોડીક વાર થઈ હશે એટલામાં તો બાવાઓ સરસ્વતીચંદ્રનું શરીર પડ્યું હતું તે જગા આગળથી દૃષ્ટિગોચર થયું. આશરે ત્રીશ ચાળીશેક બાવાઓનું ઝુંડ હતું અને સહની વચ્ચે એક રથ હતો તેને બળદ ન જોડતાં બાવાઓ જ ખેંચતા હતા. બાકીના બાવાઓમાંથી કેટલાક, હાથમાં કરતાળ, ડફ, કાંશીઓ, વગેરે લેઈ, વગાડતા હતા. કેટલાક પાસે માત્ર મસાલો જ હતી. કેટલાકની પાસે લાંબી ઉઘાડી તરવારો હતી અને તરવારવાળાઓ રથની આસપાસ અને ટોળાની આસપાસ યોગમ આંખો ફેરવતા ફરતા હતા. એક જણની પાસે ભગવા રંગનો ઉંચો ઝુંડો હતો તે રાત્રે પણ ઉન્હાળાના પવનના સપાટાથી ફરફરતો હતો અને મસાલોના વીંઝાતા ભડકાઓની ભભક સામે વીંઝાતો હતો અને લાલ ભગવો રંગ ભડકાઓના રંગથી રંગાઈ ચારપાસના અંધકારમાં સહથી ઉંચે જતે એક ભડકો જ હોય તેમ ભભક મારતો હતો. રાખથી ભરેલી જટાઓ, ભસ્મથી ભરેલાં માળાઓના ભારથી લચી પડતાં અર્ધા ઉઘાડાં અને અર્ધા ભગવે લુગડે ઢંકાયેલાં કાળાં પ્રૌઢ બળવાન શરીર, આકાશ સુધી ગાંઠ નીકળતી સિંહવાદને પણ ડરાવતી આખા વનમાં પડ્યા ભરતી જાડી દારી બજનની નિર્ભય ખુમો, અને એકાંત ભય-

કર જંગલમાં ભજનની હોમાં ઉન્મત્ત પડતા પગના ધબકારા : આ સર્વથી આ અદમસ્ત જોગિઓનું ટોળું આખા જંગલને, ચૂડાઈ કરી, સર કરતું લાગતું હતું અને સિંહવાધનાથી ત્રાસ થાય તેના કરતાં આ સ્થળે આ સમયે તેમની આ દશાનું દર્શન માણસની છાતીને ઓછી કંપાવે તેવું ન હતું. ફાળો ભરતા ભરતા, ત્રાડો નાંખતા નાંખતા, મસાલોની ઉંચી ઝાળોની ગુફાઓમાંથી ઉછાળા મારતા હોય તેમ, ધસતા ધપતા સર્વ ખીહામણા બાવાઓ સરસ્વતીચંદ્રના શરીર પાસે આવી પહોંચ્યા. તેમના શરીરપર જુદે જુદે ટેકાણે કરેલાં ગોપીચંદન, કંકુ, અને સિંદૂરનાં છાપાં તિલકને લીધે મોટા વાધના ટોળાના જેવા તે લાગતા હતા. તેમના ખખડતા લાંબા કાળા ચીપીઆ મોટા નાગની પેઠે તેમની કેડોથી, ખભાથી, અથવા હાથથી લટકતા હતા. સુના ખભા પાછળ હોડકાના આકારનાં જડાં લાંબાં લાકડાનાં ભિક્ષાપાત્ર નાંખી દીધાં હતાં અને ભરેલી ભગવી ઝોળિયો સઉની બગલો નીચે ઝોળા ખાતી હતી. મહારુદ્રની આસપાસ વીંટાઈ વળી આવતા ભયંકર ગણોના ટોળાપેઠે ઓ ટોળું ફાળો ભરતું સરસ્વતીચંદ્રના શરીર પાસે આવી પહોંચ્યું, અને એ શરીર ચગદાઈ જાય તે પહેલાં મસાલોનું અજવાળું એના પર પડવાથી સઉની આગળ ચાલતો આવો ચમક્યો, ખચક્યો, એ શરીરપર દૃષ્ટિ નાંખી ઉભો રહ્યો, અને તેની સાથે જ સર્વ ટોળું ઉભુ રહ્યું, નિશ્ચેષ્ટ થયું, એકદમ બોલતું બંધ થઈ ગયું, અને ગાડીમાંથી જોગીશ્વરે ખુમ પાડી : “ મોહનપુરી, શું છે ? ” આગળ ચાલતા બાવા મોહનપુરીની આસપાસ તરવારબંધ કેટલાક બાવા ભરાઈ ગયા. સરસ્વતીચંદ્રના શરીરને નીચો વળી મસાલવડે ન્યાળતો પ્રચંડ આવો મોહનપુરી બોલ્યો : “ ગુરુજી, માણસનું શરીર શબવત “ પડેલું છે. ” વધારે ન્યાળી બોલ્યો : “ આજ્ઞા હોય તો સ્પર્શ કરીને “ જોઉં કે જીવે છે કે શબ છે. ” પરીક્ષા કરી સર્વેયે ઠરાવ કર્યો કે જનાવરે એને માર્યો નથી અને એ મરી ગયો નથી. ગુરુજીએ ધ્યાન ધરી આજ્ઞા કરી : “ બચ્યા, એ પુરુષને ઉચકી લે. શ્રી જગદીશની ઇચ્છા “ છે કે સુંદરગિરિના મહનો આ પુરુષ ઉત્કર્ષ કરશે અને ત્યાંના સાધુ “ ગોસાંઈઓ જતે દિવસે એના આશ્રિત થઈ રહેશે. બચ્યા, એને “ જીવની પેઠે જાળવજો ! એ મહાપુરુષ થશે અને સાધુસંત એના ચર- “ જીવિંદની સેવા કરશે ! ”

ત્રિકાળજ્ઞાની ગણાતા જોગીશ્વરનું આ અણુધાર્યું વચન સાંભળી સર્વ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. સરસ્વતીચંદ્રના શરીરને બળવાન મોહનપુ-

રીએ જાળકના શરીરની પેડે પોતાને ખભે નાંખ્યું. આવ્યા હતા તેવા જ સર્વ કીર્તન કરતા ચાલ્યા. આગળ જતાં આખું જંગલ બળતું હતું અને ગાડિના ગાડ સુધી ભયંકર દવ પ્રક્ટી રહ્યો હતો. ઠેકાણે ઠેકાણે બળતા વાંસોની ગાંઠો ધુટતી હતી અને તનખા ઉડતા હતા. ન્હાનાં મોટાં પશુઓ પરસ્પર-વિરોધ ભુલી જીવ સાચવવાની સર્વસામાન્ય ઇચ્છાને વશ થઈ દોડધામ કરી રહ્યાં હતાં. ઉંઘેલાં પક્ષિયો માળાની સાથે બળી જતાં કારમી મરણચીસો નાંખી શાંત ભસ્મ બની જતાં હતાં, દવના પ્રકાશથી અને ધુમાડથી ઉભરાતા આકાશમાં પણ આગ લાગેલી જણાતી હતી. આ ભયંકર દવથી બળતા જંગલ વચ્ચે માર્ગ શોધી ક્ષણે આગમાં પ્રવેશ કરતું હોય, દવ વચ્ચે ચાલતું હોય, અગ્નિલોકમાં જ જીવતું હોય તેમ જોગિયોનું ટોળું પ્રકાશમાં, તાપમાં, ભડકામાં લીન થઈ ગયું, અદૃશ્ય થઈ ગયું. મોહનપુરીના ખભાઉપર પડેલા સરસ્વતીચંદ્રના ઉત્તમાંગમાં લટકતાં લોચનકમળ, તાપને બળે ઉઘડ્યાં હોય તેમ પળવાર ઉઘડી, આ ચિત્રસ્વપ્નને જોઈ, કંઈ પુછ્યા વિના, બોલ્યાવિના, વિચાર્યા વિના, પાછાં મીંચાઈ ગયાં, અને એ પણ આખરે અદૃશ્ય થઈ ગયાં.

પ્રકરણ ૮.

કુમુદસુંદરી સુવર્ણપુરથી નીકળી.

નવીનચંદ્ર સરસ્વતીચંદ્ર જ છે, ચંદ્રકાંત હવે તેને મુંબાઈ લેઈ જશે, તે પાંછો મુંબાઈનગરીમાં યશસ્વીપણે વર્તશે ઇત્યાદિ વિચારથી આનંદમાં આવેલી કુમુદસુંદરી પ્રાતઃકાળે એ સર્વ આશાનું ઉચ્છેદન કરવા સુવર્ણપુરમાંથી પણ જતો રહેતો એને જીવે અને પોતાને તે મુગે મોહાડે જોઈ રહેવું પડે એના જેવી વેદના બીજ કંઈ? ધુલ્લિધનના ઘરમાં અત્યંત ઉત્સવને ક્ષણેજ તેને આ ગુપ્ત ધા પડ્યો અને સર્વના દેખતાં મૂર્છા ખાઈ તે ઢળી પડી હતી તે આપણે જાણીએ છીએ. પિયર જઈને આ વાત માતાપિતાને જણાવું અને સરસ્વતીચંદ્રની શોધ ક્ષણે એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો અને એ નિશ્ચય નિષ્ફળ થતો અટકાવવાને જ હુરબમ વગેરે સ્વારોને એણે મનોહરપુરી મોકલ્યા હતા, કારણ પોતાને તે દિવસ મુઠી બીજે દિવસે નીકળવાનું હતું.

એ જવાની તે વાતથી કુખલુકલિટા અને પ્રમાદબન પણ આ-

નંદમાં આવ્યાં હતાં. પણ યુદ્ધિધને તેમની વાત જાણી, એવું જાણ-
વાથી તેમના આ રંગમાં ભંગ પડ્યો; એટલું જ નહીં, પણ યુદ્ધિધને
પોતાને કાંઈક શિક્ષા કરવા ધારી છે તે જાણી ગભરાટ વધુ ટપ્યો. નવી-
નચંદ્ર મદદ કરવાની ના કહીને ચાલ્યો ગયો જાણી ગભરાટ વધ્યો,
અને સલાહ લેવાનું કોઈ ન મળતાં કૃષ્ણકલિકાને શોધી ફાડી તેની
જ સલાહ લેવા ધાર્યું. કૃષ્ણકલિકાને સંદેશો મોકલી રાજેશ્વરમાં બો-
લાવી; એણે અક્ષય આપી કે કુમુદસુંદરી અને નવીનચંદ્રને આડો
સંબંધ છે તે વાત મહેં તમને કહી અને તે જાણવાથી કુમુદસુંદરીએ
આ આરોપ ઉભો કર્યો છે એવું તમારે કહેવું. પ્રમાદધન ઘેર ગયો
અને વિચાર સુઝ્યો કે આ વાત કહીશું તે કોઈ માનશે નહીં. એ
વાતને ટેકો આપવા શું કરવું તેનો વિચાર કરતાં કરતાં મેડીમાં ફર્યો
કર્યું અને ફરતાં ફરતાં “મર્મદારક ભસ્મ” બની ગયેલા કાગળોમાંનો
એક કાગળ કુમુદસુંદરીએ ફાડી નાંખેલો પણ તેના ઝીણા કડકા થયેલા
તેમાં ચારપાંચ કડકા બાળી નાંખવા રહી ગયેલા તે પોતાના ટેબલ
નીચે પડેલા હાથ આવ્યા, તેને સાંધી વાંચી જોયા, નવીનચંદ્રના
અક્ષર ઓળખ્યા, વાંચવા માંડ્યાં, અને તે વાંચતાં એવું લખેલું
નીકળ્યું કે

“હતી લક્ષ્મી ! હતા તાત ! હતી બહાલી ! હતો ભાત !”

આટલું બેસતામાં પ્રમાદધન આનંદમાં આવી ગયો;—બહાલી એવું
“નવીનચંદ્રે લખ્યું ! આથી શો બીજો પુરાવો ?” વળી ક્રોધ ચહ્યોઃ
“વાહ વાહ ભણેલી ! મને ખબર નહીં કે નવીનચંદ્રની બહાલી તું હમ્મશ !”
આ વિચાર કરે છે એટલામાં કુમુદસુંદરી આવી પ્રમાદધનની મુખ-
મુદ્રા ઉપર કંઈક નવો જ ફેર પડેલો તે ચતુરા ચેતી ગઈ. એ કંઈ
પુછે એટલામાં તો પ્રમાદધન જ ધંડુકી ઉઠ્યો : “કેમ, મહારાં ડાહ્યાં
“તે શાણાં ભણેલાં ! તમે આવાં ઉઠ્યાં કે ?”

કુમુદસુંદરી અત્યાર સુધીના દુઃખમાં જડ બની ગઈ હતી, બે-
ભાન જેવી થઈ ગઈ હતી, તે આ અપૂર્વ પુષ્પાંજલિના વર્ષાદથી
અમકી જાગી ઉઠી, જોઈ રહી, ધીરજ પકડી, અત્યંત નરમાશથી ધીરે
પણ સ્થિર સ્વરે બે અક્ષર બોલી : “શું છે ?”

અધીરાની ધીરજ રહી નહીં, અને વધારે બીજાને બોલ્યોઃ
“શું છે—શું છે—શું ? આ પેલા નવીનચંદ્રની બહાલી થનારી તે તું !
“નહીં કે ? વાંચ આ અને ફેડ આંખો !” કાગળના કડકા ધ્રુજતી
કુમુદ ઉપર ફેંક્યા.

ગરીબ ખીચારી કુમુદસુંદરી ! એને બળતામાં ધી હોમાયું, પડ્યા ઉપર પાડું થયું. એના મ્હોં ઉપરનું તેજ ઉતરી ગયું, એના પગ ધ્રુજવા લાગ્યા, પરસેવાના ઝામેઝામ વળી ગયા, નીચું જોઇ રહી, અને આંખમાંથી ખરખર આંસુની ધારા ચાલવા લાગી. પળવારમાં પાંચસો વિચાર એના કુમળા દુઃખી મગજમાં તરવરી રહ્યા અને એના અંતઃકરણને વસોવવા લાગ્યા. “અરે ! હું સાચી વાત કોને કહું અને કોણુ “માનશે ? મ્હારે કપાળે આ કાળી દીલી આવવી તે પણ બાકી રહી ! “જુહું કેમ બોલું ? આમને કેમ છેતરું ? દમયત્તીનો હાર ચોરાયો “હતો તેના જેવી આ મ્હારી દશા થઇ ! એથી પણ ભુંડું થયું. ઓ “સાચી વાત જાણનાર પરમેશ્વર ! હું સર્વ વાત તને સોપું છું. ત્હારે “જે કરવું હોય તે કર—જે રસ્તે ગોળો ફેંકવા ધાર્યો હોય ત્યાં પહોં “આડ. હું તો અપરાધી પણ નથી અને નિરપરાધી પણ નથી ! શું “બોલું ?” કંઈ પણ ઉત્તર દીધા વિના કાગળના કડકા પ્રમાદધનના હાથમાં પાછા મુક્યા.

પ્રમાદધન વધારે ચ્હીડાયો : “કેમ ! ખરી વાત માનવી છે કે “નહી ? બોલ !” કુમુદસુંદરીને એક લપડાક ચ્હડાવી દીધી. એના ઉત્તરમાં—ઉત્તર દેતા પહેલાં—કુમુદસુંદરીનાં આંસુ જતાં રહ્યાં, પરસેવો બંધ થયો, ધ્રુજતી રહી ગઇ, અને ગાલ પંપાળવો સરખો મુકી દઇ, બેધડક આંખે પતિના સામું જોઇ એ બોલી : “શાવાસ્તે આટલો “આચકો ખાવ છો ? ઘોલ મારીને કેમ અટકો છો ? ઓ મ્હારા સર- “દાર ! આ પેલા ખુણામાં તરવાર પડી છે તે મ્હારે ગળે મુકો, ત- “મારી મ્હારી વચ્ચે વ્યર્થ બોલાબોલી થાય તે શું કરવા જોઇએ ? તમારે “હાથે હું મરીશ તો મ્હારો મોક્ષ થશે. તમારે હાથે મરવાનું ક્યાંથી ?” જાતે જ તરવાર આણી પ્રમાદધનની પાસે મુકી અને તેના આગળ ગળું નીચું કરી ઉભી—“રખે અટકતા ! મુકો આ ગળા ઉપર તરવાર ! “મ્હારે ધન્ય ઘડી ને ધન્ય દહાડો કે આ વખત આવ્યો !”

ઉશ્કેરાયલો પતિ પોતાને મારી નાંખશે એવો નિશ્ચય કરી, અને હું આ દુઃખના ભરેલા ભવસાગરમાંથી છુટીશ એવું જાણી, પ્રતિપળે તરવારના ધાની વાટ જોતી કુમુદ ગળું નીચું કરી રહી, અને થાકી હયું જુવેછે તો પ્રમાદધન મળે નહી. કુમુદસુંદરીની આવી ભયંકર સૂચનાથી આભો બની જઇ, સજડ થઇ જઇ, શું કરવું તે ન સૂઝતાં, કાગળના કડકા ખીસામાં નાંખી એ ચાલ્યો ગયો. વધારે બોલવા કે

કરવાની તેની શક્તિ ન રહી. ગુંચવારામાં પડેલી, દુઃખમાં પડેલી, કુમુદ ખુરસીપર માથું ઉંધું નાંખી રોતી રોતી બેઠી.

પ્રમાદધને કૃષ્ણકલિકાને શોધી ફહાડી, હકીકત કહી, અને શી-ખામણ મળી કે “હવે કુમુદસુંદરી સાથે લાંબું કરવામાં માલ નથી, “એને કહો કે ત્હારી પરીક્ષા કરવા આટલું કર્યું હતું, તું બગડેલી “નથી એવી મ્હારી ખાતરી થઇ એવું કહો, એને બહાલ દેખાડો “અને છેતરી પિયર મોકલી દો, એ જય એટલે આપણે બેનો કાંટો “જશે, તમારા મનમાં મેલ રહ્યો એને લાગશે તો જવાનું બંધ રા- “ખશે અને આપણે સાલ રૂહેશે, એ જય તે પછી તમારા પિતા “આગળ મ્હારી બાબત ફરિયાદી આવે તો આ કાગળના કડકા બ- “તાવળે અને કહેળે કે તમને કુમુદની ન્હારી ચાલની ખબર પડી “એટલે એણે આ તમારા સામી વાત ચલાવી. પણ એ બધું એના “ગયા પછી કરળે.”

પ્રમાદધનને આ યુક્તિ ગમી, તેણે તે સાંગોપાંગ પાર ઉતારી, કુમુદસુંદરી છેતરાઇ, અને પિયરના અને સાસરાના સ્વારોની વચ્ચે ગાડી રાખી, તેમના રક્ષણમાં રહી, સરસ્વતીચંદ્ર નીકળ્યો હતો તે દિવસ વીતતાં અડધી રાત્રિ ગયા પછી છેક પાછલી રાત્રે નીકળી. સાસુ અને નણંદ તે પ્રસંગે વહુને ભેટ્યાં અને સર્વે પુષ્કળ રોયાં, બુદ્ધિધન ગળગળો થઇ ગયો, અને પ્રમાદધન વગર બાકી ઘરનાં સર્વ માણસ ઉદાસ બેવાં થઇ ગયાં. બુદ્ધિધનના ઘર આગળથી ગાડી ચાલી. “કુમુદસું- “દરી, બહેલાં આવળે,” “ભાભી, બે બે, પંદર દિવસથી વધારે “એક દિવસ પણ રૂહેશો નહી, હોં!” “બેટા, પિયરમાં તો સઉને “આનંદ થશે પણ મારું તો ઘર તમે આવશો ત્યાં સુધી સુતું, હોં— “બેટા, જરૂર બહેલાં આવળે—સાસુની દયા જાણળે,” “ભાભી “સાહેબ, સંભાળ રાખળે ને બહેલાં આવળે” આવા અને એ જ- તના ખીન્ન શોકમય શબ્દોથી, બુદ્ધિધનના નિઃશ્વાસથી, સૌભાગ્યદે- વીનાં હુસકાંથી, અને અલકકિશોરીના મ્હોટે સાદે રોવાથી, વીંધાયલા અંધકારને પાછળ મુકી સર્વના શોકને સમાસ આપતી રોતી રોતી બેઠેલી કુમુદસુંદરીના રથનાં ચક્રનો સ્વર અને સ્વારોના ઘોડાઓના પગના ડાબકા અંધકારમાં સંભળાતા અંધ થઇ ગયા, તેની સાથની મશાલોનો પ્રકાશ અદૃશ્ય થયો, અને બાકી રહેલી રાત્રે ઉંઘવાનું મુકી દઇ સુવર્ણપુરના નવા કારભારીના ઘરમાં સર્વ મંડળ ચતુર અને સુ- શીલ વહુના ગુણની વાતોનાં કીર્તન કથા કરવા મંડી ગયું, અને માત્ર

પ્રમાદધન નીરાંત વાળી, ઉદ્ધાસ પામી, ધસધસાટ ઉઘી ગયો અને કૃષ્ણકલિકાનાં સ્વપ્નમાં પડ્યો.

કુમુદસુંદરીએ ગામ છોડ્યું ત્યાર પહેલાં તેના રથને રોકનાર માત્ર વનલીલા મળી. કૃષ્ણકલિકાને પ્રમાદધન મળ્યો હતો અને તેમની બેની વચ્ચે વાત થઈ હતી તે સર્વ એણે અકસ્માત સંતાઈ રહી છાનીમાની સાંભળી હતી અને કુમુદસુંદરીને કહું તો એને નકામું દુઃખ થશે એમ જાણી તથા પ્રસંગ ન મળવાથી એણે એ વાત એને કહી ન હતી, પરંતુ આખરે એ વાત પેટમાં રાખી શકી નહીં અને છેક મોડી રાત્રે વિચાર થયો કે હું જ્યારે કુમુદસુંદરીને નહીં કહું ત્યારે કોણ કહેશે? આથી એણે બધી વાત કાગળપર ચીતરી ફાડી અને પાછલી રાત્રે પોતાના ઘરની બારીએ જગતી ઉભી રહી તે જ્યારે રથ અને સ્વાર આવતા દીઠ એટલે નીચે ઉતરી રથ ઉભો રખાવી માંલ ચઢી, કુમુદસુંદરીના હાથમાં કાગળ આપી અજવાળું થાય ત્યારે વાંચવા કહ્યું, અને બોલી કે “કુમુદજીન, આ કાગળમાં “સ્નેહ હકીકત લખી છે તેથી રજ ગભરાશો નહીં—ટપાલમાં કા-
“ગળ લખાય નહીં અને આ ગાડીમાં વાત થાય નહીં માટે આ
“કાગળ લખી આપ્યો છે તે નીરાંતે વાંચજો. તમારા પ્રતાપથી સહ
“વાનાં સારાં થશે.” વળી જતી જતી બોલી “કુમુદજીન, માયા
“રાખજો.” “તમારો સ્નેહ ભુલાવાનો નથી,” “મ્હારે તમારા વના
“વાત કરવાનું હેઠાણું નથી,” “કાગળ હું લખીશ—તમે લખજો,”
“બહેલાં આવજો,” “ધીરજ રાખજો,” “તમારાં ગુણિયલને બો-
“લાવજો” “અરેરે, માયા જ બોટી—પાછી જવાનું કરું છું પણ
“જવાનું નથી,” “તમારા ગુણોવડે અમે સહ કાચે તાંતણે બંધાયલાં
“છિયે,” “હાય, હાય, શું જશો જ!” આ અને એવાં અનેક
કરુણ વાક્યો બોલતી રેતી વનલીલા કુમુદસુંદરીને ભેટી પડી, બેજણ રોયાં. “ઓ મ્હારી વનલીલુડી—એક રાત ત્હારી સાથે વાત કરવાની
“મળી હત તો વરાળ ફાડત!—પણ હવે તો જે થયું તે ખરું”—
“માયા રાખજો,” “રત્નનગરી અવાય તો આવજો” વગેરે બોલતી
કુમુદ ફરી ફરી ભેટી અને રોઈ, અને આખરે એ જુદાં પડ્યાં. વન-
લીલા રેતી રેતી ઘરમાં પેડી; અને એણે આપેલા કાગળમાં લખેલા
ભયંકર સમાચાર ન જાણી, એમાં કાંઈ ગામગપાટા હશે એમ કલ્પતી
કુમુદસુંદરીએ એ કાગળ નિશ્ચિત ચિત્તથી કમખામાં મુક્યો. રથ આલ્યો.
પિયરના, સરસ્વતીચંદ્રના, પ્રમાદધનના, સામુસસરાના અને નણંદના,

અનેક અનેક વિચારો કરતી બાળા હાલતા ખડખડતા રથમાં શરીર
અને મન થાકી જતાં ઉંધી ગધ, ઉંધમાં ને ઉંધમાં થોડી થોડી વારે જરી
જરી રોવા લાગી. એનું નિર્દોષ અને દુઃખી ચિત્ત આ અનેક ખટપટથી
ભરેલા દુષ્ટ સંસારમાંથી પળવાર વિરામ પામ્યું ન પામ્યું થયું. સ્વપ્ન-
સંસારે પણ એની નિદ્રાને શાંત થવા દીધી નહીં. છતાં સ્ત્રીજાતનો
પક્ષ ખેંચી નિદ્રામાતાએ સર્વ કૂર સ્વપ્નોને કુમળા મગજમાંથી હાંકી
ફાડ્યાં, અને પવિત્ર દીકરીની ધડકતી છાતી ઉપર અદૃશ્ય આશ્વાસક
હાથ ફેરવવા લાગી.

અંધારી પાછલી રાત્રે તારાઓના પ્રકાશથી અને મસાલોના અ-
જવાળાથી થતા પ્રકાશ વચ્ચેવચ્ચ, મધુરી મધુરી ત્હાડ વાતી હતી તેનું
સુખ અનુભવતું અને કુમુદસુંદરી જાગે નહીં માટે ધીમી ધીમી વાતો
કરતું સ્વારોનું મંડળ રથની ચારે પાસે ચાલવા લાગ્યું. ગામનો દર-
વાજો છોડ્યો અને સઉ જંગલમાં માર્ગઉપર ચાલ્યાં. કૂર માનવીઓથી
થાકેલી બાળકીની દયા જાણતાં હોય તેમ કૂર પશુઓ રાત પુરી થવા
આવતાં શાંત થઈ સંતાઈ જતાં હતાં, તેમના સ્વર બંધ પડ્યા હતા,
અને કુમુદસુંદરીને માટે આખું જંગલ નિર્ભય થઈ જતું દેખાયું. ઝા-
ડોનાં પાંદડાંમાં, ફુલોના સુગંધમાં, સુકાતા ખખડતા ઘાસમાં, તળા-
વોમાં, નદિયોમાં, અને વિશાળ આકાશમાં થઈ આવતો શાંત ધીરો
હંડો વાયુ રથના પડદાઓમાં પેંસી, સ્વપ્નમાત્રને હાંકી ફાડી, ગરીબ
કુમુદના નિદ્રાવશ હૃદયની શાંતિ વધારવા અને અબજાની આશિષ
લેવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૯.

પ્રાતઃકાળની તૈયારિયો.

સુવર્ણપુરી અને મનોહરપુરી વચ્ચેનો રસ્તો સુભદ્રા ઉપર પુલ-
ઉપર થઈને જતો હતો; એ પુલ પાકા પથ્થરનો બાંધેલો હતો અને
એની નીચે કરેલી કમાન તરે થઈને નદી ધુધવાટ કરતી ચાલી જતી
હતી. સમુદ્રપાસે હોવાથી ચૈત્રમાસ છતાં પણ પાણી માથોડું માથોડું
રહેતું, અને પુલ આગળ તો ઉંડાણ હતું. ઉંડાણમાં ધસી પડતું અને
કમાનમાં અટકી જોરથી માર્ગ કરતું પાણી કમાનથી બહાર નીકળતાં
એ પાસની લેખડોને કાપતું તે એવી રીતે કે અજાણ્યું માણસ ત્યાં
ઉભું રહે તો લેખડ ભાગે ને માણસ નદીમાં પડી જાય. અહીં આ-

ગળ નદીમાં તાણુ એટલું હતું કે મ્હોટા મ્હોટા તારાઓ તરવાની છાતી ચલવતા ન હતા.

આજની મધ્યરાત્રિ પછી આ જગાએ અંધકારમાં છાનીમાની ધા-મધુમ થવા માંડી. બરોબર આરેક વાગે શંકરમહારાજ હાથમાં જાડી ડાંગ લેઈ આ રસ્તેથી સુવર્ણપુરની વાટે દોડ્યો, અને ઘોરી રસ્તાથી આડું ગાઉ ઉપર સુવર્ણપુરના તાળાનું ગામડું હતું ત્યાં ફલંગો મારતો ગયો. જંગલનાં ફૂર પ્રાણિયોની તેમ સુરસંગની ઝંહીક રાખવાનું છોડી દઈ આ શૂર આત્મણુ નકાળજે થઈ ગયો હતો, અને ખીજાં વાધવરુમાંનું એ પણ એક પ્રાણી હોય તેમ જતો આવતો. એને ગયે એ ત્રણ કલાક ભાગ્યે થયા હશે એટલામાં તો મનહરપુરીથી નીકળેલી જથાવાળી ઘોડેસ્વા-રોની તુટડી બેઘડક સરિયામ રસ્તે થઈને આવી, પુલ છોડતા પહેલાં તરત એ તુટડીના બે ભાગ પડ્યા, એક ભાગને લેઈ વૃદ્ધ માનચતુર અને અખડુલ્લો આગળ ધસતા ચાલ્યા, બીજો ભાગ લેઈ કુતેહસંગ પુલ નીચે રસ્તાની એક પાસ રહ્યો, તેમાંથી બે ચાર જણાઓ ઘોડા ઉપરથી ઉતરી મ્હોટાં તાપણાં સળગાવવા લાગ્યા, અને ચારે બાજુએ નજર નાંખતું સાવધાન રહી સહ મંડળ શરી વાતોમાં રાત્રિ ગાળવા લાગ્યું. એ પછી પા કલાક થયો નહી હોય એટલામાં તો ત્રિભેટાના વડથી આણીપાસ બંને ગાઉ સુધી હેરાફેરા કરતાં મનહરપુરીનાં માણસોની યુમો સંભળાવા લાગી: “અમાં મહારાજ મહિરાજને!”, “નહાસો! નહાસો! મહિરાજના શત્રુઓ જ્યાં હોય ત્યાંથી નહાસો!”. જ્યારે પુલની દક્ષિણે તાપણીઓના ઉંચા ભડકાઓ ચોપાસ અને આકાશમાં વિકરાળ સિંદૂર જેવી જ્વાળાઓ ફેલાવતા હતા, ધુમાડાના ગોટેગોટ તારામંડળને રાહુપેડે છાઈ દેતા હતા, અને તાપ ભડક ભડક કરતો ગાજતો હતો, ત્યારે ઉત્તર પાસે મહિરાજના વિજયધ્વનિ આવી રીતે ગાછ રહેવા લાગ્યા. માનવી તો અહીં આવે ત્યારે આવે પણ જંગલમાં આજના આ અપૂર્વ ઠાંકથી સિંહ વાઘ જેવાં પ્રાણિયો તો અત્યારથી જ દિવસ હોયો હોય તેમ શાંત થઈ જવા લાગ્યાં, અને આશ્ચર્યથી શું થાય છે તે જોવામાં ચિત્ત પરોવવા લાગ્યાં—જંગલનાં પ્રાણિયો ઉપર તો મહિરાજની આણુ વર્તાઈ ચુકી! પુલ આગળ થતા ભડકાનાં પ્રતિબિમ્બ અને આસપાસ પડતા મહિરાજના નામના વિજયધ્વનિના પ્રતિધ્વનિ એ ઉભય મુભદ્રાના બહેતા પાણીમાં ઉછળતાં ઉછળતાં ફૂર જતાં હતાં, અને રત્નનગરીના પ્રધાનની પુત્રીના માર્ગ-માંથી સર્વ અમંગળ હાંટી ફેલાડવા વીરધ્વજ ફરકાવતાં હતાં.

આણીપાસ સુરસિંહનાં માણસો રાવણામાંથી વેરાઈ પોતાના સરદારે બતાવ્યા પ્રમાણે જહેંચાઈ ગયાં હતાં અને દરેક તુકડી પોતાના નાયક સાથે આસપાસનાં જંગલમાં વેરાયલાં ગામડાંમાં પાંચેક કલાકની અસ્વસ્થ નિદ્રા ભોગવવા વેરાઈ ગઈ હતી. કોઈક ગામડાં ઉજડ હતાં અને ઉજડ થઈ ગયેલી વસ્તીનાં બાકી રહેલાં ગોઝારાં ઘર શીવાય તેમાં કંઈ ન હતું. કોઈક ગામડાંમાં જુજ વસ્તી હતી તો સુરસિંહનાં માણસો પહોંચ્યાં રહેવા આવે તેને ના ફરેવા છાતી ચલાવે એટલા ચોક્કસદારો ત્યાં ન હતા. આવી જગાઓમાં ભાંય ઉપર અથવા ઘાસ ઉપર અથવા હોડવાની ચાદર ઉપર જેને જેમ ફાવ્યું તેમ પથારી કરી, હાથ ઉપર અથવા પથરા ઉપર અથવા માથે બાંધવાનાં ફાળિયાં ઉપર અથવા દાલ ઉપર ઉશીકાં કરી, તરવારો કેડે રાખી, કામદાં અને ભાલોડાં ઉપર હાથ રાખી, બરછીઓ અને ડાંગો ઉપર પગ નાંખી, અર્ધાં ઉઘતાં અને અર્ધાં જાગતાં પ્રતાપસિંહ, વાઘજી, ભીમજી અને ચંદનદાસનાં માણસો જુદે જુદે ઠેકાણે સુઈ ગયાં. તેમાંનાં થોડાંક નહાની નહાની તાપણીઓ સળગાવી, આસપાસ ભરાઈ, ચારે પાસ નજર ફેરવતા, ચોક્કસ કરતા બેઠા, ચલમો પુંકવા લાગ્યા, વચ્ચે વચ્ચે ઝીણી ઝીણી વાતો કરી નિદ્રાને દૂર ફેલાડી મુકવા લાગ્યા, અને જેમ જેમ રાત ચાલતી ગઈ તેમ તેમ ઉંચે તારાઓ ભણી નજર કરી સઉને ઉઠાડવાને અને ચાલવાને બાકી રહેલો વખત માપવા લાગ્યા.

ઉભય પક્ષનાં માણસોએ રાત્રિ અધીરાઈ અને આતુરતાના ઉબગરામાં ગાળી. સુરસંગ અને તેનાં માણસોને કાંઈક નિશ્ચિતતાનું કારણ એટલું હતું કે પોતાની છાતી વાતની કોઈને પણ ખબર પડી હશે એવી તેમને કલ્પના સરખી પણ ન હતી. તેઓએ સઉ જાતની તૈયારી રાખી હતી, પણ આટલે સુધી તેમનાં મન તયાર ન હતાં. વિધાયતુરની રાજનીતિનું એક ધોરણ એ હતું કે સઉ વાત એને પોતાને કાને આવે એટલું જ નહી પણ જેને જે કામ સોંપ્યું હોય તે માણસ તે કામ બાબત ચારેપાસથી ખબર રાખે. દેશી રાજ્યમાં ઘણું ખરું એમ બને છે કે હાથ નીચેનાં માણસો વિશ્વાસયોગ્ય હોતાં નથી ને તેમના ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં આવતો પણ નથી. આનું પરિણામ એવું થાય છે કે માણસોને કામ સોંપ્યા વિના તો ચાલતું નથી, છતાં અવિશ્વાસને લીધે કામ કરવાની સ્વતંત્રતા આ માણસોને આપવામાં આવતી નથી. આમ પરતંત્ર થયેલાં માણસ કામ સાધવાની વૃત્તિ રાખવા કરતાં ઉપરીને ખુશ રાખી પોતાને માથે જોખમ ન આવે એવા માર્ગ

સેવા તત્પર હોય છે, આ સહ માણસનું કામ એક ઉપરી રાજા અ-
 થવા પ્રધાન કરી શકતો નથી, અને કામ બગડે છે. આવી રીતે
 કામ બગડે તેનો દોષ કોઈ નિર્ણયને માથે પડે છે. ઇંગ્રેજ રાજ્ય
 જેવા અતિ વિસ્તારી રાજ્યમાં સહ માણસો ઉપર દેખરેખ રાખવી
 અશક્ય છે અને તેથી માણસોની સ્વતંત્રતા તેમ જોખમ ઓછાં કરી
 નાંખી “કાયદા”ને માથે કે રાજ્યધોરણને માથે દોષ નંખાય તેનો ઉ-
 પાય નથી. પણ ન્હાનાં સરખાં દેશી રાજ્યમાં તો નોકરના ઉપર પુરી
 જવાબદારી રાખવી, તે જવાબદારી જોટલી પુરી સ્વતંત્રતા આપવી,
 અને કામ સરે એટલી દેખરેખ રાખવી, એ સર્વ બની શકે એવી વાત
 છે, અને એ વાત બની શકે તો ઇંગ્રેજ રાજ્ય કરતાં ઉત્તમ રાજ્ય
 થાય એવો વિધાયતુરનો સિદ્ધાંત હતો. કેટલાક મૂર્ખ રાજાઓ નો-
 કરે ઉપર અતિ વિશ્વાસ રાખે છે તેના કરતાં અર્ધદગ્ધ રાજાઓ અ-
 વિશ્વાસ રાખે છે તે અતિભુંડું છે એમ વિધાયતુર માનતો હતો,
 એટલું જ નહીં પણ એ ધોરણ રાજાઓને તેમ તેમના પ્રધાનોને પણ
 લાગુ છે એવું માની તે પ્રમાણે વર્તતો. જુવાન મણિરાજને પ્રકૃષ્ઠ વ-
 દનથી હમેશા એમ જ કહેતો કે “યશસ્વી મહારાજ ! આપણે એવા
 “શું હાથે કે વિશ્વસનીય માણસો શોધતાં આપણને ન આવડે ? જે
 “માણસ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી તે આપની સેવાને યોગ્ય નથી.
 “જો આપના સેવક વિશ્વાસ પાત્ર હોય તો તે આપની સેવા કરવા
 “જોટલી સ્વતંત્રતાને પણ પાત્ર છે. આપણે કામની સાથે કામ છે,
 “કામ કરનાર આપની ઇચ્છા પ્રમાણે જ ઉઠે બેસે તે કામ કરે એવો
 “કંઈ અભિપ્રાય ન હોવો જોઈએ. આપને ક્રિયા માર્ગ અનિષ્ટ છે તે
 “દરેક સેવકે જાણવું જોઈએ; તે અનિષ્ટ માર્ગથી દૂર રહી ઇષ્ટ કામ
 “જમે તે દ્વારે સાધે એટલી સ્વતંત્રતા અને પ્રવીણતાવાળાં માણસ રા-
 “ખવાં એ આપનું અને આપના પેટામાં મહારું કામ છે. વિશ્વાસ
 “વગરના અને અસ્વતંત્ર સેવકો ઉદ્ધાસ વગર કામ કરેછે, ઉદ્ધાસ
 “વગર કોઈ સાધના થતી નથી, અને વેલિયાવાડ થાય છે. માણસને
 “સ્વતંત્રતા મળ્યાથી તેમાં ઉદ્ધાસ આવે છે, ઉદ્ધાસથી કામ કરવાના
 “માર્ગ શોધવામાં તેની બુદ્ધિ ખીલે છે, અને બુદ્ધિશાળી સેવકો એ-
 “ટલું તો સરત રાખી શકશે કે આટલી વાત ઉપરીને અનિષ્ટ છે.
 “સાધારણ માણસો વ્યાપારમાં રત્ન વગેરે જડ પદાર્થોની પરીક્ષા કરે
 “છે; રાજાઓનું કામ પુરુષરત્નની પરીક્ષા કરવી એ છે. જડ રત્ન
 “રાજાઓના કંઠમાં અને મુકુટમાં બૂપણરૂપ થાય છે. મહામૂલ્યવાન

“પુરુષરત્ન રાજ્યોનાં રાજ્યનાં ભૂપણ છે એટલું જ નહીં પણ એ
 “રત્નોના પ્રકાશથી જ રાજ્યનું દારિદ્ર્ય શીટ છે અને રાજ્યનું અંધેર—
 “અંધારું નાશ પામે છે. મહારાજ ! એ રત્નો વગર રાજ્ય નથી એ
 “વાત ખરી છે તેમ એ રત્નોના શોધનાર, પરીક્ષક, ગ્રાહક, અને ઉ-
 “ત્તેજક તે તો ગણ્યા અને બુદ્ધિશાળી રાજ્યો જ છે.” મહિરાજના
 રાજદર્પનો તિરસ્કાર ન થાય તેમ આ સર્વ બોધક વિચાર તેનાં ઉ-
 ત્સાહી મનમાં ભરી, તે વિચારનો આચાર ચતુર વિદ્યાચતુર કરી દે-
 ખાડતો હતો. જેમ ખુણેખોચલે પડેલી સંતાયલી લોહની કણિકાઓને
 લોહચુંબક શોધી કઢાડે તેમ વિદ્યાચતુર પુરુષરત્નોને બોળી બોળી
 શોધી કઢાડતો, પુરુષપરીક્ષા સૂક્ષ્મતાથી કરતો, ગુણ પ્રમાણે પરીક્ષિત
 જનને પ્રતિષ્ઠા આપતો—કામ આપતો—વિશ્વાસ બતાવતો—સ્વતંત્રતા
 આપતો—કામ લેતો—અને તેથી જ આનંદ લેતો અને આપતો. દ-
 રેક માણસને એમ અભિમાન રહેતું કે આ રાજ્યનો સ્તંભ તો હું છું
 અને તે છતાં ઉપરી પાસે મન નિરભિમાન રહેતું. ઉપરીઓ હાથ ની-
 ચેનાં માણસ પાસેથી, અને હાથ નીચેનાં માણસો ઉપરી પાસેથી, કામ
 શીખતાં અને કામ લેતાં. સદ્ગુણી અને શુદ્ધ રાજ્યનીતિના સામાન્ય
 નિયમ પરસ્પર વાતચીતથી અને પરસ્પર દૃષ્ટાંતથી સહ ગ્રહી લેતાં.
 સેનાધિપતિના ધ્વજ ઉપરથી—શબ્દ ઉપરથી—દૃષ્ટિપાતથી આખી
 સેના એક કાર્યે સાથે લાગી સરખાં પગલાં ભરવા માંડે તેમ
 વિદ્યાચતુરના રાજ્યતંત્રમાં થતું. એ રાજ્યતંત્ર જાતે જ એક જા-
 તની શાળા થઈ પડી હતી. કુમુદસુંદરીના રક્ષણને અર્થે થયેલી
 યોજના આ જ શાળાનું પરિણામ હતું. કૃતેહસિંહ, અબ્દલો, અને
 હુરભમ ચારે જણ રાજ્યના નહાના પણ કસાયલા અધિકારિયો હતા
 અને એમના ઘણાક ગુણ રત્નનગરીના ઘણા ખરા અધિકારિયોમાં
 હતા એમ કહિયે તો અતિશયોક્તિ ન થાય. એમની નીમણુક વિ-
 દ્યાચતુરે જાતે કરી ન હતી, પણ વિદ્યાચતુરના જ ઘોરણને અનુસરી
 ફ્રાજદારીખાતાના મુખ્ય અધિકારીએ કરી હતી. તેમને શું કામ કરવું
 તે કહેવામાં આવતું હતું, કિયે માર્ગે જવું તે બતાવવામાં આવતું
 હતું, અને તે માર્ગે કેમ જવું તે એમની બુદ્ધિ ઉપર વિશ્વાસથી રા-
 ખવામાં આવતું હતું; પણ એ વિશ્વાસ કેવી રીતે જળવાય છે તે જા-
 ગૃત ઉપરીઓ જાગૃત દૃષ્ટિથી તપાસતા. આવી રીતે સત્તાના સૂત્રના
 તાંતણા સર્વ સેવકોના હાથમાં વણાવા અપાતા. ચારચક્ષુ રાજ્યનું
 ચારકર્મ આ સેવકોએ એવી રીતે કર્યું કે પ્રધાનપુત્રીના રક્ષણનો માર્ગ

વેળાસર લેવાયો. વૃદ્ધ માનચતુરે તેમને યોગ્ય માર્ગ બતાવ્યો. ત્રણ સત્તાના સીમાડાઓ વચ્ચે એવો પ્રતાપ જગાડવો કે શસ્ત્ર વાપર્યા વિના શત્રુ ડરી જાય અને પારકી સત્તા નીચેના પ્રદેશમાં શસ્ત્ર વાપરી પરરાજ્યમાં ન્યાયાધીશો પાસે આરોપી ન થવું પડે; શત્રુ જાણે કે માર્યા જઈશું અને આપણે જાણવું કે તેમને મારવા ન પડે અને ધારેલું કામ પાર ઉતરે; આ અને એવાં બીજાં પ્રયોજનોવાળો માર્ગ માનચતુરે બતાવ્યો તેની સાથે જ સાંભળનારા સમજી ગયા અને ત્વરાથી તે માર્ગે પ્રવર્ત્યા. વધારે સૂચનાની કોઈને અગત્ય ન પડી. કળવાળા વાળને એક દેકાણેથી જગાડે એટલે સર્વ ભુંગળીઓમાંથી રાગ નીકળ્યા માંડે તેમ માનચતુરની આજ્ઞાઓ ઝીલાઈ.

અબ્દુલ્લો, સુખી, અને ક્રોધસંગ સર્વને પોતપોતાની શક્તિ બતાવવાનો ઉમંગ હતો, પણ ઉમંગનો પ્રસંગ તેમના હાથમાં ન હતો. પણ હુરબમને તો એ પ્રસંગ જાતેજ શોધવાનો હતો.

જ્યારે રાત્રિના પહેલા પ્રહરમાં ખુદારવટિયાઓ વડનીચે મળ્યા હતા ત્યારે તેમની સર્વ વાત હુરબમેજ વડની ડાબામાં રહી જાણી લીધી હતી. મનહરપુરીમાંથી નીકળી સુરસંગની પુઠ લેવાનું કામ તેને માથે આવ્યું અને તે કામમાં પણ સુરસંગનો પત્તો મેળવવાનું તેને માથે આવ્યું. શરકાર્યમાં ચારકર્મ મેળવવાનું નહાનું સરખું પણ હસ્તર કામ કરવામાં હુરબમને કાંઈક ખાસ આનંદ મળતો અને એ આનંદથી એની યુદ્ધિ ખીલતી. જ્યારે માનચતુર અને બીજી સર્વ તુકડીઓ સુવર્ણપુરને માર્ગે વળી ત્યારે હુરબમ પોતાનાં વીણી ફેલાડેલાં માણસો લેઈ બીજે જ માર્ગે નીકળ્યો. પૂર્વ દિશાના આંખાના વનમાં ઘેચેછ હદનાં ઘણાંક ખેડાં ગામડાંમાં એણે પોતાની યુદ્ધિને મોકલી. કેટલાંક મુખ્ય ગામડાંમાં જાતે ફરી વળ્યો; કેટલાંક ગામડાંને પાદર રહી માણસો દ્વારા સમાચાર પ્રસાર્યા; કેટલાંક આંધેનાં ગામડાંમાં રાત્રિને વખત જતો આવતો કોઈ ચોર અથવા ચિરલો મુસાફર મળી આવ્યો તો તેની સાથે પણ વાત કરવી ચુક્યો નહી. કોઈ દેકાણે સમાચાર મુક્યા, કોઈ દેકાણે મેળવ્યા, અને કોઈ દેકાણે મોકલ્યા. જ્યાં મિત્રો હતા ત્યાં ત્રણે વાનાં કર્યા; જ્યાં અજાણ્યાં માણસો હતાં ત્યાંથી માત્ર સમાચાર મેળવ્યા; જ્યાં સુરસંગનાં માણસ હતાં ત્યાંથી સમાચાર મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો એટલુંજ નહી પણ સુરસંગને પહેચાડવા ખરાબોટા સમાચારના ગોળા ફેંક્યા. સર્વ ગામોમાં એવડક સમાચાર ફેલાવ્યા કે સુરસંગની વાત રત્નનગરી અને સુવર્ણપુર સુધી પહોંચી ગઈ છે અને પ્રાતઃકા-

જામાં બહારવટિયાઓ કંઈ પણ શિક્ષાપાત્ર અપરાધ કરવો આરંભે એટલી જ વાટ જોવી એવો હુકમ લેઈ, તે વાટ જોતાં અપરાધિયો જાળમાં ફસે એટલે તેમને પકડવાને જોઈએ એટલું લશ્કર જે સંસ્થાનો તેમ ઇંગ્રેજ રાજ્યમાંથી આવેલું પ્રાતઃકાળે માલમ પડશે. સુરસંગનો પત્તો લાગવો આ અંધકારમાં જંગલમાં થોડા વખતમાં કઠણ હતો પણ હુરભમે આ આટલું કામ કર્યું તેથી સુરસંગને કાને જવા પામ્યું, તેની અને તેના માણસોની હીમ્મત રાત્રિથી નરમ પડી, અને ગામે ગામના મુખિયો અને રખેવાળો પ્રાતઃકાળની વાટ જોતા પોતપોતાની હદમાં સાવધાન થઈ ગયા.

ભયંકર પ્રાણીઓવાળા આ જંગલમાં અંધકારને સમયે ફરવાની છાતી ચલવે, ઉતાવળા થયા વિના સાવધાનપણે અગમચેતી વાપરે, ચતુરાઈનું શેતરંજ રમતા પાછી પહાની ફહાડે નહીં—એવા વિધાયતુરના અનુકારક સેવકોમાંનો આ એક હુરભમ, આખી રાત આથડી, સુભદ્રા ઉપર એક એવે સ્થાને રહ્યો કે જ્યાંથી પોતાનાં અને સામાનાં સર્વ પાસનાં માણસોના સમાચાર મળે અને તેમાંથી જેમાં ભળી જવું હોય તેમાં ભળી જવાય. એણે એવી કલ્પના કરી કે સુરસિંહને કોઈ એવે ઠેકાણે રહેવું પડશે કે ત્યાંથી પ્રતાપ, વાધજી અને ભીમજી સર્વની દોરિયો હાથમાં રહે. આવું ઠેકાણું સુરસિંહ ક્યાં શોધી ફહાડશે તેનું અનુમાન કરી, સુરસિંહ પોતાને ઠેકાણેથી છાનોમાનો નીકળી ન જાય પણ તેની પુઠ લેવાય એટલું એની પાસે રહેવાય એવો જોગ રાખી, એક ન્હાના સરખા ખંડેરમાં હુરભમ રાત્રિના છેક ચાર વાગતાં જાગતો વીસામો લેવા પામ્યો. અંધકારમાં કાકડા સળગાવી એ અને એના સાથિયો ઘોડાઓનો થાક ઉતારવા ઉતર્યા, તેમને તાજ કરવા તેમની નોકરી કરવા મંજૂ અને તોબરા ચહડાવી દીધા, અને પોતે તાજ થવા બીડિયો ઝુંકવા લાગ્યા અને ધીમી ધીમી વાતો કરવા લાગ્યા. હુરભમ પોતે ઘોડાને થાપડતો વાતો કરતો ખંડેરના દરવાજા આગળ બહાર આંખ અને કાન રાખતો એક પથરા ઉપર બેઠો. જેમ પ્રાતઃકાળની એ સહ વાટ જોતા હતા તેવીજ રીતે એમને મળવાને આતુર દેખાતો પ્રાતઃકાળ પૂર્વ દિશાના આકાશમાં અંધકારે ભીડેલાં કમાડ પોતાના સતેજ હાથથી બહાર ઉભો ઉભો ઉઘાડવાનું કરતો હતો, અને તે હાથના નખ એ કમાડો વચ્ચેની તડમાં કંઈક ચળકતા હતા.

પ્રકરણ ૧૦.

બહારવટિયાઓનો ભેટો.

નિદ્રાવશ કુમુદસુંદરીને લેઈ રથ ચાલ્યો અને રથને વચ્ચે રાખી રવાલદાર ઘોડાઓ ઉપર બેઠેલા સ્વારો—ન ધીમે—ન ઉતાવળથી— એ રીતે ચારેક ગાઉ ચાલ્યા હશે એટલામાં રાત્રિ પુરી થઈ જવા આવી. જંગલનાં પશુમાત્ર શાંત થઈ ગયાં અને ખડખડી જમીન આવતાં રથચક્રનીચે ધબકાટ થતા, પવનની હોર અને મધુરી ત્હાડથી વેગવાળા થતા ધોરી બળદનાં પગલાં વાગતાં, સ્વારોના ઘોડાઓની ખરીઓ વાગતી, ક્વચિત્ કચરાતા કાંકરા બોલતા અથવા રથમાં ભરાતાં ઝાડનાં ડાળાં ખખડતાં અને રસ્તાની બાજુએ ગામડાં આવતાં આવે કુકડા સંભળાતા, એ શીવાય બીજા સ્વર સરખો સંભળાતો ન હતો. કુમુદ પાછલી રાતની મીઠી નિદ્રા ભોગવતી હતી. ગાડીવાળો હાથમાં રાશ અને પરાણો રાખી અર્ધો જગતો છતાં ડોલાં ખાતો હતો, અને સ્વારો જગૃત છતાં—ચારે પાસ નજર રાખતા હોવા છતાં—વાતો કરતા રહી ગયા હતા. ચારપાસ પૃથ્વીઉપર અંધકારમાં આછું આછું તેજ ભળતું હતું, અને રસ્તાની બે પાસે ઝાડો અને છોડવાના રંગ દીસતા નહોતા પણ તેના છાંયડા અને ઉભા આકાર દેખાતા હતા. પૂર્વ દિશાના આકાશમાં ઘોળો તેજનો પડદો ચ્હડતો હતો. એક પછી એક તારાઓ દેખાતા બંધ થતા હતા અને આખા આકાશનો રંગ બદલાતો હતો. આ વખત આ મંડળને માનચતુરતું મંડળ સામેથી મળતાં સહ સ્વારો ચમડ્યા, અખંડુલાએ પોતાનો ઘોડો તેમની પાસે લેઈ જઈ સહ સમાચાર ધીમે સ્વરે કહ્યા, અને સહ મંડળ ભેળું થઈ જઈ આગળ ચાલવા માંડ્યું. માનચતુરે રથનો પડદો ધીમેથી ઉઘટી નેયો અને કુમુદસુંદરીને ઉઘટી નેઈ, પાછો નાંખી દેઈ, તે રથની નેડે ઘોડો રાખી ડોસાએ ચાલવા માંડ્યું. સહ વધારે સાવધાન—સજ્જ—થઈ ગયા અને હથિયારો સંભાળતા ચાલ્યા.

અંધકારનો પડદો ઉપડી ગયો તેમાંથી જંગલનાં ચિત્રવિચિત્ર નાટકીય પાત્રો દૃષ્ટિમર્યાદામાં એકદમ ઉભરાવા લાગ્યાં. લાલ, પીળાં અને ઘોળાં ન્હાનાં મ્હોટાં ધુણેને ધારણ કરનાર ન્હાના ન્હાના લીલા છોડવા માર્ગની બે પાસ આઘા પાછા રહી પવનની ધીમી હોરમાં નાચવા લાગ્યા. ખેતરોની ઉપરનીચે થયેલી સંભાળ વગર રાખેલી પોતપોતાના શેડ વચ્ચે પડી રહેલી માટી, પ્રસૂતાના ખાલી પહેલા

કરચલિયોવાળા પેટની પેઠે, માનવીના હાથમાં પોતાનો ફાલ આપી દેઈ, એકાંતમાં શાંત વિશ્રાંતિની મીઠાશ ભોગવતી જંગતી સુતી સુતી આકાશ સામું જોવા લાગી. ક્ષિતિજના છેડામાં તથા આશપાંશ મ્હોટાં ન્હાનાં ઝાડો, એક ખીજના ખભા ઉપર ડોકિયાં કરી, ઉગનાર સૂર્યના સાજનની વાટ જોવા લાગ્યાં. મળસ્કાનો ઉજ્જસ પ્રથમ આછો આછો દેખાઈ, મદનના ચાળાઓ પેઠે, જંગલનાં સર્વ અવયવોમાં સ્ફુરવા લાગ્યો. જંગલનાં ફૂર પ્રાણિયો સંતાઈ ગયાં તેને સ્થાને પક્ષિયોની કા-મળ જાતિયો ઝાડો ઉપર ઉડાઉડ કરવા લાગી, કલોલ કરી રહી, અને જુદા જુદા મધુરા સ્વરથી ગાયન કરવા મંડી. પક્ષિવર્ગનાં નરમાદા મદનની આણુ દિવસે પાળવા લાગ્યાં, અને મત્ત ખેલ મચાવી મુક્યા. માદાઓ બાળક પક્ષિની ચાંચમાં ધાન્યના કણ મુકવા લાગી અને પક્ષીજાતમાં પણ માતાનો સ્નેહ દૃષ્ટાંત પામ્યો.

મળસ્કું થયું, અંધારું ગયું, પૃથ્વીના-વનસ્પતિના-અને તારાને ઢાંકનાર તેજવાળા આકાશના-રંગ અને આકાર ઉઘાડા થયા; અને રથના પડદાઓ ભેદી, આંખનાં પોપચાંમાં પેસી, પવનની લહેરે અને તડકા વેગ-રના તેજે કુમુદની આંખો ઉઘાડી અને એને જગાડી. જંગતાની સાથે વનલીલાનો પત્ર કમખામાંથી ફૂલાઓ અને, જરીક એડી થઈ, ઉઘડતી આંખો નાજુક આંગળિયોવડે ચોળી ચોળી ઉઘાડી, કાગળ આતુરતાથી વાંચવા લાગી. સ્વભાવે રસીલી, દુઃખમાં પણ રમતિયાળ, હેતાળ વનલીલાનો કાગળ લાંબો અને એના સ્વભાવ પ્રમાણે જ હતો. કુમુદ પ્રથમ તો કાગળને ઉપર ઉપરથી અથથી ઇતિ સુધી ઉતાવળી ઉતાવળી વાંચી ગઈ અને મતલબ જાણી લીધી. ખીજવાર કાગળની વીગત ઉપર ધ્યાન આપી પુરેપુરો અક્ષરે અક્ષર વાંચ્યો. ત્રીજી વખત તેમાંના કેટલાંક ભાગ ફરી ફરી વાંચવા લાગી.

કૃષ્ણકલિકા અને પ્રમાદધનની સંતલસ આ પત્રમાં પુરેપુરી વીગતવાર લખી હતી. પોતાને પતિએ છેતરી એ ભાનથી વિપાદ થયો; પતિના મનમાંથી કિદિમપ ગયું નથી એટલુંજ નહી પણ હજી એના ઉપર મલિન કૃષ્ણકલિકાની સત્તા છે અને એના ઉપરના જ કલંકિત પક્ષપાતને વશ થઈ પતિએ દુષ્ટ સંકેત રચ્યો છે એ વિચારથી કુમુદના મનમાં અચિંત્યો કાંટો પેદા જેવું થયું. આત્મપરીક્ષા ન કરનાર પ્રમાદધનના મનમાંથી કુમુદસુંદરી ઉપરનો અણુસમજનો દ્વેષ જતો નથી અને જતો દશ ગણા દ્વેષનું પાત્ર અને છે એ વિચાર આઘા ફેલાડવા છતાં નિર્બળ થાકેલી બાળાના મનમાં પેદા.

“અરેરે! પોતે તો આટલાં વાનાં કરે છે અને મજ રાંક અ-
 “બળા ઉપર વિના કારણ આટલો જીલમ કરવાનો વિચાર રાખે છે
 “એ તે કોનો ન્યાય?”—“શું મહારી પુઠ પાછળ મહારી ફજેતી
 “કરવા ધારી?”—“દેવી અને અલકબહેન મને કેવી જાણશે?”
 “સસરાજી શું કારશે?”—“એ સમાચાર ગુણિયલ પાસે પણ આ-
 “વવાના જ!”—“હું પાછી ફરું અને સુવર્ણપુર જાઉં?”—“શું
 “સસ તરી નહી આવે?”

“ઓ રે હરિ! સત્યતણા તું સંગાતી!

“હરિ, હું તો કંઈયે નથી સમાતી.

“હરિ, મહારાં કોણ જન્મનાં કર્તુ?

“ઓ રે હરિ! ચોરીથી ખીજું શું નરતું?”*

“દમયંતીના કરતાં પણ મહારે માથે ભુંડો આરોપ આવશે!
 “હું સહને શું મહોં દેખાડીશ? ઓ પ્રભુ, હવે તો મહારે એક તું
 “રહ્યો.” આટલું કહી વિચારમાં પડી, રોષ પડી, આંખો લોહી, પ-
 “ડો ઉઘાડી રથમહાર જેયું તો નવાં માણસો જેયાં અને ઘોડા ઉપર
 માનચતુર પર પણ નજર ગઈ. માનચતુર રથ ભણી આંખ રાખતો
 હતો તેણે પડદો ઉઘડતો દીઠો કે તરત ઘોડો છેક રથની પાસે લીધો.
 “કેમ બહેન, ખુશીમાં છે?”

“હા, વડીલ, પણ તમે ક્યાંથી?” આંખો ચોળતી ચોળતી ડોકું
 બહાર રાખી, પડદો ઝાલી રાખી, કુમુદ પુછવાં લાગી.

“બહેન, ગુણસુંદરી ને સુંદર મનહરપુરી આવ્યાં છે ને રસ્તામાં
 “કંઈ ભો સંભળાયો એટલે આ માણસો લેઈ તને જાળવવા આવ્યો છું.”

કુમુદ ચમકી: “હું—કોનો ભો છે?”

“બહીનીશ નહી, આપણી પાસે માણસો એટલાં બધાં છે કે
 “કંઈ દરકત પડવાની નથી.” વાત ઉરાડવાના પ્રયોજનથી ડોસાએ
 ખીજી વાત ફાડી: “ત્યારે સાસરે બધાં ખુશીમાં છે કની?”

“હા, સસરાજીને કારભાર મળ્યો ને કાલ જ શીરપાવ થયો.”

“આલો, બહુ આનંદની વાત. ત્યારે તો હવે તને અહંકાર ચલ્યો
 “હશે?” ડોસો હસવા મંડ્યો.

“વડીલનાં બાળક અહંકાર રાખવો ક્યારે સમજ્યાં છે ને? મહારા
 “સસરાજી અને સાસુજીએ આપને નમસ્કાર ફાવ્યા છે.”

આટલા શબ્દ નીકળે છે એટલામાં સુભદ્રા નદી ઉપર જીમ પડી,

રથની આશપાસ સ્વારો કાન માંડતા સંજ્ઞ થઇ ગયા—હથિયાર સંભાળવા મંડી ગયા—રથની આશપાસ કોટ બાંધી ઉભા, રથ ઉભો રહ્યો, સઉના મહોં ઉપર લોહી ચહી આવી, માનચતુર ઘોડા ઉપર ઉછળી ટટાર થઇ ગયો—શૌર્યના ઉકળાટથી કંપવા લાગ્યો—અને એકદમ તરવાર ઉઘાડી કરી—ઉંચી કરી—બોલી ઉઠ્યો: “સખુર! જખ મારે છે”—“બહેન—ડરીશ નહી—હું તહારી પડખે છું”—“અ—બહુલા, ચોપાસ નજર રાખજે—પળવાર અહિયાંજ ઉભા રહો!”

સઉ મંડળ ઉભું રહ્યું; સઉ બંધુકો ભરવા લાગ્યા. કુમુદસુંદરી છળી ગયા. જેવી થઇ ગઇ, એનું મહોં બહાવરું થઇ ગયું, તોપણ શાંતિ ખેંચી આણી પડદા બહાર લાંબી નજર માંખવા લાગી: “શું છે? વડીલ, શું છે?”

“ડરીશ નહી—બહેન—માથું પડદામાં ખેંચી લે—આથે ખુમ થાયછે—ખીજું કાંઇ નથી—હવણું.”.....

ખુમ વધારે વધારે પડવા લાગી, પાસે આવવા લાગી, બંધુકોના ધડાકા સંભળાવા લાગ્યા, આથેના ઝાડો ઉપર ધુમાડો દેખાયો, એ જગા આગળથી પશુઓ નાસભાગ કરતાં નજરે પડ્યાં, પક્ષિઓનાં ટોળાં ગાભરાં ગાભરાં કોલાહલ કરતાં ઉડવા મંડ્યાં અને કુમુદના રથ ઉપર થઇ જવા લાગ્યાં, અને ગાભરી ગાભરી કુમુદ ધ્રુજવા લાગી, એને પરસેવો થયો, એની છાતી ધડકવા લાગી, આંખો હરણુની પેઠે—પારાનીપેઠે—આમથી તેમ સરવા લાગી, મહોં પહેળું થઇ ગયું, અને બોલવાની શક્તિ તેમ ખીજાં સર્વ અવયવ શિથિલ થઇ લાગ્યાર થઇ બંધાઇ ગયાં.

અબહુલો આગળ જઇ ઉભો રહ્યો અને જે દિશામાંથી ખુમ આવતી હતી તેણી પાસ આંખ ઝીણી કરી દઇ તાકીને જોવા લાગ્યો. થોડી વારમાં એક સ્વાર એ દિશામાંથી આવતો દેખાયો—પાસે આવ્યો તેમ તેમ ઓળખાયો. ફતેહસિંહની તુકડીમાંનો એ એક સ્વાર હતો. ઘોડો દોડાવતો દોડાવતો તે અબહુલાની પાસે આવી હાંફતો હાંફતો સમાચાર કહેવા લાગ્યો—અબહુલો એને માનચતુરની પાસે લેઇ ગયો.

ચતે હાથે સલામ કરી એ સ્વાર બોલ્યો: “ઘણી ખમા મહા—“રાજ મણિરાજને! આખા જંગલમાં તેમની આણ વર્તીછ ચુકી છે. “સવાર પડતાં બહારવટિયાઓ આધાપાછા રહી આપણી તૈયારી “જોઇ જવા લાગ્યા. ગામો ગામ—ધંચેજ હદમાં પણ—સઉ જંગલ

“છે અને હરામખોર લોક એકદા થવા પામ્યા નથી. મુખી વડથી
 “નદી મુઘી રસ્તો સાચવે છે. ચંદનદાસ તો એ જોઈને જ જતો
 “રહ્યો છે—વાણિયો સહ સમજી ગયો. વાઘજી વડ પાસે આવતો
 “નથી—આંખાઓમાં ભરાઈ રહ્યો છે ને લાગ જોયાં કરેછે. ફતેસ-
 “ગને ભીમજીનાં માણસો મળ્યાં—પણ કંઈ હોય નહીં તેમ તાડોમાં
 “ચાડ્યાં ગયાં ને ભીમજી પણ તેમના ભેગો ગયો—આપણે તેને
 “છેલ્યો નથી. પુલ આગળ દોલ લેઈ એકો હતો તેને પકડતાં તેણે
 “દોલ વગાડી—એ સાંભળી એક પાસથી પરતાપ અને ખીજી પા-
 “સથી ભીમજીનાં માણસો આવ્યાં. દોલવાળો સુવર્ણપુરની હદમાં
 “હતો ત્યાં જ પરતાપનાં માણસોનો ભેટો થયો.....”

“કંઈ ઝપાઝપી થઈ?” માનચતુરે અધીરાઈથી પુછ્યું.

“પરતાપે આવી પુછ્યું કે દોલવાળાને કેમ પકડો છો? ફતે-
 “સંગે કહ્યું—ચાલ, ચાલ, તું કોણ પુછવાવાળો છે? વળી કહ્યું કે
 “આ જંગલમાં સુરસંગ અને તેના બે છોકરાઓ ખંદારવટે નીકળેલા
 “છે તેમને પકડવા અંગ્રેજ સરકારનું અને ભૂપસંગનું વારંટ છે તે
 “આ ત્રણે હદમાં બળવવાનો હુકમ છે—આ દોલવાળો તેમનો સંગી
 “છે માટે પકડ્યો છે.”

“શીર ક્યા હુઆ?” અબ્દુલ્લો બોલ્યો.

“ફતેસંગે દાંત પીરી કહ્યું કે તમારા બોલ ઉપરથી તમે પણ
 “તેમના સંગી જણાવ છો; માટે બોલી; જવ કે તમે કોણ છો—તમને
 “પણ પકડવા પડશે!”

“ખુશ ક્રિયા! ફતેસિંગ!” અબ્દુલ્લો મુઠો આમળવા લાગ્યો.
 “શીર ક્યા હુઆ?”

“પરતાપ નરમ જોયો થઈ ગયો અને બોલ્યો કે ભાઈઓ અમે
 “તો ભદ્રેશ્વર જવા નીકળ્યા છીએ—ખંદારવટિયાઓને ઓળખતા નથી;
 “પણ આ માણસને મુકે—એ અમારા સાથમાંનો છે—મહાદેવમાં
 “આ દોલ અમારે ભેટ મુકવાની છે.”

માનચતુર હસવા લાગ્યો; “જો મ્હારો બ્હાસો!”

“ફતેસિંગે કહ્યું કે તે ગમે તે હો—આ માણસ કે દોલ કંઈ પણ
 “તમને નહીં મળે. આટલું બોલી એમણે હુકમ આપ્યો કે જુવો
 “છો તું—સહ ખંદારવટિયાઓના સંગી દેખાય છે—પકડો કે મારો
 “હરામખોરોને!”

“સાબાસ ! ફૂતેસંગ ! સાબાસ ! જેસા તેરા નામ તેસા જ તેરા
“કામ હૈ” — અબ્દુલ્લો બોલ્યો.

“આ બોલ નીકળતાં આપણાં માણસો ધાયાં—હાકલ કરી—
“અંધુકના બાર એક બે કર્યા—આપણો ધસારો થતાં જ પરતાપનાં
“માણસ નાસવા લાગ્યાં.”

“હત ! બાયલાઓ !” માનચતુરે ઉદ્ગાર કર્યો.

“પરતાપને ક્રોધ ચહ્યો—તે એકલો રહ્યો તો પણ તરવાર
“બેચી ફૂતેસિંગના સામો આવ્યો. ધીંગાણું થવાની વાર ન હતી,
“પણ નાઠેલાં માણસોમાંથી બે જણ પાછા આવ્યા અને બાંચ તાણી
“પરતાપને પાછો બેચી ગયા, આપણે તેમને જવા દીધા, અને હું
“અત્રે સમાચાર ફેલાવા આવ્યો.”

“સાલી લુગાઇયાં ભાગ ગઇ, અબ તો ચલા દે રથ, ગાડી-
“બાન !” અબ્દુલ્લો બોલ્યો.

માનચતુર ફેલે : “રસાલદાર, સખુર કરો. એ લોક પાછા એ-
“કઠા થશે. એ લોક બરાબર વેરાઇ જાય ત્યાં સુધી રથ ત્યાં લેઇ
“જવો વાજખી નથી.” — સ્વારના સામું જોઇ બોલ્યો—“તમે પાછા
“જવ; સુરસંગ અને હુરભમના સમાચાર જણાય અને વાધજી જતો.
“રૂહે એટલે મને ફેલાવજો. પ્રતાપ નક્કી પાછો આવવાનો—એની
“સરત રાખજો. હવે નદીની આણી પાસ ખેડીક નથી—હમે સઉ
“ધીમે ધીમે ચાલી આવીશું અને પુલની આણી પાસ રહીશું તે
“અમારાં માણસ પણ કામ લાગશે. તમારે સઉયે એટલી સરત
“રાખવી કે જો હરામખોરો પાછા આવે તો સુવર્ણપુરની હદમાં નસા-
“ડવા કે લહડવું પડે તો પણ હરકત ન પડે. નદીની આણી પાસ તો
“કોઇને આવવા જ ન દેવા. પેલી પાસ રસ્તો ખુલો થશે ત્યારે પુલ
“ઓળંગીશું.”

સ્વાર પાછો દોડતો ગયો. રથ અને તેનો સાથ ધીમે ધીમે સા-
વચેતીથી પુલભણી ચાલ્યો. ચાલતાં ચાલતાં માનચતુર બડબડ્યો :
“જો ઈંગ્રેજ હદમાં મારામાર થઇ તો એ રાજ્યની કારદોમાં ઉલટો
“ચોર કોટવાળને દંડે એવું થશે. જે થાય તે તાડોમાં થાય તો જ
“હીક.” રથનો પડદો ઉઘાડી જુવે છે તો કુમુદ સઉ હકીકત સાં-
ભળી ભયનાં ચિન્હોથી ઉભરાતી હતી.

“ખેન; અર્ધી ચિંતા ગઇ—હરામખોર વેરાઇ ગયા. જો જો
“સાવધાની રાખિએ છિયે એ તો અમસ્તી.”

ડોસો વૃદ્ધ છતાં તેની દૃષ્ટિ ઘણું છેટે પહોંચતી હતી. પશ્ચિમ દિશામાં આંધ્રે ધુળ ઉડતી દેખાઈ. હવે તો પોતે ફતેહસંગ, અને મુખી એકઠા હોય તો જ હીક. એની નીશાનીથી સહજે ઝડપ વધારી, અને થોડીક વારમાં પુલ પાસે આવી પહોંચ્યા. ફતેહસંગનાં માણસો પુલની સામી પાસે એકઠાં થઈ ઉભાં હતાં. ફતેહસંગે મુખ પાડી: “ચિંતા કે-
“રશો નહી—માખો ઉરાડી મુકી છે.”

ડોસાએ પશ્ચિમ દિશામાં નીશાની કરી—એક સ્વાર એણી પાસથી આવ્યો. કુમુદસુંદરીના રથ નેડેનાં ધુલિધનનાં માણસોએ તેને ઓળખ્યો તેમાંથી એકજણ બોલ્યો: “કેમ મહારાજ, તમે ક્યાંથી?”

શંકર મહારાજ બોલ્યો: “ફકર કરશો નહી. મહારી પાછળે
“મહારા ગામનાં માણસ આવેછે—હમે સુરસંગને મળી જવા જઈએ
“છિયે—સમજ્યા?”

“જાઓ, ફતેહ કરો—જહેલા આવજો.”

ડોસો આ વાતનો ભેદ સમજ્યો નહી—તેણે પુછી લીધો. શંકર પોતાનાં માણસો સાથે રસ્તો ઓળંગી ભદ્રાનદી ભણી ચાલ્યો ગયો.

સુરસિંહને ચારે પાસથી ખોટા સમાચાર મળ્યા. ચંદનદાસ પ્રથમથી નહાસી ગયો, ભીમજી છુટો પડી ગયો, વાઘજી અને પ્રતાપ વગર બીજી તુકડીઓ ભાગી ગઈ. ગામેગામ ખચર પડી ગઈ, ધુલિધન અને વિદ્યાચતુર બેના સ્વાર એકઠા થઈ ગયા! હવે તો મનો-રથ સિદ્ધ કરવા જતાં નાશ વિના બીજું પરિણામ ન હતું. આટલામાં એને શંકર મળ્યો કે હીમત આવી. સુરસિંહ વાઘજી, પ્રતાપ, અને શંકર ચારેજણ પોતાનાં શરનાં માણસો લેઈ ઘોડાઓને વેગભર ચલાવતા ચાલ્યા. તેમનો વેગ અને ડરાવી નાંખે એવો પ્રતાપ જોઈ શંકર મનમાં બોલ્યો:

“જેની પુંકે પર્વત ફાટે, આભ ઉડળમાં ભરતા!

“જેને ચાલ્યે ધરણી ફુજો તે નર દીકા મરતા!

“હરિનું ભજન કરી લ્યો કે.”

“આહા! આ લોકો આટલું આટલું દુઃખ અમતાં આમ ધરતી
“ધુનવે એમ ચાલેછે—ચચાર દિવસના અપવાસી છે—અમે રાતના
“ઉગ્નગ્રા છે—શરીરે ચીથરે હાલ છે—તોપણ આમ ચાલેછે. એ મહારા
“મિત્રો જ્યાં રાજસેવા કરવા જતાં મહારે મિત્રદ્રોહી થવું—શું એમ
“ક્યાં વિના આપેટ નંભરાય?—પણ ના—રાણાનું કુણુ આધું છે તે”-

સુરસિંહ અચિત્તો ઉભો—કાન અને આંખ ચક્રાર કરી દીધાં—
—“શંકર—પાછળ આથે ઘોડાઓની ખરીઓ સંભળાય છે”—સહજે
કાન મોઢ્યા અને ઉભાં રહી પાછળ જોવા માંડ્યું.

શંકર: “શું કાયર થઇ ગયા છો? અમસ્તા ભણકારા વાગે છે
—ચાલો આગળ!”

“ના, ના,.....

“ના, ના, ને હા હા—ચાલો—કોઇ નથી. રથ પુલની પેલી
“પાસ છે તેમાંથી કુમુદસુંદરીને ઉપાડી લ્યો એટલી વાર! હું નજરે
“જોઈને આવ્યો છું.”

પ્રતાપ ખુશ થઇ ગયો: “ખરી વાત! ચાલો.”

સહ આગળ ચાલ્યા—પણ સુરસિંહની આંખ પાછળની પા-
છળ રહી.

પોતાનો ઘોડો સુરસિંહની આગળ લાવી તેને ચલાવતો ચલાવતો
શંકર બોલ્યો: “ભા, તમારી બીક ખોટી નથી—છોકરાં ન સમ-
“જે—પણે ક્રેતેહસંગ અને મુખી તયાર છે; આપણે જરા દક્ષિણાતા
જઈ રસ્તો ઓળંગી રથને પાછળથી પકડવો.”

“હા! હા! ભીમજી પણ મળશે.”—સુરસિંહે લોહચુંબક પેઠે
આ વિચાર પકડી લીધો: “ચાલો, દિવસ ચહડે છે—ઘોડો.”—

સુરસિંહે ઘોડો મારી મુક્યો, તેની સાથે તેનો સહ પરિવાર
દોડ્યો, સહ દક્ષિણ દિશામાં વળ્યા! રસ્તો ઓળંગ્યો, સુવર્ણપુરની
સીમમાં બુદ્ધિધનની આણમાં આવ્યા અને તે બાબત કોઈને ભાન
ન રહ્યું. ઇંગ્રેજ હદમાં રહેવાનો વિચાર શંકરે ભુલાવ્યો—શંકર એ
વિચારથી મનમાં પુલવા લાગ્યો.

માનચતુરે તે મંડળ પોતાની પાછળ બે ત્રણ ખેતરવા રહી
રસ્તાની પેલી બાજુ જઈ પોતાના ભણી આવતું દીઠું—સહ સજ્જ
થઇ ગયા. ક્રેતેહસંગ આ બાજુ અવાય એમ રથની પૂર્વ અને ઉત્તર
દિશા જાળવી ઉભો, સુરસિંહની પાછળ છેટે છેટે ધુળ ઉડતી હતી—
ઘોડાઓ દોડતા હતા—હરભમની તુકડી વેગભર દોડી આવતી હતી.
સુરસિંહ સુવર્ણપુરની હદમાં પેઠે તેની સાથે હરભમની તુકડીનો વેગ
વધ્યો. જોતા જોતામાં કુમુદસુંદરીના રથની અને સુરસિંહની વચ્ચે
હરભમની તુકડી આવી ઉભી. સુરસિંહ સમજ્યો કે મારો ભેદ કળાયો.

છે. કુમુદસુંદરીને પકડવા જતું તે હવે વિનાશના મુંખમાં પેસવા જેવું લાગ્યું અને બોલ્યો; “શંકર, હવે પાછા હો. બાહ્ય ગઈ. કુમુદસુંદરીને “પકડ્યા પછી ધીંગાણું થાત તો હરકત ન હતી—ધીંગાણું કરતાં “કરતાં એવું છતિયે કે કુમુદસુંદરી આપણા હાથમાં આવી જાય એ “ધારણા મિથ્યા છે” સુરસિંહે પોતાનો ઘોડો આગળ હાંકી શંકરના કાનમાં કહ્યું.

અનુભવી બહારવટિયાનો તર્ક ખરો હતો. એ તર્ક બુલાવવો એ શંકરનો હેતુ હતો, રથના ઉપર સુરસિંહ હજાં કરે તો જ સુરસિંહ ઉપર સામેથી હજાં થાય, અને તેમ થાય તો જ ખરું સ્વરૂપ પ્રકાશી ભૂપસિંહના શત્રુને પકડી બુદ્ધિધનની નીતિ પાર પાડવાનો પ્રસંગ મળે. રથ ઉપર હુમલો થાય નહીં ત્યાં સુધી વિધાયતુરનાં માણસ હથિયાર ઉઘાડે એમ ન હતું, તેમ ન થાય તો બહારવટિયાઓને પકડવા એટલી એકલા શંકરની તાકાત ન હતી. સુરસિંહનું બોલ્યું ન સાંભળ્યું કરી શંકર હથિયાર ઉઘડ્યું કરી બોલ્યો, “જુવો છો શું? આવો “પ્રસંગ ફરી નહીં આવે—રથપાસે માણસ થોડાં છે—ફાડો રથમાં “બેસનારીને ખેંચી બહાર—ચાલો, આવો, દોડો”.....શંકરે રથભણી ઘોડો દોડાવ્યો—સુરસિંહનો સાથ પણ રસે ચઢી પાછળ દોડ્યો—સુરસિંહના હાથમાં લગામ ન રહી—સઉની પાછળ તે પણ ધસડાયો. રથ પાસે પહોંચતાં પહેલાં શંકરે બંધુકના ખાલી બાર કર્યા, તેથી બહારવટિયાઓ ભરેલા બાર કરવા લાગ્યા, તેમને શૌર્ય ચઢડ્યું, ઝાલ્યા રહ્યા નહીં. ઘોડાઓ ઉડી પડતા હોય એમ ધપવા લાગ્યા, ઘોડાઓ અને સ્વારોનાં લોહી ઉકળ્યાં, સુરસિંહ ચારપાસ જેવા લાગ્યો કે ભીમજી કે કોઈ આ બારથી આકર્ષાઈ આવે છે? પોતાનું કોઈ આવ્યું નહીં, ચારે દિશાઓમાં તેણે નાંખેલી—ફરી ફરી નાંખેલી દૃષ્ટિ વ્યર્થ ગઈ. અભિમન્યુએ ચક્રવ્યૂહમાં ઉભાં ઉભાં ચાર પાસ જોઈ જોઈ ખુમ પાડી હતી—“કાકા—ભીમસેનકાકા—આવો આ વખત ક્યાં ગયા?” એજ રીતે સુરસિંહના તદ્દયે ભીમજી અને ચંદનદાસને આતુરતાથી, વિદ્રલતાથી, સંભાર્યા પણ કોઈ આવ્યું નહીં. માત્ર થોડી વારમાં તેને શત્રુઓએ ઘેરી લીધો. આગળ જુવે તો ફતેહસિંહ અને તેનાં માણસ, પાછળ જુવે તો હુરબમ અને તેનાં માણસ. રથ તો ગોળી પહોંચે નહીં એટલે છોટે રહ્યો—રથ આગળથી સુવર્ણપુરનાં ચોરાંક માણસ સુરસિંહની જમણી બાજુએ આવ્યાં.

આખરની વખતે કાયર શૂરો અને તો શૂરને શૌર્ય ચઢે એમાં

શી નવાઇ ! વીજળીનો ચમકારો થાય એટલી વારમાં શૂર રજપૂત સમજી ગયો કે હવે તો જીતવાનું નથી—અચવાનું છે—અને પોતાના શૌર્ય વિના કોઇ બચાવે એમ નથી. આ વિચારે તેના હૃદયને ધમધમાવ્યું, તેની આંખોં વિકરાળ બની ફાટી ગઇ, આંખે તો શું પણ આંખે શરીરે લોહી તરી આવ્યું, નસેનસ અને રગેરગ ધડકવા અને ચળકવા લાગી, ઓઠને દાંતે પીસ્યા, કપાળે ભૂકુટિ ચઢી ગઇ—કરચળિયો પડી ગઇ, ઘોડા ઉપર બેઠેલું શરીર ઉચું નીચું થવા લાગ્યું—કુદી પડવા તત્પર થયું, પગ ઘોડાની બે બાજુએ શૌર્યનો થનથનાટ કરવા લાગ્યા, અને તરવાર મજબૂત પકડી ઉચી કરી ફાટે સ્વરે સુરસિંહ બોલી ઉઠ્યો : “ જુવોછો શું ? ધસો, મહારા બાપુ, આ પાર કે પેસે “ પાર. ” એક ઠેકાણે આગ લાગતાં ચારે પાસ સળગવા લાગે અને આકાશ પણ સળગે તેમ સુરસિંહનાં માણસમાં સુરસિંહનું શૌર્ય આવ્યું. એની હાકલ સાંભળી એનાં માણસો ઉછળ્યાં. અને “ હો—હો ”—“ જો જો ”—“ લેતો જા ”—“ મારો મારો ” કરતાં આંધળાં બની ચારે પાસ શત્રુનો ધસારો ઝીલવા સજ્જ થયાં. વાઘજી અને પ્રતાપ પિતાની બે પાસે ખડા થઇ ગયા. શત્રુએ ધસારો કરતાં વાર લગાડી—સુરસિંહે જ ફતેહસિંહ ભણી ધસારો કરવા માંડ્યો અને તરવાર એવા તો જોરથી મારી કે ફતેહસિંહે વચ્ચે ઢાલ નંધરી હત તો જાતે કપાઇ જાત. ઢાલમાં જખરી ફાટ પડી. આટલો ધા ક્યો તેની સાથે શંકર અને તેનાં માણસો બહારવટિયાઓમાંથી જુદાં પડ્યાં, અને “ અમા “ મહારાણા ભૂપસિંહની ”—કરી મહોટી ખુમ પાડી શંકર ગાંજી ઉઠ્યો અને કાળા વાદળામાં ઢંકાઇ રહેલી વીજળી ગાંજી ઉઠે અને ચમકી નીકળે તેમ સ્વરૂપ પ્રકાશી આગળ આવ્યો.

“ સુરસિંહ ! મહારે ને તહારે મિત્રતા છે. પણ મહેં સુવર્ણપુરના “ મહારાણાનું લુણ ખાધું છે અને તેની સેવા કરવા તહારી મિત્રતા “ કરી છે. તું હવે જુવે છે કે મહાન ગજરાજ ખાડામાં પડે અને “ સાંકળો આંધવાની જ વાર રહે તેમ તહારે આ પળે થયું છે. “ મરણ કે શરણ બે વિના તહારે ત્રીજો રસ્તો અત્યારે નથી. તહારું “ શૂરવીરપણું તહેં સિદ્ધ કરી આપેલું છે—તેની કીર્તિમાં કાંઇ ખામી “ આવે એમ નથી. ભૂપસિંહે કંઇ તહારો ગરાસ લીધો નથી—તેની “ સાથે તહારે વેર નથી—એ તહારી કીર્તિ સમજે છે—એનું મહોટાપણું “ અને એની કૃપા ચહોડા અને પડેલા શકરાયને ખર્ચે છે. ભૂપ- “ સિંહની તું રૈયત છે. એની હદમાં તહારે હાથે કોઇને લોહીનું મીઠું

“નીકળશે તો હું ત્હારા રાજનો જાણી જોઈને અપરાધી થશે, અને
 “ગઈ ગુંજરી વીસારી ત્હારા ઉપર મહારાણા કંઈ પણ દયા કરે એમ
 “હશે તો તેનો હક્ક હું ખોઈશ. હું તને દગો નથી દેતો—મહારા
 “રાજની સેવા બળતી છે—જો હું ત્હારા રાજને શરણ થઈશ તો
 “એ રાજને પગે પડી—ત્હારા ગુણની કીર્તિ કરી—હું મહારી ત્હારા પ્ર-
 “ત્યેની મિત્રતા અતાવીશ. જો હું શરણ નહીં થાય તો હું છુટો છું. આ
 “ત્હારાં માણસોનો ભૂપસિંહની કૃપાપરથી હાથ ઉઠાડવાનો અપરાધી
 “હું થશે. તેમના નિર્થક મરણની હસા ત્હારે શિર બેસશે. તેમનાં
 “અંધરાંછોકરાંના નીસાસા જન્મજન્માંતરમાં પણ ત્હારી પુઠે બ્રહ્મહ-
 “ત્યાની પેટે ભમશે. ત્હારા આ પુત્રો છે—તે હજી જુવાન છે—
 “તેમનો વિનાશ નિર્થક થશે—ત્હારો વંશ નિર્મૂલ થશે—ત્હારો પરિ-
 “વાર અસ્ત થશે. જો તને કહું છું તે આ ત્હારાં માણસોને પણ
 “કહું છું. શરણ કે મરણ બેમાંથી જે જેને સારું લાગે તે સહ કોઈ
 “દેખાડી દો. ખમા મહારાણાને !” આ અદ્ભુત પ્રકાશથી સહ સ્તબ્ધ
 થઈ ગયા. શંકર બોલી રહ્યો એટલી વારમાં એની સાથેનું મંડળ તેમ
 મણિરાજનાં માણસ જનમગરિયો સળગાવી બંધુકો સજ્જ કરી બહાર-
 વટિયાઓની ચારે પાસ કરી વળ્યાં. શંકર પોતાના પક્ષમાં છે જાણી
 રત્નનગરીના માણસોમાં વધારે શૌર્ય આવ્યું. જેટલું શૌર્ય તેમનામાં વધ્યું
 તેટલું બહારવટિયાઓમાં ઘટ્યું. અપવાસ અને આક્રમી મરી ગયેલા
 જેવા ચીથરેલાં રજપુતોનું હોલાઈ જતું શૌર્ય સુરસિંહ અને ભી-
 મછના ઉત્સાહક ભાવણે કુમુદને પકડાવાની આશારૂપ જ્યોતવડે સ-
 ળગાવ્યું હતું. પ્રાતઃકાળે કરેલા શોધથી, સામાવાળાઓની તૈયારિયોથી,
 ચંદનદાસ અને ભીમછની ભાળ ન લાગવાથી, વાઘજી અને પ્રતાપે
 આણેલા પગ ભાગે એવા સમાચારોથી, અને ચારે પાસ ગાંમડાંઓમાં
 પોતાની વાત જણાઈ ગઈ એ જાણવાથી, સુરસિંહનાં માણસો નિરાશ
 થવા આવ્યાં હતાં એટલામાં વળી શંકર નવાં માણસો લેઈ આવ્યો
 તેની ઉદ્ધતિ અને સુરસિંહની છેલી હાલથી સહમાં મરણશૌર્ય અહચું
 હતું તે શંકર ફરી ગયો માત્રમ પડ્યાથી બમણું ઉતરી ગયું. શંકરના
 ભાવણથી સહ નિરાશ થયા. હવે સુરસિંહનો પક્ષ કરવાથી તેનો કે
 પોતાનો સ્વાર્થ સધાશે નહીં એ નિશ્ચય થયો અને ભાગલાં હથિયારો
 લેઈ આટલાં માણસો સાથે દહડતું એ તો માત્ર બળતા અગ્નિમાં
 ફેલી પડ્યા જેવું લાગ્યું. એક જણ આગળ આવી સુરસિંહને હાથ
 બેંડી કરેલા લાગ્યો. “આપુ, આમાં કંઈ માત્ર નથી; દારબારીની

“ દીકરી, કંસના હાથમાંથી વીજળી ગઈ તેમ, તમારા હાથમાંથી જતી
 “ રહી; જીવતો નર લાખેણી પામશે; શંકર ખરું કહે છે; સુકા કુવામાં
 “ પછે તરસ છીંપવાની નથી ને તેમાં પડવાથી મરવા વગર ફળ
 “ નથી; સઉને બધરાં છોકરાં છે: અત્યાર સુધી તમને લાભ થાય એમ
 “ હતું તો અમારાં ગળાં તમને આપ્યાં; હવે તો શરણમાં જ લાભ
 “ છે—મરણમાં નથી; આજ સુધી તમારું કલું કસ્યું—આજ તમે
 “ મહારું કલું કરો! શંકર મહારાજ! માર કે ઉગાર—આ તરવાર
 “ તને સોંપું છું.” કેટલાકે એનું કસ્યું કસ્યું; કેટલાકે વિચારમાં પડ્યા.
 આમાંથી કુમુદ મળે એમ નથી એવો વિચાર આવતાં પ્રતાપ સઉની
 નજર ચુકાવી છાનોમાનો અદૃશ્ય થઈ ગયો; સઉની દૃષ્ટિ શંકરના
 ઘોડા આગળ થયેલા હથિયારોના ન્હાના સરખા ઢગલા ઉપર હતી—
 ધીમે ધીમે, ડરતા, વિચારતા વિચારતા કોક કોક બહારવટિયાઓ
 ઢગલા પાસે આવી તેમાં ઉમેરો કરતા હતા અને હથિયાર છોડનાર
 માણસો એક પાસ શરમાઈ જઈ—નીચું જોઈ—સુરસિંહની પુઠ
 ફરી અથવા આડી આંખ કરી એકલા ઉભા. શંકરનાં એ માણસોએ
 ઢગલો પુરો થતાં ઉપાડી લીધો.

સઉની દૃષ્ટિ સુરસિંહ ભણી વળી પોતાનું ભાગ્ય ફરી વળ્યું
 જોઈ, માણસો ઢગો દેતાં જોઈ, સુરસિંહ નિરાશ થયો, ક્રોધને વશ
 થયો, ચારે પાસ નજર ફેરવવા લાગ્યો, હથિયાર છોડનારાં માણસો
 ઉપર તિરસ્કાર ભરી આંખો કરી ઓઠ કરડવા લાગ્યો, ઘોડા ઉપર
 પગ અને ઝંઘા અફાળવા લાગ્યો, પ્રતાપને આંખ વડે શોધવા લાગ્યો,
 શોધતાં શોધતાં “ જીવતો રહે તો આનું વેર લેજો ” એમ તેને મનમાં
 કહેવા લાગ્યો, પોતાના પક્ષમાં રહેલા એક જ માણસ પુત્ર વાધજીને
 જોઈ સંતોષ અને શૌર્ય ધરવા લાગ્યો, હથિયારપર હાથ મુકવા લાગ્યો,
 પોતાનો નાશ નિશ્ચિત જોવા લાગ્યો, છતાં એ નાશપ્રસંગે શૌર્યની
 કીર્તિનો પ્રસંગ ખડો થતો જોઈ ઉત્સાહી થવા લાગ્યો, અને અંતે
 ઘોડાપર ઉંચો થઈ, ઘોડાને ઉંચો કરી, ભ્રમર ચહાવી, આંખો રાતી
 અંગારા જેવી કરી, સાથે સ્વાર થયેલા સ્વાર વાધજીનો ખભો થાપડી,
 શંકરના સામે તીવ્ર કટાક્ષ ફેંકી, પોતાનો ઘોડો ફેરવે છે, પાછળ હુર-
 ભમને જીવે છે, હુરભમે ગઈ કાલ આપેલો પ્રહાર સાંભરતાં તેના
 ભણીથી બીજી પાસ ફેરવે છે, ઘોડાનો વેગ વધારી મુકી તેને ચોપાસ
 ચકાકારે દોડાવે છે, હાથમાંની તરવાર ચોરે પાસ વીંઝી મુકી સ્વારની
 —શસ્ત્રધારીની—પટા ખેલનારની—કુળાઓની સીમ આણી મુકે છે,

તે જોઈ તેના પદનાં હથિયાર છોડનાર માણસો શરમાય છે, પસ્તાય છે, હથિયાર નિર્થક શોધેછે અને પાછાં ખસેછે. પ્રતિપક્ષિયો સજડ થઈ જાયછે, જોઈ રહેછે, અને એના ઘોડાને અવકાશ આપવા મ્હોટું કુંડાળું ખાલી રહેવા દેછે. સુરસિંહે શૌર્યની—વીરકળાની—સીમા દેખાડી. એના દેખાવે સંકેતે મ્હાત કર્યા. એની છાતીમાં, એના માથામાં લોહી ઉકળી આવ્યું, દોડવા લાગ્યું, ચ્હડી આવ્યું. પાસે ઉભેલા વાઘડંબે શર પિતાનું શૌર્ય વધારવા ચારણકૃત્ય કર્યું. “સાખાશ, સાખાશ, સાખાશ, સાખાશ! સાખાશ! સાખાશ! ધ્રુજે ધરતી! ધ્રુજે વેરી! કૃતેહ! કૃતેહ! રાખ્યો રજપુતરો રંગ!” “રંગ” શબ્દ પુરો થતાં જ, કૃતતાં કૃતતાં શંકર સામે દીકો લાં “દગલખાજ!” એ શબ્દ ગઈ, ઘોડો કુદાવી, શંકરની નજર ચુકાવી; તેના ઘોડા ઉપર આકાશમાં ઘોડો કુદાવી, શંકરની છાતી ભણી તરવાર ધસાવી, સુરસિંહે એવો ધસારો કર્યો કે આંખના પલકારામાં એનો ઘોડો શંકરના ઘોડાના માથા ઉપર ઉચેથી પડ્યો, શંકરનો ઘોડો દબાઈ ગયો—એસી ગયો, ઘોડાના માથા ઉપર ઘોડો અને તેના ઉપર ઉચે કુદેલો સુરસિંહ મહાન ગજરાજના કુંભસ્થળ ઉપર ચ્હડી હોદ્દામાં બેઠેલા શીકારી સામે પંજો ઉપાડતાં વિદરાંજ સિંહ જેવો દેખાયો. પગના ઢીંચણ સુધી પહોંચતા લાંબા કરેલા હાથની હાથેલીમાંથી પુંદ્રવાડા મારતા નાગની પેટે ધસતી સિદ્ધી બેધારી તરવાર જેતા જેતામાં શંકરના શરીરને વીંધી આરપાર ગઈ હોય એમ દેખાઈ, સડયે જાણ્યું કે શંકરનું થઈ ચુક્યું! ખરું જેતાં તો જેવી સામા સુરસિંહના જમણા હાથમાંથી તરવાર ધસી કે સુરસિંહની કળાના ભોમિયા કળાવાન શર આલણે ડાબો હાથ પ્હોળો કરી શરીર ખસેડી દીધું અને તરવારને પોતાના હાથ અને શરીર વચ્ચેની ખાલી જગામાં ખુંપી જવા દીધી, ખુંપી ગઈ કે હાથ ડાબી દીધો અને પોતાના જમણા હાથમાંની તરવારથી બળવાન થા કરી સુરસિંહનો જમણો હાથ ડાબી નાંખ્યો. ઝાડપર કુહાડો પડતાં ડાળું તુટી પડે તેમ બહારવટિયાના પ્રચંડ શરીરમાંથી કપાયલો હાથ છુટો પડ્યો, તેના મૂળ આગળ કુત્સિત માંસનો લોચો ધસી આગળ આવ્યો અને રુધિરની ધારાઓ કપાયલી નસોમાંથી કુવારા પેટે કુટવા લાગી. પળવારમાં સુરસિંહનું શરીર, એનાં વસ્ત્ર, અને એનો ઘોડો લોહીકુહાણુ થઈ ગયાં. શંકરની તરવાર સુરસિંહ પર પડતા પ્હોલાં શકરાખાજ પેટે તાકી રહેલા વાઘડંબે ત્રાપ મારી શંકર ઉપર તરવારનો થા કર્યો, બાજુએ ઉભેલા હરબમે એ તરવાર શંકર ઉપર પડતાં પ્હોલાં નીચેથી પોતાની

તરવાર ઉંચી કરી તે ઉપર વાઘજીની તરવાર ઝીલી. એ તરવારે અત્યંત બળથી એકબીજા સાથે અફળાતાં મ્હોટો કડાકો થયો અને વાઘજીની તરવાર એના હાથમાંથી છુટી પડી આકાશમાં સઉનાં માથાં ઉપર ઉડી. ઉંચું જોઈ, આઘાં ખસી જઈ, સઉએ એને જમીન ઉપર પડવા દીધી, અને એક જણે ઉચકી લીધી. ધવાયલો સુરસિંહ ઘોડા ઉપરથી ગરબડી પડ્યો. તરવાર વિનાના પણ વાઘ જેવા વાઘજીએ પોતાનો ઘોડો સઉના માથા ઉપર કુદાવ્યો અને સઉને આશ્ચર્યમાં નાંખી એનો ઘોડો, હનૂમાને સમુદ્ર ઓળંગ્યો હતો તેમ, સઉને ઓળંગી આકાશ-માર્ગે પેલી પાર ઉઘાડી જગામાં પડ્યો, અને પડતામાં સજ્જ થઈ એટલો તો વેગથી દોડ્યો કે સર્વની દૃષ્ટિનો તિરસ્કાર કરી કેઈ દિશામાં ગયો એટલું પણ માલમ ન પડે એવી રીતે પોતાના સ્વાર સાથે અદૃશ્ય થઈ ગયો.

આશ્ચર્ય પામતું સર્વ મંડળ જોઈ રહ્યું. ધવાયલા મૂર્છા પામેલા સુરસિંહને શંકરનાં માણસો કાળિયામાં બાંધી જીવતો કેદ કરી એને અને એનાં શરણ થયેલાં માણસોને સુવર્ણપુરની દિશામાં લઈ ગયાં, અને “ખમા મહારાણા ભૂપસિંહને” એ ગર્જના ચારે પાસનાં ગામ-ડાંમાં સંભળાવતાં ઉત્સાહમાં ચાલ્યાં ગયાં. વિદ્યાચતુરનાં માણસો અને શંકર સુરસિંહ અને વાઘજીના પરાક્રમની સ્તુતિ કરતાં કરતાં કુસુદના રથ ભણી હર્ષભેર ઉતાવળે પગલે ચાલ્યા અને ખુમે મારવા લાગ્યા: “ફતેહ! ફતેહ!”

પ્રકરણ ૧૧.

હોલાયલી આગનો બાકી રહી ગયેલો તનખો.

સુરસિંહના મંડળ ભણી અબદુલ્લો, ફતેહસંગ વગેરે ગયા અને માન-ચતુર થોડાં માણસ સાથે રથપાસે રહ્યો, અને આતુરતાથી, સજ્જતાથી, સાવધાનપણે જે દિશામાં ધીંગાણું મચવાનું હતું તેની પાસ સવિશેષ અને બીજી દિશાઓમાં વચ્ચે વચ્ચે દૃષ્ટિ ફેરવતો, શું થાય છે તેની વાટ જોતો, ઉભો. આ શૂર અને અને બુદ્ધિમાન ડોસાનાં સર્વ અંગ ફરકવા લાગ્યાં, તેના ભવ્ય કપાળમાં અપ્રમાદને દૂર રાખનારી કરચ-લિયો ચઢી આવી, તેની આંખો ઝીણી થઈ દૂરદર્શક યંત્ર જેવી બની ગઈ, ઘડી ઘડી એના દાંત ઓઠની સાથે યુદ્ધ કરી ઓઠને દળી નાંખવા લાગ્યા, તેની ઘોળા મ્હોટી મુઠાંનાં કેશ અંતરના આત્રેગથી ઉભા

થતા હતા અને ત્રાપ મારવા તત્પર થતા ફર સિંહની મુછે જેવા દેખાયા, એના એક હાથમાં ઘોડાની લગામ હતી. છતાં તે હાથ અસ્વસ્થ હતો અને લગામને અસ્વસ્થ કરવા મંજો તારે ખીન્ને હાથ તરવારની મુઠ સાથે મારામારી કરવા મંજો, અને એના પગ આંખોની આજ્ઞા શોધવા ઉઘા થતા હોય અને ઘોડાને ધ્રેરવા નીચા થતા હોય તેમ ઉઘા નીચા થઈ તનમનાટ કરવા લાગ્યા.

કુમુદસુંદરી, રથના પડદામાંથી, ઘડીક પડદો આડો કરી, ઘડીક ઉઘો કરી, દાદાનું મુખ જોતી હતી અને એ મુખના વિકાર ઉપરથી આથે શું થાય છે તેની કલ્પના કરતી હતી. દાદાને, વાત કરવા જેટલી—સમાચાર ફેલવા જેટલી—આધીપાછી દૃષ્ટિ કરવા જેટલી—નવરાશ ન હતી. રથ પાસે ઉભેલા સ્વારોની પણ એ જ અવસ્થા હતી—કોઈ કોઈની સાથે વાત કરતું ન હતું, ગાડીવાન પણ રાશ ઝાલી જે આજ્ઞા થાય તેનો તત્પર અમલ કરવા સજ્જ થઈ રહ્યો હતો, અને ઘોડાને હક્કવે એવા ઘોરી મહાન બળદ પણ એવી જ દશામાં ઉભેલા દેખાતા હતા. આ ભયસંકલ્પને કાળે, રથને આગળ લેવો તે પણ અકાર્ય, પાછળ લેવો તે પણ અકાર્ય; એને હતો ત્યાંને ત્યાં રાખી રક્ષક મંડળ આમ ઉભું હતું, અને સર્વ પુરુષોના મનમાં “બહારવટિયાઓનો” વિચાર સર્વવ્યાપી થઈ, ખીજ વિચારને ફેલાડી મુકી, દિગ્વિજયી થયો હતો. તે પ્રસંગે કુમુદસુંદરીનું હૃદય, પ્રમાદધનથી કાયર થઈ—નિરાશ થઈ—બહારવટે નીકળી પડ્યું હોય તેમ, આવા બહારવટિયાઓ વચ્ચે આ ભયંકર પ્રદેશમાં સરસ્વતીચંદ્રનું શું થયું હશે તે જાણવા અશક્ત બની તે પુરુષને શોધી ફેલાડવા અદ્રકાંતની જોડે નીકળી પડ્યું હોય તેમ, શ્વશુર કુટુંબમાં દુષ્ટ ‘કાળકા’ના કુભાંડથી પોતાની પ્રતિષ્ઠાની કેવી હલ્લા થશે તેના વિચારથી બહારવટિયાઓએ પોતાને એવડી રીતે પકડી લીધી હોય અને તેથી અત્યંત કંપતું હોય તેમ, એ અનાથ અબળાનું હૃદય, એકલું પડી, અનેકધા ભટકવા લાગ્યું, અસ્વસ્થ થયું, અને અનેક સંકલ્પવિકલ્પોનો આશ્રય શોધવા લાગ્યું. ઘડીક તે પડદા બહાર જોતી હતી, ઘડીક તે પડદા પડતા રાખી જાગતી મુઠ જતી હતી, ઘડીક બંધ-પડદે ગાડીમાં બેસી મ્હોંએ હાથ દેઈ આંસુ પાડી રોઈ લેતી હતી, ઘડી તકિયે પડી રથની છત્રી સામું જોઈ રૂંદતી હતી, ઘડીક વનલીલાનો કાગળ વાંચતી હતી, ઘડીક પડદો ઉઘો કરી આકાશ સામું જોતી હતી, ઘડીક આથેનાં ઝાડો જોતી હતી, ઘડીક પાસેનાં ઝાડો જોતી હતી, ઘડીક નદીનો

પ્રવાહ ખળખળ થતો હતો તે સાંભળતી હતી, ઘડીક તેનાં જોતાં
પાણી ભણી નજર કરતી હતી, પાણીતળેનાં ઉંડાણ કલ્પતી હતી,
પુલભણી જોતી હતી, નિઃશ્વાસ મુકતી હતી, અને ઘડી ઘડી વળી
ઘૈર્ય પણ ધરતી હતી.

“આહા ! સરસ્વતીચંદ્ર ! આ અત્યંત ભયાનક પ્રદેશમાં અત્યારે
“ક્યાં હશે ? આટલું કષ્ટ શા માટે વેઠવું પડે છે ? શું ધ્રુવની પેઠે
“તમને ઓછું આવ્યું ?—પણ તમારી તપશ્ચર્યા કેમ શ્રદ્ધાથી સંભવે ?
“શું રોબિન્સન ક્રુઝોના જેવો અભિલાષ ધાર્યો ? શું ખાખર બાદ-
“શાહની પેઠે રાજ્ય જતાં કોમળ વયે વિકટ જંગલમાં કવિતા ગાવી
“ગમી ? તમે તો કહો છો કે,

“પતંગો ઉડતી જેવી

“હવે મહારી ગતિ તેવી !

“પતંગ પૃથ્વી સાથે સૂત્રથી સંધાય છે—તમને તો તે પણ
“ગમતું નથી. અરેરે !

“નહી ઉંચે—નહી નીચે

“મળે આધાર, ધન હીંચે

“નિરધાર—નિરાકાર !

“હવે મહારીય એ ચાલ !”

“કોને વાસ્તે આટલું બધું ? હું જ મન્દભાગિની તમને આટલ
“બધા દુઃખનો હેતુ થઈ પડી છું !

“સ્પુરે પોતે, ન દેખાય,

“કુમુદની ગંધ ગ્રહી વાય,

“અરણ્યે એકલો વાયુ,

“જીવન એ ભાવિ છે મહારું !

“મોઘ એ કુમુદ ! પથર ન જન્મી ! આહા ! પુરુષરત્ન ! નિર્મીલ્ય
“કુમુદમાં તે શું દીઠું ? એનું હુંક ભાગ્ય હુંક રહ્યું તેમાં તમે શાનું
“પ્રાયશ્ચિત્ત કરો છો ?—અં...હં.....અરેરે !!

“જહાંગીરી—ફઝીરી એ !

“લલાટે છે લખાવી મહે !”

“અહો મહારા જહાંગીર !

“નુરજહાન તુજ નુર વિનાની, તે કાજ તું શૂંજે શાને ?

“પ્રમાદધનને પણ નથો ગમતી તે ગમતી તુજને શાને?”

“મુખ ઉપર દીનતા અને નેત્રમાં આંસુ નિર્ભર ઉભરાયાં.

“જહાંગીર મુજ ધરે ફકીરી, વનચરનો સહચારો થયો.

“દુષ્ટ કુસુદને કાજ મુરે ને મહેલ છોડે વનવાસો થયો.

“હાય! હાય! હાય! હાય! હાય!”

આ વિચારમાં પળવાર નિદ્રાવશ થઈ, વળી કંઈક ચમકી ઉઠી, અને પ્રમાદધનના વિચારમાં પડી.

“ઓ મહારા સ્વામીનાથ! મને તે કાળે તરવારથી મારી નાંખી

“હત તો મહારા સુભાગ્યની સીમા ન રહેત! જે મહારે માટે મુરી

“મુરી ભટકે છે તેની હું નથી; હું મનને મારી મારી તમને વળગું

“છું તેના તમે નથી: એ શિક્ષા મને યોગ્યજ છે—મને પુરી કરી

“હત તો એ શિક્ષા પુરી થાત! એટલું પણ ભાગ્ય ક્યાંથી હોય?

“બહાલી વનલીલા! તને તે મહારી દયા શાની આવે છે?

“ઓ દયાળુ ખહારવટિયાઓ! આપા કૂર કેમ થાઓ છો?—

“મને છવવા કેમ ઘો છો? અરેરે! શું તમારામાંથી એટલી પણ

“કળા જતી રહી કે ત્યાંથી ગોળી મારે તે આવીને ખરોખર મહારા

“કાળજ વચ્ચે ન વાગે ને આ નિર્માલ્ય શરીરનો અંત ન આણે?”

રથના પડદા ઉઘાડી કરી આંધેનાં ઝાડો ભણી જોઈ ગણગણી:

“ખીગરી કોન સુધારે નાથ બિન? ખીગરી કોન સુધારે રી?”—

“ખરી વાત છે. પણ મહારી બેવડી “ખીગરી” તો નાથ પણ સુ-

“ધારે એમ નથી.” વળી બીજા વિચારમાં પડી ઝાડો ભણી દૃષ્ટિ

ફેંકી મનમાં બોલી:—

“પણે ઝાડોની ઘટા છે તેની પાછળ ચંદ્ર છુપાઈ રહ્યો હોય

“એમ પણ કેમ ન હોય —અરેરે! આ અરણ્યમાંનાં પ્રાણિયો વચ્ચે—

“હુટારાઓ વચ્ચે—એની શી વલે થઈ હશે? એ જે થયું હોય તે

“મહારે સારુ! એણે મહારે સારુ એટલું કહ્યું—એને વાસ્તે હું શું

“કરું? હું કૃતજ્ઞ છું. હું દુષ્ટ છું. હું નિર્દય છું.” રથમાં માથું

બેંચી લીધું અને પડદો પડવા દીધો. છાતી કુટી રથ વચ્ચે બેસી પડી;

પાછી રટાર થઈ ભ્રમર ચલ્યાવી. હૃદય અને મુખ ક્રોધને અપરિચિત

છતાં, હૃદયમાં ક્રોધ જન્મ્યો અને કોમળ મુખ ઉપર વિકરાળ રૂપ

ધરી ચઢી આવ્યો તેની સાથે ક્રોધથી રોવા જેવી બની બોલી: “અહો

“ક્રોધ અને કૃતજ્ઞ સ્ત્રી!!—તે હું જ!

* “કુર મહારા જેવી કોણ ? સુખો જીવતાને કરવા ના મરું રે !

“જુરે મરે મહારે સારુ તેની પુઠેયે દુષ્ટ ના મરું રે !”

“ધિક્કાર આ જાત ઉપર ! એને મરતાં નથી આવડતું ! એને

“જીવવાનો લોભ લાગ્યો છે !

“પ્રિય ચંદ્ર તમે ઉપદેશ આપો છો કે,

“પડયું પાનું સુધારી લે

“છુટે ના તે નોભાવી લે”

“તમે એવું એવું કહો છો તે ઠીક છે. પણ મહારે મહારા

“સ્વામીનાથની આજ્ઞા તમારા ઉપદેશ કરતાં વધારે છે. સ્વામીનાથનું

“હૃદય તો મને એવી આજ્ઞા કરે છે કે,

“અરે નિર્માલ્ય નારી રે !

“હુંનો અભિલાષ જાણી લે.

“મરી જા રે ! મરી જા રે !

“મને છોડી—છુટી જા રે !

“હું એમને ઝાંખરાં જેવી વળગી છું તે છુટી જાઉં એ એમની

“ધૃત્તિ છે. મને પણ એ ગમતી વાત છે, કારણ કે મહારા મરવાથી

“કેટલા લાભ છે ?

“જીવતાંને સુખ થાશે જ !

“પતિને સુખ બહુ થાશે જ !

વળી

“ચંદ્ર જુરે મુજ કાળે જ,

“હશે દશા શી આળે જ !

“એ સઉ મહારે માટે જ,

“મરોશ હું તેને સાટે જ

“વળી એથી મહારો કૃતમ્મતા-દોષ છુટશે, અને મહારે માથે જે

“કલંક આણવાનું વાદળ ચઢયું છે તે ઉતરી જશે અને મહારાં માતા

“પિતા અકારણ અપયશના મહાદુઃખમાંથી ઉગરશે ! !”

આનંદમાં આવતી હોય તેમ કંઈક મલકાઈ બોલી : “ખરે ! આ

“સંસાર-સાગર દુઃખમય છે તેનો કીનારો તે મૃત્યુ, અને એ કીનારો

* “આવો આવો જસોદાના કહાન કે ગોઠડી ફરિયે રે

“ઠડી વૃંદાવનની કુંજગલનમાં ફરિયે રે.”—એરાગ.

“ મુદ્રિયે એટલે જે કોરી જમીન આવે તે મોક્ષ !—મહારે એ મોક્ષ
“ શોધવો ! ”

આ વિચાર આમ બળવાન થાય છે તેની સાથે કાનમાં સ્વ-
સ્વતીચંદ્ર બોલતો હોય એમ ભણુકારો વાગ્યો : “ બહાલી કુમુદ, તું
“ તારા આત્માને વ્યર્થ ફેસલાવે છે ! સન્મૃત્યુ તે મોક્ષ છે, અપમૃત્યુ
“ તે મોક્ષ નથી ! દુઃખમાંથી છુટવા મૃત્યુ શોધવું ને આપઘાત કરવો
“ તે અપમૃત્યુ ! જે વાટ ટુંક મારી હોલવિયે છિયે તેમાંથી ધુમાડો
“ નીકળે છે, દુર્ગન્ધ પ્રસરે છે, ને કાળો કોયલો રૂહે છે. જે વાટ પુરે
“ પુરી બળી જાય છે તે શાંત થાય છે અને તેનો ચૂર્ણ થયેલો અવ-
“ શેષ પંચભૂતમાં જાતે જ ભળી જાય છે. ટુંકથી હોલવાયલી વાટ
“ અપમૃત્યુ પામે છે. સમાપ્ત થયેલી વાટ ઈશ્વિરેચ્છાને અનુસરી સ્વ-
“ યોનિમાં ભળે છે—એનું જ નામ મોક્ષ ! બહાલી કુમુદ ! દુઃખથી
“ કાયર થઈ અપમૃત્યુ પામવું તે જે ધર્મ-કર્મ-અર્થે ઈશ્વિરે જન્મ આ-
“ ન્યો છે તેની આજ્ઞા તોડી બંડ કરવા જેવું છે.”

શરીરભયના વિચારમાંથી આવા વિચારોમાં સંક્રાંત થયેલું મન
આ ક્ષણે અચિંતી બુમો સાંભળી ચમક્યું. સુરસિંહ પકડાતાં પાછું
ફેરતું મંડળ આવેથી બુમો પાડતું હતું. આ બુમો બહારવટિયાની હશે
અને તેઓ પાસે આવતા હશે એમ કહી, શરીરભય સમીપ દેખી
મનના વિચાર એકદમ અસ્ત થઈ જતાં ભયમાંથી બચવાનો માર્ગ
શોધી રાખવા ઇચ્છતી, રથબહાર ડોકું ફેલાડી, મનને કાંઈ સુઝ્યું હોય
એમ અચિંતી રથમાં અર્ધી ઉભી થઈ વસ્ત્રની અંદર ચણિયાનો કચ્છ
વાળી, એક ન્હાતું ખંજર કેડ આગળ સંતાડેલું હતું તે ઉપર હાથ
ફેરવી, સજ્જ થઈ, અને જેણી પાસથી બુમ આવતી હતી તેણી પાસ
પડદામાંથી નજર નાંખતી કુમુદસુંદરી સાવધાન બેઠી. માનચતુર પો-
તાના પક્ષનો વિજય સમજી ગયો; રથની પાસે આવી પડદો ઉપાડી
બહાલથી બોલ્યો : “ બહેન, ભય ગયું, આપણાં માણસ છતીને પાછાં
“ ફેરે છે.”

માનચતુરનાં માણસ ઉમંગમાં આવી ગયાં, સામેથી આવતું
મંડળ હિંડી પડતું હોય એમ વેગથી ઘોડા દોડાવતું “ ફતેહ ! ફતેહ ! ”
કરતું પાસે આવ્યું, અને સહથી આગળ આવી શંકરના ઘોડાની
લંગામ ઝાલી અગ્રદુલ્લો બોલી ઉઠ્યો :

“ ભાઈ સાહેબ ! બુદ્ધિવનભાઈદા આદમી યહ શંકર મહારાજ
“ હે, ઉને સગા બહારવટિયેકું બહાદુરીસે પકડ કર ગઠડીમે બાંધ કર સુવ-

“જુપુરકુ ભેજ દિયા ! હા હા હા હા !” અબ્દુલો ખડખડ હસવા લાગ્યો. માનચતુરે શંકરનું ઓળખાણ કર્યું. સહ એક ખીજને ઓળખવા, સત્કાર કરવા, અને ભેટવા લાગ્યાં. આખરે શંકર માનચતુરને થયેલા બનાવનું અથ-ધતિ વર્ણન કરવા લાગ્યો. બહારવટિયાઓ સાથે એણે બુદ્ધિધનની બુદ્ધિનું અને નીતિનું શુદ્ધ અનુકરણ કર્યું—બુદ્ધિધનની શાળામાં ઘડાયાની પરીક્ષામાં સફળ નીવડ્યો—યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્ત-ત્તદેવેતરો જનઃ ॥ મહારાણા ભૂપસિંહનો છેલ્લો શત્રુ અસ્ત થઈ ગયો. સર્વ મંડળના મુખપર પ્રસન્નતાની છાપ પડી રહી. માનચતુરે કહ્યું, “મહારા બહાદુર સ્વારો, હવે જરા ઘોડાપરથી ઉતરો. આખી રાતના “થાકેલા ઘોડાઓને વિશ્રામ આપો અને સુભદ્રાનું તાબું પાણી પાવડું.” તમે પણ પાણી પી જરા સ્વસ્થ થાવ. મુખી, તમને એકલાને આ “આરામમાંથી બાતલ કરવા પડશે. મનહરપુરી જાવ, અને ગુણસુંદરી “ચિંતાથી સમાચારનીવાટ જોતાં હશે તેમની પાસે સત્વર જઈ વધામણી.” બાઓ અને કૂહો કે જે ચાર કલાકમાં કુમુદને લેઈ અમે આવિયે.” “છિયે.” વાક્ય પુરું થતામાં મુખી અને તેનો ઘોડો વેગભર મનહરપુરીને માર્ગે અદૃશ્ય થઈ ગયા. ખીજનું માણસો ઘોડાઓ ઉપરથી ઉતરી પડ્યાં, ઘોડાઓને થાબડવા, તેમની ચાકરી કરવા, તેમને પાણી પાવા, પોતે પાણી પીવા, વાતો કરવા, ખીડીઓ પીવા, અને પાનસોપારી ખાવા મંડી ગયાં. માત્ર શંકર ઘોડા ઉપરથી ન ઉતરતાં ચારે પાસ ઘોડો ફેરવતો અને અને ચારે દિશામાં લાંખી નજર નાંખતો એકલો ફરવા લાગ્યો.

માનચતુર ઘોડેથી ઉતરી રથ પાસે જઈ કુમુદસુંદરીને કહેવા લાગ્યો: “બહેન, સહ વીસામો લે છે એટલામાં ગમે તો જરી ઉતરો.” અને નદી પાસે હરો ફરો. ફતેહસિંહ, નદી પાસે રથની જાજમ નંખાવ, “બહેન જેસે અને પાણીબાણી પિયે.” કુમુદને હાથ ઝાલી રથમાંથી ઉતારી, પોતાને કૃતકૃત્ય માનતો ગર્વથી પુલતો પ્રચંડ દેખાવનો શૂર-વીર ડોસો નીચો વળી ધીમે ધીમે ચાલતી નાળુક પૌત્રીને જાજમ ભણી અંત્યત વહાલથી દોરી ગયો, ત્યાં એને જેસાડી, પાસે પોતે બેઠો, હરભમ બેઠો, ખીજ બેચાર જણ જરી છેટે બેઠા, ચારે પાસના પદાર્થો કુમુદને બતાવવા લાગ્યા, ખીજ આનંદની વાતો કરવા લાગ્યા, અને એની પાસે રૂપાના કળસમાં નદીનું નિર્મલ પાણી આણી ધર્યું. તે એણે રૂપેરી હાથે લીધું.

આ સર્વ સ્વસ્થ દેખાવમાં શંકરને અસ્વસ્થ જોઈ માનચતુરે

ધીમે રહી ઉઠ્યો, શંકરની પાસે જઈ એના ઘોડાના ગળા ઉપર હાથ મુકી ફેલા લાગ્યો: “કેમ, શંકર મહારાજ, તમે કેમ ઉતરતા નથી?”

શંકર ઉતર્યો, પણ ઉતરતાં ઉતરતાં ધીમે રહીને બોલ્યો: “ભાઈ—સાહેબ, સહ ચિંતા ગઈ, પણ સુરસિંહના બે દીકરા બચી નહાસી ગયા છે, તેમાંથી એકની તો ચિંતા નથી—તે શર છે અને હલકું કામ કરે એવો નથી. પણ બીજો દીકરો પ્રતાપ કપટી છે, દુષ્ટ છે અને નીચ છે. તેની પાસે માણસો તો હવે નથી, પણ એકલો એકો એકો પણ રાવણની પેઠે સહની નજર ચુકાવી કપટ કરે એવો છે—તે ક્યાં હશે?—અને આપણે સ્વસ્થ થઈ બેસિયે એટલામાં એ કોઈ પણ પાસથી આવે એવું તો અત્રે નથી?—એ—હું જોઉં છું.”

માનચતુર કંઈક હસ્યો: “હજી એ હીંમત કરે એવો મૂર્ખ છે?”

“એમ તિરસ્કાર કરવા જેવો નથી. કુમુદસુંદરીને પકડવાં એવી એણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, એવું મન દુષ્ટ છે, અને એની બુદ્ધિ કપટમાં કુશળ છે—હું એને સારી પેઠે ઓળખું છું.”

“હીક, એ તો આપણે સહ પાસથી જોતા રહીશું.”

માનચતુર અને શંકર જનમ ભણી ગયા. ચાર માણસને સહની આસપાસ ઉભા રાખ્યા અને આજ્ઞા આપી કે ચારે પાસ અચુક દૃષ્ટિ ફેરવતાં રહેવું કે સહની સ્વસ્થતાનો ખોટો લાભ લેવા કોઈ તત્પર ન થાય.

અસારે પ્રાતઃકાળના સાતેક વાગ્યા હશે પણ જંગલમાં આઠ નવ વાગ્યા જેવું લાગતું હતું. સ્વચ્છ અને ચળકતું સૂર્યબિમ્બ આકાશમાં ઉતાવળું ઉચું ચઢતું જતું હતું અને દૃષ્ટિથી ખમાય નહીં એવું થવા માંડતું હતું. આકાશ એક મોટા યોગાન જેવું—મેદાન જેવું—લાગતું હતું અને તે ચારેપાસ તડકાથી ચળકતી ઘોળી ભુરી રેતી ભરેલું દેખાતું હતું. વાદળું તો હતું જ નહીં. ચારેપાસ, ગૃધ્રી ઉપર, ઝાડોની ઝાળો ઉપર, નદીનાં પટ ઉપર, તડકો રેલાતો હતો. પાસે નદીનો પુલ હતો તેની નીચે થઈ પાણી અથડાતું સ્વર કરતું જોરથી ચાલ્યું જતું હતું. કુમુદસુંદરી હસી, નદીના તીર ઉપર ઉભી, ને નદીના મૂળ ભણી તેમ મુખ ભણી કુતૂહલથી જોવા લાગી: “વડીલ, આ પાણી કેટલું ઉંડું હશે?” કુમુદ પાણીમાં નીચું જોવા લાગી; પાણી નિર્મળ છતાં નદીનું તળિયું દેખાતું ન હતું.

હરભમ પાસે આવી બોલી ઉઠ્યો: “બહેન, આ પુલ આગળ

જાડો છે ને સહેજ બે ત્રણ માથાં જોટલું પાણી ઉંડું હશે.”

કુમુદ બોલી નહી. નદીનાં પાણીમાં, પટમાં, તેના વિચાર લીન થઈ ગયા; “સરસ્વતીચંદ્ર, તમે સાહસ તો નથી કર્યું? આ પાણીમાં “અંપલાવ્યું તો નથી?”

નદીમાં સરસ્વતીચંદ્રને શોધતી શોધતી પાણીના પ્રવાહપર એક સ્થળે સ્થિર દૃષ્ટિ કરી. મનમાં ગણગણવા લાગી.

“જહાંગીર મુજ ધરે ફકીરી, જળચરનો સહચારો થયો!

“દુષ્ટ કુમુદને કાજ ઝુર્યો ને મહેલ છોડો જળશાયો થયો!”

“હો સુભદ્રા!

“રત પડ્યું તુજ ખોળે જો, તો ચલ કરી તું સાચવજો!

“પુરુષરતને કંઠે રાખી સ્નેહ થકી તું જાળવજો!”

“અલી સુભદ્રા તું ચતુર છે?—એને નીરમાં ડુબાડીશ નહી—

“એને તો કંઠે જ રાખજો—ત્યારે કંઠે વળગાડજો.”

“સુભદ્રા, તુ આજે આટલી પ્રસન્ન કેમ છે?

“પુરુષરતને ઉરે ગ્રહી તું પ્રસન્ન થાય ન, તો મૂર્ખી;

“પુરુષરતનો ધરી સમાગમ ધન્ય ધરે આવી સુરખી!”

“અલી સુભદ્રા, મહારા ભાગ્યની અદેખાઈ કરવાતું ત્યારે કાંઈ

“કારણ નથી હોં! મહારા સ્વામી છે તે મહારા ઉપર સ્નેહ નથી

“રાખતા; મહારા ઉપર સ્નેહ રાખે તે મહારો સ્નેહી તો ખરો જ,

“પણ તેના ઉપર સ્નેહ રાખવાનો મને અધિકાર નથી. એટલે હું

“નહી સ્વામીની ને નહી સ્નેહીની!!”

૨ “સ્વામી શોધે ખોળે, તજી મને!

“સ્નેહી શોધે મને, તજી મને!

“શોધે સ્નેહી તે વ્યર્થ, એને નહી મળું;

“દેહ દીધો સ્વામીને પાછો ક્યમ લઉ?

“તજે સ્વામી તોયે એ સ્વામી દેહનો;

“તજે નહોંજ સ્નેહોં યે બંધ સ્નેહનો.

“તજું જો હું નકામા મહારા દેહને,

“ભસ્મ એથો કરું હું જો આ સ્નેહને,

“ સરિત ! સ્નેહીનો સ્નેહ બુલાવજો !!
 “ એને હવતો ગમે તે કરી રાખજો.
 “ ત્હારે તીરે આવીને કદી એ રહે,
 “ એનાં ઉન્હાં આંસુ, એ નહોં, તું લહુવે.
 “ ત્હારી રેતોંમાં આવી એ ઉભો રહે,
 “ મ્હારું નામ જપે ને આંસુડાં વહે;
 “ પજો એકલો વિચાર મ્હારા એ કરે,
 “ રેતો રેતો રેતોંમાં પડોને સુવે;
 “ ત્હારા પાણોંમાં પેંસી ન્હાશે એ કદી,
 “ પજો વિચારે ધસડાશે ત્હારા વેગથી;
 “ નદી ! દયા એવે તે સમે લાવજો,
 “ હૈયાસુના સ્નેહીને ઉગારજો.
 “ ઉભો ઉભો, નદી, એ ત્હારા નીરમાં,
 “ સારી આંસુ ભેળવશે ઘડીકમાં;
 “ લખશે આંગળિયે નીરના પ્રવાહમાં
 “ મ્હારા નામના અક્ષરને વિચારમાં.
 “ મ્હારા ઉપર એવું તે એતું બહાલ છે,
 “ મ્હારે માટે એવા તે એના હાલ છે.
 “ પુરો શ્રીમાન ને વિદ્વાન એ,
 “ મ્હારી પ્રોતમાં ખુવે છે વાન સાનને.
 “ શાણો મ્હારે સારું એ ગાંડો થયો,
 “ કવિતા મ્હારી કરવાને વનમાં ગયો.
 “ નથી સાંભળી શકતી હું એની વાતને,
 “ માટે અથડાવે રત્ન જેવી જાતને.
 “ ઉભરા ફાડે વનેચરના કાનમાં,
 “ લખે પ્રેમની કવિતા ઝાડપાનમાં.
 “ નદી, એવું એવું હું, જાણી, જોઈ રહું,
 “ એનાં આંસુ વહે તે બહેવા દઉં,
 “ બહાલો કરું કૃતમ્મ મ્હારા હવને,
 “ હાથ લાગતી નથી આ શરીરને;

“ શોધ કરતી નથી હું બહાલા સ્નેહીની,

“ ઝાળ જંપાવતો નથી દિવ્ય દેહીની;

“ મને લેજે, માટે, તું નિજ નીરમાં,

“ બહેચી દેજે શરૌર-શબ્દ *મીનમાં.”

કુમુદસુંદરીનું હૃદય આમ નિરંકુશ થઈ દ્રવ્યનું હતું; શરીરના સ્વામીનું સામ્રાજ્ય શરીર ઉપર જ રાખી, તેણે બહારવટે મોકલેલું કામળ હૃદય હૃદયના સ્વામીની પ્રીતિ અને દશાના સંકટપોથી આમ ઉન્માદાવસ્થા ભોગવતું ઉત્કટ થતું હતું: તે કાળે તેનું શરીર તીરની ઉંચી ભેખડરૂપ આસન ઉપર અને આકાશરૂપ છત્ર નીચે દિવ્ય પ્રતિમા પેઠે સ્તબ્ધ હતું. નદી ઉપર વળેલી નેતર પેઠે—નાબુક વેલી પેઠે—તે ઘણીકવાર સુધી આમ ઉભી રહી. ચંદ્રગોળ નદી ઉપર આકાશમાં લટકી રહે તેમ એનું શોકના શાંત તેજથી તેજસ્વી અને નિશ્ચેષ્ટ મુખ અદ્ધર નીચું વળી નદીમાં પોતાના પ્રતિબિમ્બને જોતું હોય એમ લટકતું હતું. નદી ઉત્તરમાં કાંઈ સામે આલેખ પ્રતિબિમ્બરૂપે લખી રહી હોય એમ કુમુદને લાગતી હતી. નીચે આરસનાં જેવાં પગલાંને અગ્રભાગે રહેલી નખ-કળિયો, અને ઉપર ઉઘાડા રહેલા મુખની ઉન્વળ દંતકળિયો, એ બે પોતાની વચ્ચેના શરીરને ઉચકી જનારી પાંખોનાં પિચ્છાગ્ર હોય એમ, સામ-સામી ઉભી રહી કંઈક સંકેત કરતી દેખાતી હતી.

આ સમયે સર્વનો ઉદ્ધાસ પુરો થઈ ગયો હતો; સર્વ કાંઈક શાંત થયાં હતાં; અને હવે વાધવાની તૈયારી કરવાની સૂચના ક્યારે થાય છે તેની વાટ જોતાં હતાં. માન્યતુર પણ એવી સૂચના કરવાના જ વિચારમાં તીર ઉપર તરવારને ટેકી ઉભો હતો. શંકર એની એક પાસ ઉભો હતો ને કુમુદસુંદરી ઉભી હતી તે જગાની નીચેની ભેખડો ભણી તાકીને જોઈ રહ્યો હતો.

આમ સહ સ્વસ્થ અને શાંત હતાં તે વચ્ચે એકદમ શંકર કુદ્યો અને શીકારી ગરુડ પર્વતના શિખર ઉપરથી અચિંત્યે પૃથ્વી ઉપર જાય તેમ શંકર નદીમાં ઉડી પડ્યો. “ શું થયું ? ” “ શું થયું ? ” કરી સર્વ ત્યાં આગળ ગયાં તો નદીના પ્રવાહમાં પુલભણી ત્રણ જણ ખેંચાય !—આગળ અર્ધી કુચતી કુમુદસુંદરી, પાછળ તરતો બહારવટિયો પ્રતાપ, અને તેની પાછળ લાંબા વામ ભરતો બળવાન શંકર. બીજાં એક બે માણસ પાછળ પડ્યાં, પણ નદીનો વેગ એટલો હતો

કે તે પાછળ રહ્યાં ને આગળનાં ત્રણ માણસ ને તેમની વચ્ચે ઘણો અંતર પડી ગયો. માનચતુરને નદીમાં પડવાનો વિચાર વીજળી જેવી ત્વરાથી જેવો થયો તેવો જ તરત તે વિચાર ખોટો લાગતાં બંધ થઈ ગયો. આ નદીમાં પાછળ પડવાથી પાછળ પડી જવાનું નક્કી ને કુમુદ હાથમાંથી જતી રહેવાની. પુલની પેલી પાસ કુમુદ ખેંચાય તે પહેલાં ત્યાં જઈ સામેથી નદીમાં પડવા માનચતુર ઘોડાપર એકદમ સ્વાર થઈ દોડ્યો. બીજાં માણસ પણ પોતપોતાની યુદ્ધિ પ્રમાણે ચર્તવા દોડ્યાં. નદી અર્ધા ગાઉ સુધી વાંકી વળી પાછી વળતી હતી. તે સ્થળે સામાં પડવા બે ચાર સ્વાર દોડ્યા. બે જણ મનહર-પુરી દોડ્યાં.

રથ એમનો એમ રહ્યો. ગાડીવાન સુવર્ણપુરનો હતો અને પ્ર-માદધનની ખાનગી વાતોનો કંઈક ભોમિયો હતો. કુમુદસુંદરી ઉભી હતી ત્યાં એ ગયો ને ચારે પાસ તથા નીચે નદીમાં જોયું. આગળ કુમુદ-સુંદરી અને પાછળનાં સર્વ માણસ એક પછી એક જોતાજોતામાં પુલ તળે પાણીમાં તણાઈ અથવા તરી અદૃશ્ય થઈ ગયાં. જ્યાં કુમુદસુંદરી ઉભી હતી ત્યાં આગળ તપાસતાં ગાડીવાનને શંકા થઈ કે ભેખડ ભાગી પડવાથી પગ સરતાં ભાભી પડી ગયાં હશે કે ખડાર વટિયે મગ ખેંચી ધસ્યાં હશે કે ભાઈથી કંટાળી આપઘાત કર્યો હશે ? તેને કંઈ સુઝયું નહી, જનજમ સંકેતી ગાડીમાં જાણી, કુમુદસુંદરીની ગાંસડી ને કોગળો એકદમ બાંધી રત્નનગરીનો એક સ્વાર રથ જોડે રહ્યો હતો તેને આખ્યાં, ને કહ્યું : “આ ગુણસુંદરીને આપજો. સુવર્ણપુર” “લઈ જવાનું કામ નથી. આપણે પુલ આગળ વાટ જોઈએ છીએ.” “નદીના વેગ આગળ મને કાંઈ આશા રહેતી નથી. જે ઈશ્વર સામું” “શુભે તો તો સહ સારાં વાનાં છે તે મનહરપુરી જઈશું. જે વિપ-” “રીત થશે તો હું સુવર્ણપુર જઈશ—તમે આ ગાંસડી લઈ મનહરપુરી” “જાઓ. સમાચાર મળે ત્યાં સુધી થોભવું.”

સ્વાર આંખો હોતો હોતો ગાંસડી લેઈ થોડે ચંદળ્યો. ગાડી-વાને બળદ જોયા ને નિઃશ્વાસ મુદ્રી અને જણ પુલ આગળ રસ્તા વચ્ચે ઉભા ને કુમુદસુંદરીના ગુણ સંભારવા લાગ્યા. સ્વાર ફેલા સાંભળ્યો : “અરેરે, ખડારવટિયાને સહ પુરા પડ્યા ત્યારે આમ થયું !” “ત્યાં પાણીમાંથી આવું શાણપણ !—કુમુદસુંદરી તો કાક અત્રોટિક” “કારમો જ અત્રોટિક ! એ તે મૃત્યુ લોકને કેમ જાણે ! જ્યાં જાય

“લાં એને પગલે પગલે લક્ષ્મી ! બોલે તો જાણે મોતી ખરે ! ભાઈ,
 “એ તો સાક્ષાત્ જગદમ્બા જ ! યુદ્ધિધનભાઈએ શરૂઆત જોવાની
 “મહાત ક્યોં તે એની જ શક્તિથી !” ગાડીવાન બોલ્યો : “ખરી વાત
 “છે, ભાઈ. એનામાં મહામાયાનો અંશ તો ખરો. આવાં અલેકખંડેન
 “તે પણ ભાભીસાહેબને પગલે પગલે ભમતાં. એમણે તો ચારે પાસ
 “કાંઈ માયાની જાળ નાંખી હોય નહીં ? એમ જે એને જુવે તેનો
 “એમના ઉપર ભાવ થઈ જતો. યુદ્ધિધનભાઈ પણ એમ જ જાણે કે
 “કુમુદસુંદરી તે શી વાત ! એનાં પગલાં તો દુધે ઘોળને પીયે એવાં !
 “એમને પેટે તો અવતાર લઈયે એવા એમના ગુણ ! જો એમનો
 “પત્તો જ ન લાગ્યો તો ગજબ થશે. ઓ ભગવાન ! એમનો વાંકો
 “વાળ થવા દઈશ નહીં ને ગમે તે કરી હતાં એમનાં એમ એમને
 “એ પાછાં સોંપજે. અમે પાછા જઈ શું મહોં દેખાડીશું ?”

સરસ્વતીચંદ્રને જોગી લોક લેઈ ગયા ત્યારે કુમુદને આમ નદી
 લેઈ ગઈ. એના માર્ગ જુદા હતા; દિશા એક હતી. અનેક આંખો એ-
 મની પાછળ ખેંચાતી હતી અને એમના માર્ગ શોધતી હતી. પણ
 દૈવની ઇચ્છા કેઈ દિશામાં દોડે છે તેની તો માત્ર કલ્પના જ હતી.